

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

*До 95-річчя
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара
(1918–2013)*

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 11

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр–4Дні)я5
Н 17

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2013 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, канд. іст. наук **С. М. Каюк** (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р хаб., проф. **К. М. Ковальські** (Республіка Польща), д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**, д-р іст. наук, проф. **В. І. Меньковський** (Республіка Білорусь), д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілев**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**, д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.), д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. В. Вашенко**, д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**

Н 17 Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті:
[зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д.:
Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2013. – Вип. 11. – 308 с.

ISBN 978-966-551-327-8

В одинадцятому випуску збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» розміщено статті, які розкривають малодосліджені аспекти історії Наддніпрянської України від ранньомодерного періоду до XX ст. Структурно видання поділяється на шість тематичних розділів, в яких висвітлюються актуальна й недостатньо розроблена проблематика з суспільно-політичної, соціокультурної, духовно-релігійної історії та археологічних старожитностей Наддніпрянщини від козацьких часів до періоду новітньої історії України.

Розрахований на науково-педагогічних та наукових працівників вищих навчальних закладів, наукових співробітників академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії, істориків-краснознавців та всіх тих, хто цікавиться минулими Наддніпрянщини.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр–4Дні)я5

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05/5 та від 14.04.2010 р. № 1-05-3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки». (Бюлетень ВАК України. – 2005. – № 9)

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів, а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії.

ISBN 978-966-551-327-8

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2013
© Автори статей, 2013

ВСТУП

Одинадцятий випуск фахового збірника наукових праць «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» виходить у світ у рік 95-річчя Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Знаменно, що напрям історичної україністики – ровесник нашої *Alma mater*. Зазначений напрям, започаткований у Катеринославському університеті в далекому 1918 р. нашим видатним попередником, професором Д. І. Яворницьким, набув нових творчих імпульсів у новітній час, у перші десятиліття ХХІ ст. Приємно усвідомлювати, що й наш науковий збірник робить свій внесок у розробку ще малодосліджених проблем української історії, продовжуючи традиції першого покоління катеринославських/дніпропетровських істориків вищої школи, підтримуючи тематичну і смислову тяглість досліджень з історичної україністики і водночас збагачуючи її сучасними теоретико-методологічними підходами та методами, першоджерельними знахідками та новаторськими інтерпретаціями.

Осягнення українського минулого на наддніпрянських теренах залишається важливим науковим завданням, розв'язання якого є, безперечно, актуальним з погляду на тривалу «історіографічну закритість» численних сюжетів нашої історії і за царських, і за радянських часів, коли у виборі наукових пріоритетів часто-густо домінувала ідеологічна або політична доцільність. Відтак на узбіччі історіографічного процесу опинилося чимало цікавих і важливих тематик із соціальної, суспільно-політичної, духовно-релігійної, етнокультурної історії Наддніпрянщини. Це стосувалося і цивілізаційного поступу земель Вольностей Війська Запорозького доби козаччини, і періоду імперської інкорпорації губерній Наддніпрянської України, і радянського історичного часу. Тривале замовчування історичної істини неминуче вело до втрат історичної пам'яті, до утвердження у масовій свідомості таких схем історичного процесу на наддніпрянських теренах, що базувалися на стереотипах і міфологемах.

Збереження такого становища в нових історичних умовах інтелектуального утвердження незалежної України неприпустимо, тому що позначається на формуванні життєвих цінностей нових поколінь українців. А вони в наш час все більше зорієнтовані на загальноєвропейські пріоритети і хочуть пізнати ритми історії цілком повноцінної й рівноправної в єдиному європейському домі української модерної держави, нації, культурної спільноти. У сприйнятті цьому вбачає свою місію і колектив істориків, причетний до видання цього збірника.

За своєю структурою представлений збірник складається з шести тематичних розділів, в яких центральне місце посіли маловивчені аспекти соціокультурної історії Наддніпрянщини. Автори статей

першого розділу розкрили ще недостатньо розроблені сюжети з духовного та соціокультурного життя козацтва та дворянства Наддніпрянської України XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема, О. А. Репан показав церковне життя Богородичного – Старої Самарі, Д. В. Шаталов простежив реакцію козацтва Степової України на соціокультурні зміни середини XVIII ст., Т. Ф. Литвинова проаналізувала освітні стратегії і соціальну відповідальність дворянства Лівобережної України в першій половині XIX ст., К. С. Грищенко висвітлила закордонні мандрівки як складову дворянської культури першої половини XIX ст. на матеріалах родини Герсєванових.

Статті другого розділу, об'єднані суспільно-політичною тематикою періоду другої половини XIX – початку XX ст., доводять, що в реальному житті суспільні й культурні цінності часто перемішуються, взаємодоповнюють одне одного. Свідченням цього є розвідки ряду авторів, які сфокусували увагу на різних аспектах життя, світогляду, діяльності Т. Г. Шевченка в контексті його інтелектуального простору. З цього погляду написані статті С. І. Світленка про постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. XIX ст., А. М. Жукової – про значення міста Києва у житті Кобзаря, О. В. Дяченко – про вплив творчої спадщини Т. Г. Шевченка на світогляд О. Я. Кониського.

Заслужують на увагу й інші матеріали розділу. Так, А. І. Нікітенко актуалізувала сюжет про співпрацю В. Антоновича та К. Мельник в річизні їхнього подружнього життя та наукових інтересів, В. С. Мороз – про історика М. Дубецького в контексті суспільно-політичної історії. Цікавими є й такі статті: О. С. Козирева – з аналізом політичної програми «Вольного союзу» – «Вільної спілки» як відбиття політико-правових поглядів В. Мальованого та С. В. Сусорова – про місце освітянської діяльності в соціально-революційному русі в українському селі на початку XX ст.

У третьому розділі збірника вміщено статті, які висвітлюють питання історії освіти та доброчинності Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. Ці матеріали показують поступ в основному середньої освіти в різних регіонах: Л. Л. Прокопенко, О. Б. Шляхов та О. В. Дриганюк, С. Л. Прокопенко – в Катеринославі й на Катеринославщині, Г. Г. Яковенко – у Харкові, Ж. М. Сердюк – у південній Наддніпрянщині. Окремо слід виділити статтю О. О. Драч, яка простежила розвиток вищої жіночої освіти в Одесі, та О. В. Кравченко, яка розкрила особистісний чинник в історії доброчинності в Наддніпрянській Україні. Завершує розділ стаття В. Я. Яценка, в якій розглянуто питання освіти в діяльності Катеринославської міської думи восени 1917 р.

Четвертий розділ репрезентує минуле Наддніпрянщини в контексті духовно-релігійної історії. Так, Н. М. Буланова проаналізувала своєрідність церковно-релігійного життя православних мешканців Катеринославщини другої половини XIX ст., О. В. Бойко розкрив забуті сторінки історії закриття Свято-Миколаївської (Брянської) церкви в 1920-х рр., а А. Ф. Медведовська – показала образ митрополита А. Шептицького в сучасній суспільній думці України.

Культурно-освітня та наукова тематика широко представлена у п'ятому розділі, багатому на різноманітні сюжети. Так, Г. К. Швидько дослідила науково-освітній феномен Катеринослава першої чверті XX ст. Л. М. Лучка висвітлила культурно-просвітницьку діяльність у Катеринославі окремої персоналії – О. М. Краснослободської. Підняти завісу над матеріалами втрачених фондів Державного архіву Дніпропетровської області в контексті історії Дніпропетровського інституту народної освіти зробила спробу О. М. Посунько. Цікавою видається розвідка В. Ю. Медяника та В. Д. Мирончука про науково-педагогічну діяльність у ДДУ Д. Ф. Красицького – одного з нащадків Т. Г. Шевченка. Недосліджений сюжет про розвиток заочної сільськогосподарської освіти в Україні середини 1940-х – першої половини 1950-х рр. на архівних матеріалах дослідив О. Ф. Нікілев.

Завершується збірник низкою статей про археологічні старожилності Наддніпрянщини, які локалізуються на матеріалах Дніпропетровщини. Так, у розвідці Л. М. Голубчик на прикладі Дніпропетровської області показано один із найважливіших напрямів пам'яткоохоронної роботи – визначення меж територій пам'яток. У статті І. Ф. Ковальнової розглянуто історію створення та діяльності першої вітчизняної новобудовної експедиції з дослідження пам'яток археології в зоні будівництва Дніпрогесу та Дніпровському Надпоріжжі періоду 1927–1932 рр. Допис О. В. Ромашко стосується недослідженого уламка казана скіфського часу з фондів Дніпропетровського національного історичного музею Д. І. Яворницького. Завершує розділ стаття В. М. Шалобудова, в якій на підставі нумізматичних матеріалів, знайдених на території посаду Новобогородицької фортеці, уточнено місцезнаходження та підтверджено датування козацької пам'ятки – містечка Самарь.

Як бачимо, підготовлений збірник наукових праць містить цілу низку цікавих досліджень, що стосуються ще недостатньо вивчених сюжетів історії Наддніпрянщини, тим самим поглиблюють уявлення про українське минуле.

*Відповідальний редактор, д-р іст. наук,
проф. С. І. Світленко*

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

УДК 94(477.5)«17-18»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ БОГОРОДИЧНОГО – СТАРОЇ САМАРІ

Присвячено церковному життю Богородичного – Старої Самарі.

Ключові слова: церква, священник, Стара Самарь, Січ.

Посвящена церковной жизни Богородичного – Старой Самари.

Ключевые слова: церковь, священник, Старая Самарь, Сечь.

This article is about church life of Bohorodychne – Stara Samar.

Key words: church, priest, Stara Samar, Sich

Церковне життя козацтва, зокрема запорозького, не раз стало предметом вивчення дослідників, причому до цієї теми зверталися як класики XIX ст. [13; 17; 20], так і наші сучасники [6; 11; 12]. Проте цікавим і не до кінця розкритим аспектом церковного життя в запорозьких Вольностях є духовна історія територій та поселень, які не перебували у безпосередньому віданні Коша. Зокрема, у цій розвідці йдеться про Богородичне – Стару Самарь. Поселення і фортеця (у добу Нової Січі – ретраншемент) тривалий час перебували в російській юрисдикції, протягом 1743–

1761 рр. тут знаходився центр Старосамарської сотні Полтавського полку. На сучасному етапі вивчення Богородичного – Старої Самарі відбувається досить інтенсивно [9; 10; 14; 15], про що вже доводилося писати [16]. Фахівці аналізують археологічні матеріали, дотичні до церковної історії [10], побачила світ монографія, присвячена хрестам, знайденим тут [4]. Однак певні аспекти проблеми, зокрема персональний склад священиків, їх заняття, місце церковних канонів у житті пересічних мешканців Старої Самарі вимагають додаткового опрацювання.

Питання про час заснування першої церкви у Старій Самарі поки що неможливо вирішити однозначно. Історику Д. І. Яворницькому належить припущення, що найдавніша церква у Вольностях постала саме тут [20, с. 263]. Така гіпотеза виглядає цілком обґрунтованою.

Аналіз наявних у розпорядженні дослідників натільних хрестів дозволив В. О. Векленку зробити висновок про те, що основною масою населення у період існування Самарі (XVI–XVII ст.) були православні з Центральної та Північної України. Цілком вірогідною є присутність у Самарі вихідців із південних та центральних земель Московської держави, а також католиків (ймовірно, поляків) [4, с. 84].

Зміни у статусі Самарі, «переформатованої» 1688 р. на російську Новобогородицьку фортецю, привели до появи на її території храму Покрова Пресвятої Богородиці [3, с. 85]. У січовиків був дуже популярним саме культ Покрова Богородиці і тому цілком вірогідним виглядає не заснування нової церкви, а продовження життя старої. Влітку 1689 р. для цієї церкви за клопотанням воєводи І. Волинського у Москві почали робити іконостас [21, с. 148-149]. Зауважу, що натільні хрести вказують на походження значної кількості російських військовиків з північно-західних (Псков та Новгород) і центральних територій Московської держави [4, с. 100].

Попри досить поважну кількість як залоги, так і мешканців, на початку XVIII ст. Старосамарська Покровська церква не мала великої кількості священиків. У 1704 і 1707 рр. офіційні документи свідчать про одного священика, дяка, пономаря та просвірницю, з яких складався персонал церкви [5]. Однак у 1706 р. бачимо

у церкві двох попів [18, арк. 274 зв.]. Так само за часів Нової Січі переважно ми бачимо тут одного священика. Перша відома згадка про двох парохів (І. Гамалію та С. Ластовицького) припадає на 1766 р. [6, с. 22], але з грудня 1771 р., коли один зі священиків помирає, знову служить лише І. Гамалія [19, с. 30, 43].

Назагал обов'язки священика мало чим відрізнялися в різних частинах України. До нас дійшов достатньо довгий перелік «послуг», які міг отримати парафіянин. Цікаво, що заможність людини враховувалася при оплаті вінчання – воно могло коштувати 1 крб 60 коп. або 40 коп. для незаможних. За хрещення з вас би взяли 5 коп. – і то майновий стан тут не важив. Наші сучасники, які освячують новозаселені квартири або відремонтовані приміщення фірм, мали попередників серед старосамарських мешканців – освячення хати обходилося тоді 30 коп. Покійника ховали зі службою (30 коп.) чи без (15 коп.). Немовля священик проводжав в останню путь за 5 коп. [13, с. 82]. Священик також провадив власне господарство. Наприклад, Д. Чехівський у 1747 р. мав хутір неподалік від міста [2, с. 80].

Традиційно біля церкви розташовувався цвинтар. Археологи ДНУ ім. Олеса Гончара на 2010 р. дослідили 14 поховань на цьому цвинтарі, що дозволяє уявити його вигляд. Могили розташовувалися рядами, зверху поховання перекривали обпаленими дошками. Одна з досліджених могил є склепом, в якому містяться дві труни – дорослого та дитини [10, с. 393–396]. Проте поховання здійснювалися не тільки біля церкви. У північній частині посаду також виявлено цвинтар, де поховані працівники, які будували Богородицьку фортецю у 1688 р. Могили є досить стандартизованими, більшість не містить якихось предметів. Із тридцяти досліджених поховань труни були тільки в десяти. Однак два описаних вище цвинтаря можна назвати «легальними». Професор І. Ф. Ковальова пише про кілька кримінальних (за способом поховання) захоронень. Вражають знайдені кістяки жінки та немовляти, які були знайдені в ямі. Схоже поховання дівчини 14–16 років виявлено під стіною одного з жител. Справді, недотримання ритуалу свідчить, швидше за все, про прагнення приховати факт смерті або злочин [10, с. 396–399].

Обов'язковою для всіх парафіян була сповідь. За неї треба було сплатити 1 коп. і на Великий піст кожен мав отримати від ієрея розгрішення. Якщо ж час сповіді спіткав людину далеко від дому, то вона отримувала від святого отця засвідчувальний квиток, який мала показати своєму священику. Найбільше запорожцям не подобалися докладні сповідні книги, до яких вносили всіх мешканців парафії. Ці книги використовувалися державою для податкового контролю. Вели такі записи ієреї і у Старій Самарі [6 с. 20-21].

Священики, що доглядали паству, самі не завжди дотримувалися наявних правил. Кожен з них мав щороку з'являтися до полтавської протопопії (йдеться про 1750-ті рр., коли ще не постало Старокодацьке хрестове намісництво) і «очищувати совість» перед спеціально визначеним ченцем. Як свідчить грізна нагінка в листопаді 1758 р. з Полтави до Старої Самарі, наші ієреї не палали бажанням здійснювати неблизьку подорож [19, с. 10].

Окрема проблема – хто були ці люди, які в непростих умовах прикордоння мали снагу думати не тільки про виживання чи хліб насущний? Поки що повною мірою відновити персональний склад священиків не вдалося, але певна картинка вимальовується. У таблиці наведені дати, які фіксуються в джерелах, але священик міг служити і до, і після цих згадок.

Один із священиків Покровського храму – Григорій Кирилович – у 1706 р. іменується протопопом новобогородицьким. З-поміж священиків Покровської церкви бачимо кількох Ластовицьких. Іван Ластовицький мешкав у нижньому Посамар'ї (м. Вільне) ще до «*шведской баталии*» [18, арк. 274]. Після смерті Степана Ластовицького Іван Гамалія та громада Старої Самарі зробили спробу висвятити на священика його сина Федора. Попри наявність більшості підстав для такого кроку на заваді стала молодість претендента – він ще не мав 30 років, необхідних для ієрейського служіння. Проте вихід знайшли – Федора зробили дияконом, який очікує священства [13, с. 408]. У 1772 р. дячком в Старій Самарі був Федір Данилов, а пономарем – Федір Волошин [12, с. 24; 19, с. 30].

Таблиця

Священники Старосамарської Покровської церкви

Дати	Прізвище, ім'я та по батькові священника
липень 1706 р.	Григорій Кирилович
липень 1706 р.	Олексій [18, арк. 274 зв.]
1745–1747 р.	Чеховський Данило [1, с. 385; 2, с. 80]
вересень 1755 р.	Ластовицький Іван [18, арк. 274-274 зв.]
1762–1771 р.	Гамалія Іван Іванович [6, с. 22; 19, с. 26, 30, 43, 50]
1766 – 24.12.1771 р.	Ластовицький Степан Васильович [6, с. 22; 13, с. 408; 19, с. 26, 30]

Завдяки обліковим документам, ми можемо проаналізувати склад духовенства у Покровській церкві на початок 1772 р. Найчастіше у Вольностях вакансії заповнювали козаки або старшини. У Старій Самарі до козацького стану належав дяк Ф. Данилов. Проте вистачало і вихідців з духовного стану. Саме з нього походив І. Гамалія. Для селянина найімовірнішою була посада пономаря, що і підтверджує Ф. Волошин.

Священники, зрозуміло, залучалися до щоденних клопотів Старої Самарі. Наприклад, у 1706 р. святі отці засвідчили оборудку, головним предметом якої була нерухомість у Богородичному (2 подвір'я та комори). Крім того, у документі фігурують також намисто з перлів, срібний кубок, пара ножів у срібних піхвах, позолочений пас, шовкові плаhti [9, арк. 274 зв.].

Вже у середині XVIII ст. свідчення святого отця були важливими для відстоювання володінь Старосамарської сотні. На думку Івана Ластовицького, священника Покровської церкви у Старій Самарі, який на початку XVIII ст. мешкав у Вільному, угіддя цього містечка можна визначити наступним чином. Від самого Вільного вгору по Самарі до Сорокових Байраків. Від Сорокових Байраків вгору р. Кільчень по шлях із Царичанки до моря, і по «*межу самарскую*». Лівою стороною Самари вгору до Журавки та Лип...(?), а вниз Самари – по «грань» самарську до

урочища Мостища. Ці показання старосамарська сотенна та полтавська полкова старшина використовувала для доведення гетьману К. Розумовському і вищому російському керівництву прав на господарювання у нижньому Посамар'ї, проти чого активно виступав Кіш [9, арк. 274-274 зв.].

Переважно перед дослідником постає досить суха інформація, навіть тоді, коли йдеться про віру. Проте іноді документи дозволяють нам побачити те, що можна назвати «казусом» – випадки, які випадають зі щоденного життя. Вони цікаві як самі по собі, так і тим, що дозволяють побачити, якою була норма, що вважалося відхиленням і чи завжди відхід від писаної норми порушував норму неписану.

Один із таких казусів вже згадувався в літературі – Д. І. Яворницький писав про Ничипора Дінця як одного з відкупників старосамарського перевозу, якого запорожці довели до банкрутства за допомогою звинувачення у двоженстві [19, с. 42]. Проте ми можемо докладніше розглянути цю справу, яка дозволяє побачити як звичайний плин життя у Старій Самарі, так і екстремуми.

На початок 1740-х рр. Ничипор Донець, напевно, вважав себе щасливою людиною. Протягом російсько-турецької війни 1735–1739 рр. він активно допомагав росіянам (возив секретні листи, був одним із провідників армії у причорноморських степах, хоча ця інформація заперечувалася старосамарською старшиною [1, с. 399]) і послуги не залишилися без винагороди – Донець перебував під особливою опікою коменданта Усть-Самарського ретраншементу. Ничипор мешкав у Старій Самарі, мав гарну дружину Євдокію, доньку Уляну, займався торгівлею та броварством, володів хутором на Кільчені та млином [1, с. 372–374, 398].

Фатальним, як видається, для Н. Донця стало рішення взяти, разом із компаньйонами, на відкуп старосамарський перевіз. Кіш, який не визнавав права росіян розпоряджатися перевозами у Вольностях, використав факт з особистого життя Ничипора Донця, до якого раніше нікому не було діла – наявність у нього ще однієї, хронологічно ранішої (і, відповідно до церковних канонів, законної) дружини Параскеви, яка мешкала в Кодаку і

мала з Ничипором двох дітей. На Н. Донця посипалися нещастя – спочатку його син Михайло Безполий із запорожцями пограбував, а згодом Самарська паланка відібрала хутір. У березні 1745 р. самарський паланковий осавул заарештував його під час перевезення від Царичанки до Старої Самарі вантажу горілки.

Цікаво, що росіяни спробували відбити свого підопічного – під стіни паланки підійшли регулярні війська (від 50 до 200 осіб – тут запорозькі та російські джерела суперечать одне одному). Однак у паланці їх вже очікували – козаки були на стінах із приготованою до бою зброєю. Російська команда вирішила не штурмувати паланку з невизначеними шансами на успіх. Зрештою, частину свого майна Н. Донцю вдалося повернути, але і він сам, і його старосамарська дружина були відправлені до монастирів на покаяння [1, с. 375–378, 382–384].

В іншому цікавому казусі позиція Січі стосовно недотримання церковних канонів принципово відрізнялася. Надзвичайно промовистим є один невеликий документ, який випадково потрапив до справи 211 архіву Коша. У лютому 1763 р. священникам Старокодацького хрестового намісництва довелося ламати голову над ордером, що прийшов із Січі. У ньому говорилося про товариша Конеловського куреня Михайла Довбню, який тривалий час «беззаконно» живе зі старосамарською мешканкою Тетяною. Цікавий момент – це співжиття, як впливає зі справи, абсолютно нікого не хвилювало, аж допоки М. Довбня, сам переймаючись невідповідністю нормам православної віри, не звернувся до січового керівництва. Законний чоловік Тетяни понад сім років тому пішов з дому і навіть встиг у Слов'яносербії одружитися. На думку Коша, це дає вагомі підстави законних поєднати у шлюбі. Двічі автор документа пише про те, що М. Довбня не може стримати пристрасті – ймовірно, з точки зору січових старшин, це є додатковим аргументом на користь того, щоби піти назустріч гарному козакові. Розв'язки цієї справи не збереглося, хоч Кіш і вимагав рапортувати про рішення [8, арк. 167–167 зв.].

Очевидно, що така позиція запорозької старшини може пояснюватися тим, що М. Довбня був не останньою людиною у Війську. У 1751 та 1757 рр. він був полковником Самарської

паланки, у 1754 р. – Бугогардівської [2, с. 656, 784]. Разом з І. Котляревським він представляв інтереси Січі в комісії, що розпочала свою роботу в серпні 1756 р. у Старій Самарі і мусила розслідувати зловживання поручика Серкова [7, арк. 1-1 зв., 11].

Отже, Стара Самарь є надзвичайно цікавим об'єктом з точки зору церковного розвитку. Ймовірно, саме тут постав перший стаціонарний храм у Вольностях. Попри трансформацію Самарі на російську Новобогородицьку фортецю, церква, що вже документально фіксується тут, носить ім'я Покрова Богородиці, що свідчить про досить вагомий вплив запорозької традиції. Населення, при домінуванні вихідців із Гетьманщини, мало також потужну російську складову за рахунок військової залоги. Переважання українців підтверджує і склад причту. Цікавим моментом є наявність священників, чиє життя з малих літ пов'язане з Посамар'ям. Доступні нам «казуси» підтверджують вже не раз висловлювану дослідниками тезу про не дуже жорстке дотримання з боку запорожців формальних церковних канонів у повсякденному житті.

Бібліографічні посилання

1. *Андреевский А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774) / А. Андреевский // ЗООИДР. – 1888. – Вып. 14.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003.
3. *Бінкевич В.* Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Кращезнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
4. *Векленко В.* Нателные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
5. *Векленко В.* Документы фонда 229 (Малороссийский приказ) к истории Богородицкой крепости / В. Векленко, А. Мигулев, А. Малов // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2011. – С. 3–7.
6. *Гісцова Л.* Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових / Л. Гісцова // Січеславський альманах. – Вип. 2. – Д., 2006. – С. 20–26.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі (м/ф). – Оп. 1. – Спр. 40.
8. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 211.

9. Ковальова І. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.

10. Ковальова І. Некрополі козацької Самарі – Богородицької фортеці / І. Ковальова // Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 389–400.

11. Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII: еволюція взаємовідносин / О. Кузьмук. – К., 2006.

12. Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва / І. Лиман. – Запоріжжя, 1997.

13. Макаревський (Феодосий). Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / (Феодосий) Макаревский. – Д., 2000.

14. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / ред. кол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008.

15. Репан О. Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.

16. Репан О. Структура гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. Репан // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 233–239.

17. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.

18. Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 9333.

19. Яворницький Д. До історії степової України / Д. Яворницький. – Д., 2004.

20. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.

21. Яворницький Д. Твори / Д. Яворницький. – К.; Запоріжжя, 2008. – Т. 3, кн. 1. Джерела до історії запорозьких козаків.

Надійшла до редколегії 07.04.2013

Д. В. Шаталов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕАКЦІЯ КОЗАЦТВА СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ НА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ СЕРЕДИНИ XVIII ст.

Робиться спроба визначити сприйняття козацтвом Степової України соціокультурних змін середини XVIII ст., автор робить висновок про негативне сприйняття цих змін і бажання повернення попереднього положення козацтвом.

Ключові слова: Степова Україна, Законодавча комісія, українське козацтво, наказ, чолобитна.

Делается попытка определить восприятие казачеством Степной Украины социкультурных изменений середины XVIII в., автор делает вывод о негативном восприятии этих изменений и желании возврата предыдущего положения казачеством.

Ключевые слова: Степная Украина, Законодательная комиссия, украинское казачество, наказ, челобитная.

In the paper author seeks to identify the perception of Ukrainian Cossacks of Steppe Ukraine sociocultural changes in the middle of the XVIII century. The author concludes that it was negative reaction on these changes and aspiration to return to the previous position by the Cossacks.

Key words: Steppe Ukraine, Legislative Committee, Ukrainian Cossacks, mandate, petition.

У середині XVIII ст. відбулися доволі значні зміни в житті Південної України, які торкнулися перш за все козацького стану. Головною їх причиною було створення Новоросійської губернії, до якої, серед інших земель, увійшли південні землі Миргородського і Полтавського полків та Слобідський полк. Зміни козацького життя були пов'язані перш за все з т. зв. «підкінерією» – створенням трьох пікінерських полків і бажанням місцевої влади записати до них козаків. У 1767 р. у невдоволе-

них нововведеннями козаків з'явилася слухна нагода «висловитися про наболіле» в наказах до Комісії по складанню Нового Уложення. Цією можливістю козаки не замешкалися скористатися, розцінивши її як шанс звернутися безпосередньо до імператриці. Накази козацтва до Комісії складають комплекс джерел, який відбиває козацькі прагнення та очікування станом на 1767 р. Тексти козацьких наказів, разом з іншими документами, що відбивають участь населення Степової України у виборах та роботі Законодавчої комісії 1767 р., опубліковано Н. В. Сурвою. Дослідниця забезпечила публікацію документів ґрунтовною передмовою, в якій висвітлює як історіографічну традицію використання цих документів, так і особливості представлення регіону в Комісії [10].

Накази до Комісії вже стали традиційним джерелом для вивчення суспільної думки катерининської доби. Прагнення українського населення, представлені в наказах, вивчали у своїх працях Г. А. Максимович, І. В. Теличенко, О. І. Путро, З. Когут та цілий ряд інших дослідників [3; 4; 7; 11; 13]. Але зверталися вони в першу чергу до малоросійських матеріалів. Презентацію Слобожанщини в Комісії ґрунтовно висвітлив Д. І. Багалій [1].

Представникам Новоросійської губернії «пощастило менше» – тут маємо лише праці А. О. Скальковського та А. В. Фроловського, які стосуються запорожців, і роботи К. Г. Гуслистого та Н. Д. Полонської-Василенко, в яких матеріали наказів залучені для опису опору козаків «пikінерії» [2; 6; 12]. В даній розвідці спробуємо через станові потреби представити «автопортрет» козаків Півдня України, визначивши, яким чином вони відреагували на соціокультурні зміни середини XVIII ст.

Козацтво Степової України – доволі умовна назва. Сюди ми відносимо різні групи козацького (чи визнававшого себе козаками) населення, яке мешкало на територіях, що увійшли до складу Новоросійської губернії. У Законодавчій комісії ці козаки були представлені трьома окремими групами. Першу складають депутати від Війська Запорозького П. Головатий та М. Скапа, яких забезпечили одним наказом. Другою групою можна виокремити мешканців Єлисаветградської провінції. Наказ пікінерів Єлисаветградського полку отримав обраний депутатом

М. Моренець, від поселян провінції наказ було вручено С. Морозу. Мешканці дванадцяти сотенних міст, переданих до складу Катерининської провінції, обравши депутатом сокільського козака Т. Тимченка, надали йому окремі чолобитні. На власний розсуд (всупереч положенням про вибори) мешканці Кременчука та слободи Власівка обрали власного депутата П. Денісова.

Серед трьох груп південноукраїнського козацтва найбільших змін зазнали новопосталі пікінери Єлисаветградської провінції. Якщо звернутися до їхніх наказів, то очевидним є, що головною їх вимогою було повернення до козацького стану. Саме це *«просили у монаршей власти»* пікінери Єлисаветградського полку. Що ж мали на увазі пікінери під «козацкістю»? На початку їх наказу коротко подана історія про те, яким саме чином козаки перетворилися на пікінерів. По виході в *«здеишие заднепровские места»* козаки мешкали тут по 1753 р., коли ці землі були передані під Нову Сербію. Після цього майбутні пікінери були переведені на слобідське поселення. На новому місці було засновано Слобідський козацький полк і *«общественною з дворами козацью службу как предки наши, так и мы от себя справляли нерегулярно»* [9, с. 18]. У 1764 р. полк було перетворено у пікінерський, але козаки заявили, що *«пикинерами быть и именоваться не желаем»*. Натомість автори наказу бажали, подібно до своїх предків, *«по-прежнему от сел с дворами козацью службу нерегулярно без жалования и мундира отправлять и именоваться козаками»* [9, с. 18].

Майже ідентичні вимоги містить і наказ Семену Морозу від повірених військовопоселенців і осадчих слобід Єлисаветградського пікінерного полку та Чорного і Жовтого гусарських полків. У ньому першою серед інших *«нужд и недостатков»* військовопоселенців Єлисаветградського пікінерського полку йде заява про бажання, як і раніше, відбувати нерегулярну козачу службу, *«с дачею как и прочим военнотружасим потребной части сенокосной и пахотной земли»*. При цьому зазначено, що під час перебування в Слобідському козацькому полку вони саме на цих умовах і відбували [9, с. 19-20]. Поселенці слободи Онуфріївка Жовтого гусарського полку також бажали відбувати козачу службу, на тих же умовах, що і єлисаветградці, але лише

у випадку якщо буде засновано козацький полк [9, с. 20]. Вихідці з Польщі, які мешкали на землях Чорного та Жовтого гусарських полків, теж зазначили, що у випадку заснування козацького полку, *«по обыкlosti нашей к тому, и мы по желанию нашему в тот полк казачий определены были»* [9, с. 20].

Зате *«волоской и других наций люди»*, розселені по ротах двох гусарських полків, очевидно ні про яке козацтво і не чули, а тільки мали *«ревность служить обще с прочими в здешних гусарских полках военнoслужащими»*, відповідно, вони прохали зарахувати їх на службу з наданням орних та сінокісних угідь [9, с. 21].

Знаменно, що окрім положення про повернення на козацьку службу, два пікінерських накази містили лише прохання про відвід сінокісних та орних земель і отримання доступу до лісових угідь Чорного та Жовтого гусарських полків. Окрім цього, елисаветградці просили ще про відміну зборів на горілку, млини, худобу та дьоготь у кордонах полку [9, с. 18, 20].

Отже, найвизначнішою своєю потребою, яка затьмарювала всі інші, пікінери бачили поновлення свого козацького статусу. Козацький статус, у розумінні авторів наказів, передбачав в першу чергу несення нерегулярної військової служби. Звертає тут на себе увагу бажання елисаветградців не тільки отримати статус козаків, але й іменуватися козаками.

Окреме бачення «козацькості» мали офіцери Єлисаветградського пікінерного полку. У своєму наказі, даному підполковнику Васілію Міхалче, вони констатували, що *«исправности никакой от рядовых к службе ея величеству не предвидится, и многие рядовые склонность имеют служить козаками, а не пикинерами, не для чего, как только для развратного своего житья и большаго своевольства»* [9, с. 5]. Очевидно, така реакція була відбиттям конфлікту між рядовими і командуванням полку.

Примітним можна назвати і співвідношення «радикальності» вимог у наказі С. Морозу – від поновлення козацького статусу, чого хотіли пікінери, через висловлення бажання поселянами перебувати на козацькій службі, але тільки у разі заснування полку, та прохання надання козацького звання вихідцями з польських володінь до цілковитої згоди *«волоської нації людей»* слу-

жити в гусарах. Зазначимо, що з усіх мешканців Степової України козацтво було єдиним станом, який вимагав повернення старих порядків. Інші ж стани – дворянство, купецтво, поселенці, не зазнавши особливих змін свого життєвого устрою, вимагали не повернення до старих, а поліпшення існуючих порядків.

Населення сотенних містечок, які увійшли до складу Новоросійської губернії, на відміну від елісаветградців, ще не було обернено в пікінерів. Спробам запису в пікінери чинився опір, про який детально писав Д. Міллер [5]. І хоча імператриця своїм указом 1765 р. проголошувала збереження звичаїв, вольностей та землеволодіння для колишніх мешканців Малоросії, чолобитні козаків містять в першу чергу положення про повернення звичних порядків.

Цікаво, що мешканці сотенних містечок написали свої накази в формі чолобитних. Здається, що всю справу складання Нового Уложення вони сприйняли лише як нагоду для висловлення своїх потреб імператриці, не дуже то переймаючись законотворчим пафосом. Всі чолобитні складені більш-менш за однією схемою. На початку, після вступної частини, йде нагадування про те, що козаки *«пользовались теми своими шляхетскими привилегиями и преимуществами как в судебных расправах, так и во владении природными своими добрами, землями и угодиями»* [9, с. 125]. Тут же в деяких чолобитних можна зустріти розуміння сутності козацької служби. Так, козаки м. Белікі, перелічивши привілеї, за якими *«мы и все наши добра ... от всех налогов и опустошений свободны»*, зазначили, що саме це було основою того, що вони *«достодолжнейшую службу казачью и всякие другие повинности ... отправляли до сего времени»* [9, с. 34]. Подібне бачення мали і козаки м. Нові Сонджари, зазначивши, що *«онные предки наши грунтами своими ... по древним займищам, по куплям, и по наследию, и по другим сделкам доставившись, владели и корыстовались спокойно, и с того службу императорскому всероссийскому престолу по всеприсяжной своей должности отбывали»* [9, с. 79-80].

Козацькі привілеї та права уряд неодноразово підтверджував та обіцяв не порушувати, в тому числі й при передачі тринадцяти сотенних міст Полтавського полку до складу Катеринин-

ської провінції. Але, тим не менш, *«малороссийские узаконения и преимущества переменять начато, как в судебных расправах, так и в других порядках»* [9, с. 122]. Потім козаки подали виклад нововведень та вимог щодо їх відміни.

Загальною є скарга на різноманітні збори, що не збиралися в межах Малоросії, але були актуальними для мешканців міст в умовах перепідпорядкування до Катерининської провінції. Скарги на це містяться у всіх 13 наказах (чолобитних). Претензії описані в більш-менш однакових виразах. Наприклад, мешканці Нових Сонджар відмічали, що по імператорським указам 1723 і 1755 рр. у Малоросії були відмінені внутрішні збори і мита на господарську діяльність. У той же час *«ныне в Новороссийской губернии учреждены сборы вновь с мельниц, от колес, что на плотинах..., от ветряных с мельницы..., от вышинкованой куфы горилки..., с вышинкованого ведра..., с каждого за куфу с продавца..., также с продажи имений, лошадей и рогатого скота»*. Причому за ухиляння від сплати або ж несвоєчасну сплату штраф йшов в десятикратному розмірі. Як заявляли новосонджарці, з того їм, *«яко ... с того промысла своего службу вашему императорскому величеству отбываем и себе пропитание и снабдение получаем, следует обида и отягощение»* оскільки в *«поришительных пунктах»* даних гетьману Апостолу 1728 р. було повелено без іменного імператорського указу жодних зборів на малоросійський народ не накладати. Відповідно, в імператриці прохали вищеназвані збори *«всемилоостливийше снять»* [9, с. 80-81].

З подібною однотайністю в наказах згадано збереження звичних прав та судочинства, чого бажали жителі десяти містечок. Мешканці Кобеляк зазначили, що нині *«суд и расправы производятся не по нашим малороссийским правам»*, причому вже не своїми старшинами, *«но от учережденных пикинерных офицеров»*. Прохали вони, щоб *«в расправах во всех порядках против прежних наших обычаев малороссийским правом и от своих прежнего звания старшин судились»* [9, с. 40-41]. Жителі інших міст нагадували не просто про звичні, а про шляхетські козацькі права: *«прежде все малороссийские козаки равно и с стариною и другими чинами в расправах своих судимы были»*

одним шляхетским по статуту правом». Тож новосонджарці просили в імператриці *«и впредь козаков у старишины употреблять и в шляхетстве по правам и привилегиям числить»* [9, с. 80-81]. Подібне положення міститься, з тими чи іншими варіаціями, й у семи інших чолобитних козаків.

Городяни містечок Белікі, Кобеляки, Нові Сонджари, Старі Сонджари, Кременчук та слободи Власівка відреагували в своїх чолобитних на перетворення їх сотенних міст на ротні, але відреагували в різний спосіб. Для козаків і підпомічників Беліків факт, що *«старое наше сотенное местечко ... переименовано ротою и нас, выборных козаков и подпомошников в ту роту зачислено»* був знаменний через те, що *«о недвижном нами теми собственными нашими землями и другими угодьями предстоит нам страх, чтобы в случае и мы не лишились оных»* [9, с. 34-35].

Козаки Кобеляк не так перейнялися думками про матеріальне і просто констатували стосовно перейменування, що *«против древнего казачьего обычая придвидим отменности»* [9, с. 40]. Для новосонджарців той факт, що їх містечко названо ротою, був значимим в першу чергу через те, що над сотенною старшиною у всіх цивільних, військових та судових справах *«от онаго Днепровскаго полку поручено первенство определенному зауряд-офицеру»*, який заважає сотеним старшинам, оскільки *«в расправах нас против обычаев наших делает нам помешательство, и с того следует нам обида»* [9, с. 80].

У наказі мешканців Кременчука та Власівки, даному Павлу Денисенку, була скарга, окрім перетворення сотенних міст на роти, також на перетворення сотників і сотенної старшини в ротмістрів та сотенних офіцерів та перейменування сотенних канцелярій у ротні правління [9, с. 156]. Там же міститься скарга і на утиски з боку командування Дніпровського пікінерного полку за небажання вступати на пікінерську службу.

Більшу занепокоєність, ніж перейменування сотень у роти, якщо судити за кількістю згадок (7), викликали в козаків ревізії, які також сприймалися як спроба змінити звичний устрій. І якщо жителі м. Маячка тільки констатували, що *«ныне же как нас самих, так и жен наших, и детей, и всяких людей мужеска и женскаго пола, до малейшего младенца, переписывают по ду-*

шам» [9, с. 122], то мешканці Переволочної пояснили причини свого занепокоєння, заявивши, після скарг на введені збори, що *«сверх того поежемесячно народ обоего полу души описываются, с чего воображается нам всечасный страх, дабы мы не доведены в небывалый над нами подушный оклад и рекрутский набор»* [9, с. 139].

З великою однотайністю козаки вимагали й грошей за коней, волів і вози, які було взято в армію під час війни з Пруссією та Туреччиною *«не на малую сумму без заплаты»* [9, с. 125-126]. Вимоги щодо цього містяться в десяти наказах/чолобитних. Іншим проханням, яке вважали за актуальне укладачі шістьох наказів, була відміна або зниження мита на імпорт солі.

Для жителів міст, через землі яких пройшла Українська лінія, важливим було питання про повернення в їх користування зайнятих під неї і під пікінерські полки земель та угідь [7]. Інші нововведення були не такими «глобальними» і торкалися вже більше окремих населених пунктів. Так, мешканці м. Оріль скаржилися на запорозьких козаків, які спочатку наїжджали та *«взимали со скота услованные поборы»*, а в 1764 р. зайняли орельські хутори *«и тамо оставшихся козаков присвоив с землями»* обклали повинностями та зборами. Орельчан же не допускають там до *«пахания хлеба и пастьбы скота»*, завдавши при тому *«частыми наездами ... немилосердные побои»* [9, с. 141]. До місцевих відноситься і прохання мешканців Беліків пересилити *«грузинцев»*, яких уряд за рік до того вивів туди з Криму, або ж вимога повернення в козацьке користування чотирьох лиманів біля Нехворощі, повернення звичного порядку лісокористування тощо [9, с. 37, 87, 102-103].

Загальною ж реакцією козаків сотенних міст на зміни можна вважати їх вимогу, яка міститься в десяти чолобитних і полягає в *«присовокуплении нас с потомками нашими и всеми тут будущими малороссийской нации землями и угоди по-прежнему к Малой России, до природной нашей отчизны, да и о подтверждении упомянутых наших прав и привелеев к ненарушимым оных содержанию»* [9, с. 142]. Мешканці Кременчука, окрім повернення під ведення Малоросійської колегії, прохали про

відбування *«заобыклой козачей службы»* в Миргородському полку [9, с. 157].

Отже, козаки – мешканці сотенних міст сприйняли соціокультурні зміни середини XVIII ст. повністю негативно. Причини цього є доволі очевидними: втрата прав і привілеїв, погіршення матеріального стану. Бажаним варіантом бачилося повернення до складу Малоросії. Військо Запорозьке особливих перетворень у середині XVIII ст. не зазнало. Тож у його наказі ми бачимо не так реакцію на соціокультурні зміни, як побажання щодо кращого устрою своїх земель. Серед таких, окрім підтвердження попередніх прав і привілеїв, домінують вимоги економічного характеру – повернути заборані у Війська ще під Новосербію та фортецю Св. Єлизавети землі і вивести звідти пікінерів та балканських поселенців, дозволивши натомість оселятися там одруженим запорожцям. Іншим проханням було вивести військові команди з редутив, ретраншементів та фортеці Св. Єлизавети, оскільки *«с оных команд от некоторых разнообразные обиды и разорения, а от прочих и смертоубийства причиняются»* [9, с. 168]. Аналогічне прохання стосувалося й інших підрозділів, розставлених по території Війська. Запорожці переймалися також відміною мит та дозволом на вивіз срібної монети [9, с. 167–173].

«Подлинное известие» про те, що на землях Війська Запорозького уряд збирався оселити розкольників, а в Малоросію, *«выводят иноверцев и селят»*, викликало рішучі протести Війська, аргументовані як статутом Війська, так і тим, що *«иноверцы, а паче раскольники, своими ухищрениями в здешних простолюдях в веру могут вредить»*, більше того, *«раскольники как народ к умервищению, пограблению людей приобвыкли, тем и здесь промышляют начнут»*. Відповідно, в імператриці просили про вивід розкольників з Малоросії *«в другие, во внутрь ея императорского величества земли»* [9, с. 172]. Але очевидним є те, що запорожці переймалися не так питаннями віри та можливим погіршенням криміногенної ситуації, як перспективою виділення земель під цю категорію новопоселенців.

З десяти пунктів свого наказу окремим запорожці вважали за потрібне прохати в імператриці *«провоз вина и пржаного и наливного на ягоды на собственное их употребление всемилос-*

тливейше дозволить» для кошового отамана чи старшин, які вирушали до Москви чи Санкт-Петербурга за жалуванням чи за іншими потребами [9, с. 170-171]. Очевидно, алкогольні напої займали неабияке місце в побуті запорозької старшини, оскільки цей пункт було включено до наказу поряд з куди більш «глобальними» питаннями.

Таким чином, судячи з наказів до Законодавчої комісії, можна стверджувати про негативне сприйняття козацтвом Степової України змін, які відбулися у середині XVIII ст. Основною причиною цього була втрата майнових і економічних прав. Ступінь неприйняття був пов'язаний зі ступенем змін прав і способу життя – найбільші протести йшли від козаків, обернених на пікінерів; дещо поміркованіше висловлювалися мешканці сотенних міст; найбільш спокійну реакцію мали запорожці, яких зміни майже не торкнулися. Основні уявлення козаків щодо поліпшення свого станового статусу стосувалися відновлення козацької служби, під якою розумілося відбування нерегулярних військових повинностей за умови вільного землеволодіння; відновлення і підтвердження «шляхетських» прав та попереднього статусу своїх земель – передача їх назад до відання Малоросійської колегії.

Бібліографічні посилання

1. *Баглей Д. И.* К истории Екатерининской комиссии для составления проекта Нового Уложения / Д. И. Баглей // Киев. старина. – 1885. – № 9. – С. 1–30.
2. *Гуслистий К. Г.* З історії класової боротьби в степовій Україні в 60–70-х рр. XVIII ст. / К. Г. Гуслистий. – Х., 1933.
3. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
4. *Максимович Г. А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин, 1917.
5. *Миллер Д.* Пикинерия / Д. Миллер // Киев. старина. – 1899. – № 12. – С. 300–322.
6. *Полонська-Василенко Н. Д.* До історії першої Новоросійської губернії (1764–1774) / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 29–51.

7. *Путро А. И.* Левобережная Украина в составе Русского государства во второй половине XVIII в.: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития / А. И. Путро. – К., 1988.

8. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / А. Скальковский. – О., 1841.

9. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Запорізьке наук. тов-во ім. Я. Новицького; Ін-тукр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення; Східний ін-тукр. українознавства ім. Ковальських. Запорізька філія / упоряд. Н. Сурева; ред.: В. Андреев, Г. Боряк, А. Бойко (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008.

10. *Сурева Н. В.* Передмова // Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Запорізьке наук. тов-во ім. Я. Новицького; Ін-тукр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення; Східний ін-тукр. українознавства ім. Ковальських – Запорізька філія / упоряд. Н. Сурева / ред.: В. Андреев, Г. Боряк, А. Бойко (наук. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – С. I–XXIII.

11. *Теличенко И. В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И. В. Теличенко // Киев. старина. – 1890. – № 8. – С. 161–191; № 9. – С. 390–419; № 10. – С. 94–122; № 11. – С. 251–272; № 12. – С. 471–493; 1891. – № 1. – С. 73–97; № 2. – С. 232–254.

12. *Флоровский А. В.* Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. / А. В. Флоровский // Зап. Одесск. о-ва истории и древностей – О., 1912. – Т. 30. – С. 327–377.

13. *Флоровский А. В.* Состав Законодательной комиссии 1767–1768 гг. / А. В. Флоровский. – О., 1915.

Надійшла до редколегії 20.04.2013

Т. Ф. Литвинова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Представлено зміни в освітніх стандартах і стратегіях соціальної еліти Лівобережної України дореформеного часу, форми їх реалізації, практики корпоративної участі у наданні можливостей отримання знань вихідцями з малозабезпечених дворянських сімей, а також залежними селянами.

Ключові слова: Лівобережна Україна, малоросійське дворянство, модернізація, соціальна відповідальність, освітні стандарти, недільна школа.

Представлены изменения в образовательных стандартах и стратегиях социальной элиты Левобережной Украины в дореформенный период, формы их реализации, практики корпоративного участия в предоставлении возможностей получения знаний выходцам из малообеспеченных дворянских семей, а также зависимым крестьянам.

Ключевые слова: Левобережная Украина, малороссийское дворянство, модернизация, социальная ответственность, образовательные стандарты, воскресная школа.

In the article shows the changes in educational standards and policies of the social elite of Le voberezhnoy Ukraine in the pre-reform period, the shape of their implementation, the practice of corporate participation in the provision of learning opportunities people from low-income families of the nobility and the peasants dependent.

Key words: Left-bank Ukraine, Little Russian nobility, modernization, social responsibility, educational standards, Sunday school.

У дослідженні освітньої ситуації в Лівобережній Україні ХVІІІ ст. загальним місцем стала констатація досить сильного потягу суспільства регіону до знань, освіти, що виявлялося, на думку дослідників, у численних зверненнях до уряду про відкриття різноманітних навчальних закладів, в укладанні освітніх проєктів, у поїздках на навчання до Санкт-Петербурга, Москви,

за кордон. Такий «канон», попри цілком обґрунтовані спростування в роботах ряду сучасних істориків [2; 24], все ще залишається доволі стійким. Водночас вітчизняні історики зазвичай з сумом звертають увагу на «зрадницьку» позицію місцевої еліти щодо «рідної школи», орієнтацію на російські зразки, що й призвело до занепаду традиційних шкіл, неможливості освіти для широких мас і, таким чином, до зниження загального освітнього рівня суспільства [18, с. 218]. У такий спосіб тиражуються історіографічні стереотипи, поза увагою опиняється зміст і сутність культурно-духовних зрушень, зміни освітніх орієнтирів, чинники, що вплинули на цей процес. Залишається без відповіді й питання щодо соціальної відповідальності еліти за долю краю в цілому та його культурно-освітнього розвитку зокрема. Спробі звернути на це увагу і присвячена дана стаття.

Загальновідомо, що значну роль у формуванні духовно-культурного середовища Лівобережної України довгий час відігравала Києво-Могилянська академія, насамперед з якою, незалежно від численних індивідуальних варіантів, був міцно пов'язаний інтелектуальний та освітній стандарт малоросійської еліти. Однак поступово зростаюче невдоволення невідповідністю цього поважного закладу новим потребам часу примушувало переорієнтовуватися. Безрезультатність освітніх ініціатив панства щодо заснування університетів у Малоросії у другій половині XVIII ст., дивна на перший погляд, хоча б з огляду на наявність у найвищих владних структурах імперії потужного «малоросійського лобі», пришвидшувала вкорінення місцевої еліти в загальноросійські культурні, освітні, наукові процеси і структури. А наявність впливових земляків у столицях утворювала більш надійні та значимі орієнтири та перспективи в плані освіти. Відсутність же власного університету компенсувалася значною, нерідко провідною, роллю малоросійських діячів у загальноросійських справах та інституціях. Тому, не дивлячись на ностальгію за «малою вітчизною», яка все більше відчувається на початку XIX ст. у листах малоросів, розкиданих по просторах Росії та Західної Європи, орієнтації на нові освітні зразки не було альтернативи. Цілком зрозуміло, що з модернізацією суспільства в цілому проходив і час традиційної дяківської та козацької школи.

Навіть ті, хто ратував за навчання на батьківщині, змушені були відправити синів і дочок за межі Малоросії, часто віддаючи перевагу столичним закладам. Зокрема, у списках найбільш відомих вихованців Московського університету, його гімназій та університетського благородного пансіону до середини XIX ст. зустрічаємо прізвища В. Г. Рубана, С. Є. Десницького, І. Ф. Тимковського, Я. А. Галінковського, С. Є. Родзянка, А. Г. Родзянка, П. Г. Родзянка, О. П. Величка, М. І. Антоновського, М. І. Гнедича, М. О. Рігельмана, П. Г. Редкіна, Г. В. Полетики, П. І. Полетики, І. П. Бороздни, М. М. Гамалії, І. О. Іскрицького, М. В. Юзефовича, Г. Єсимонтовського, П. Ханенка, Кандиби та інших. Серед тих, хто отримав медалі та *«одобрительные листы»*, починаючи з 1791 р. (усього 62 особи), названі Семен та Аркадій Родзянки, Яків Лизогуб, Володимир та Микола Антоновські, Олександр Величко, Григорій Полетика, Олексій Войцехович [19, с. 6–73].

Доволі високий освітній стандарт виставлявся у той час і нащадками козацької старшини у своєрідних «програмах», настанових дітям, які навчалися у *«вишах»* за межами батьківщини. Засвоєні вони були і в якості орієнтира для місцевої освіти. В. В. Капніст, мабуть, також керувався подібними стандартами, укладаючи 1802 р. за дорученням малоросійського генерал-губернатора О. Б. Куракіна «начертание правил» дворянських училищ, які передбачалося створити в Полтаві та Чернігові. Як видно з кошторису, крім Закону Божого, тут повинні були вивчатися російська, німецька, французька мови, арифметика, геометрія, фізика, хімія, ботаніка, історія, географія, право, артилерія, фортифікація, військова *«экзерциция»*, основи економіки сільського господарства, а також інструментальна та вокальна музика, танці, малювання [1]. Цей задум, як справедливо припускав І. Ф. Павловський, не був реалізований через брак коштів у дворянства. Промова ж укладача проекту на дворянському зібранні 5 січня 1805 р. висвітлила й розбіжності щодо шляхів вирішення освітніх проблем полтавським панством, частина якого схилилася до пропозиції губернського маршалка опертися на державну допомогу в цій справі [17; 22, с. 85-86].

Більш серйозні вимоги висувалися на початку XIX ст. і до приватного навчання. Зокрема, у пансіоні Єлизавети Руссет у Ніжині за 800 крб. на рік панянки могли опановувати Закон Бо-

жий, російську, французьку, німецьку мови за правилами граматики, історію, географію, арифметику, «*мифтологию*», музику, танці, малювання, чистописання та рукоділля [3]. А деякі іноземні педагоги, наймаючись у родини малоросійської знаті, брали на себе «обязательство» навчати «немецкому, французскому, итальянскому языкам, священной истории, всемирной истории, географии, математике и политике, философии с ея частями, натуральной истории и математическим частям» [25].

Створення і підтримка різних учбових закладів у цей час стала корпоративною справою дворянства Лівобережжя, яка часто виносилася на обговорення дворянських зібрань. І. Ф. Павловський навів численні такі приклади. Гаряче підтримало дворянство й ініціативу В. О. Репніної заснувати Інститут для шляхетних дівчат [20]. Відкритий у Полтаві 1818 р., він став шостим у Росії та першим на Лівобережжі закладом, що давав середнього рівня освіту дворянкам [22, с. 121].

Відомий знавець архівних скарбів Полтавщини назвав також цілий ряд імен благодійників краю – С. М. Кочубей, О. М. Маркович, І. Д. Стефанович, Л. П. Руденко, В. В. Капніст, подружжя А. та Н. Чепи та інших, які добровільно на свої власні кошти утримували учнів, засновували школи, у тому числі для селян, пансіони для виховання дворянських дітей, віддавали значні капітали на користь учбових закладів, «*общества вспомоществования недостаточным учащимся*» тощо [16, с. 119–144].

Дворянство Чернігівської губернії не відставало від своїх товаришів. О. М. Маркович одним з перших представив картину дворянської доброчинності на освітній ниві в цьому краї. Наприклад, за заповітом С. А. Лашкевича 1829 р. відсотки з 200 тис. карбованців, що вносилися до приказу громадської опіки, направлялися на утримання вихованців з бідних дворянських сімей у пансіонах університетів та гімназій. Кожен з таких вихованців по закінченню освіти отримував також одноразову виплату в розмірі коштів, що витрачалися на нього протягом року. О. С. Судієнко у 1834 р. 180 тис. крб пожертвував на пансіони при Чернігівській та Полтавській гімназіях. Капітан артилерії О. Д. Старосельський у 1835 р. заповідав відсотки зі 100-тисячного капіталу, внесеного до Санкт-Петербурзької Опікунської ради, на виховання в одному з найближчих кадетських корпусів дітей бідних дворян Мглинського повіту. В разі ж, якщо там не буде бажаючих або

нужденних, цим могли скористатися дворянські діти з інших повітів Чернігівської губернії. Ці кошти за рішенням міністра внутрішніх справ спрямовувалися у відомство Петровського кадетського корпусу, де й навчали чернігівців. А за повелінням імператора ці пансіонери повинні були називатися Старосельськими, що й означалося на їх ліжках [13, с. 22–25]. І такі приклади були непоодинокі. Гадаю, ставлення лівобережного дворянства до освітніх справ у цей час також доволі добре характеризує прагнення зробити корпоративною справою встановлення пам'ятника багаторічному директору училища, згодом гімназії, у Новгород-Сіверському І. І. Халанському.

Іван Іванович Халанський помер 5 березня 1825 р. Близько сорока років він очолював створений ним заклад, який і після реорганізації системи освіти на початку XIX ст. не тільки не був понижений у статусі як заклад повітового, а не губерньського міста, а й був перетворений на гімназію у 1808 р. Новгород-Сіверський був одним з небагатьох повітових міст у Росії, де існували у той час гімназії. Велика заслуга розвитку цього закладу та освітньої справи загалом цілком справедливо приписується директору. Добре усвідомлювалася вона і за його життя. Після смерті І. І. Халанського між маршалами Глухівського, Стародубського, Мглинського, Новгород-Сіверського повітів влітку того ж року розпочалося листування з приводу встановлення пам'ятника їх собрату, який сумлінно працював на користь громадськості, *«познания свои и любовь к наукам посвятил на образование юношества, и в том жизнь свою положил»*. Причому дворянством добре усвідомлювалася користь від цього *«особенно для нашей стороны»* [11].

Вважаючи себе обійденим у справі заснування університету в краї, малоросійське дворянство, яке навіть не захотіло, на відміну від новоросійського, не кажучи вже про слобідське, виділити кошти на створення Харківського університету [23], з повагою ставилося до своїх освітніх закладів і до тих, хто віддавав їм багато сил. Тому глухівський маршал і закликав висловити І. І. Халанському *«общую благодарность, хранящуюся в сердцах, воздать признательность уважением к заслугам»*, зібравши кошти і встановивши пам'ятник освітянину [11]. Здійснити це, очевидно, не вдалося.

Прихильно поставившись до ініціативи, до такого «*общеплезного и ... обязательного Отечеству упражнения*», зокрема, новгород-сіверський маршалок зауважив, що не може вирішити питання без представницького дворянського зібрання, яке починає свою роботу тільки у встановленому порядку, по волі уряду. Він також зазначив, що пам'ять та повага в серцях вдячного дворянства не згасне і без монумента, навівши як аргумент Мініна та Пожарського, яких увіchnили тільки «*в протичении многих лет*» [12]. Та все ж, гадаю, важливо, що у той час, коли традиції меморіального увіchnення в Російській імперії тільки закладалися, коли «*памятники не слишком понимали*» [7, с. 887], частина малоросійського дворянства забажала втілити у камені свою повагу саме до освітянина. І нехай йшлося не про пам'ятник на площі чи вулиці, а про надгробний знак, важливі мотиви і сам вибір об'єкта для трансляції іншим поколінням ціннісно-сміслових орієнтацій дворянської спільноти.

Очевидно, необхідність опікування долею дітей бідних своїх собратів усвідомлювалася дворянським загалом, значну частину якого становило дрібномаєткове та чиновне панство. Без колективних зусиль, клопотань тут не можна було обійтися. Підтримки особливо потребували дворянки, можливості яких значно погіршувалися після смерті чоловіків. Часто з втратою господаря, годувальника дворянська сім'я, ледь зводячи кінці з кінцями, не могла самостійно надати дітям гідних статусу освіти та виховання. У такій ситуації можна було розраховувати тільки на корпоративну солідарність. Доповідні записки, прохання та різноманітні документи іншого характеру представляють собою, з одного боку, доволі драматичну картину змагання жінок за освіту своїх дітей, з другого, – готовність дворянських лідерів відстоювати інтереси тих, хто потребував допомоги [4; 5].

Іноді бажання відповідати уявленням про громадські обов'язки йшло врозріз власним матеріальним інтересам, як це було у випадку з Л. П. Руденком. Цей кременчуцький маршалок, «*движимый к усердию, к благу общему*», у 1809 р. зробив спробу заснувати при повітовому училищі дворянський пансіон для 12 учнів. На такий заклад переважно для сиріт він був готовий пожертвувати капітал у 40 тис. крб, на свій кошт побудувати приміщення для нього вартістю 10 тис. крб. Маршалок знайшов гарячу підтримку губернатора та генерал-губернатора. І тільки

«*прошение*» його в цілому щедрої дружини до міністра внутрішніх справ О. Б. Куракіна з поясненнями про ще повністю не погашені суми за успадкований з боргами маєток зупинило благодійні наміри [16, с. 124–126].

Прагнення наслідувати великих благодійників у підтримці освітніх справ призводило й до довгих багаторічних розбирань між різними родичами, зі зверненнями до посадовців різного рівня. Так було у випадку з заповітом Г. С. Тарновського, який забажав за прикладом Демидових передати прибутки з власного майна на заснування та підтримку «*на вечные времена*» медичного факультету при Київському університеті, проти чого заперечували його племінники, заявивши свої права на частину спадщини власника Кібинців [21].

Однією з форм матеріальної підтримки освітніх закладів стало попечительство. Так, 30 жовтня 1811 р., невдовзі після появи указу від 26 жовтня того ж року про введення для місцевих дворян посади почесного смотрителя училищ, В. Г. Полетика висловив бажання бути почесним смотрителем Роменського повітового училища в листі до його директора [8]. Як зазначав І. Ф. Павловський, особливо у першій половині XIX ст. ця посада вважалася не лише почесною, а й була пов'язана з обов'язковими як одноразовими, так і щорічними грошовими жертвами з боку того, хто її займав. Не дивлячись на це, такого місця шукало багато дворян, сподіваючись отримати чин [16, с. 122–123]. Імовірно, для когось це могло бути провідним мотивом. Та навряд чи це справедливо для всіх. Зокрема, В. Г. Полетика на той час вже був обтяжений посадами повітового маршалка та попечителя богоугодних закладів, що за певних умов відкривало шлях до чинів і нагород. Як видно з формулярних списків про службу повітових предводителів дворянства Чернігівської губернії за 1838–1844 р., таке поєднання обов'язків було доволі поширеною практикою [6].

Наскільки уважно дворянство ставилося до заміщення посад попечителів навчальних закладів, можна пересвідчитися, читаючи листування з приводу виникнення з різних причин тієї чи іншої освітянської вакансії. Зокрема, восени 1847 р., після призначення М. О. Судієнка попечителем Білоцерківської гімназії і, відповідно, звільнення ним такої ж посади у Чернігові, розпочалися його перемовини з М. А. Рігельманом та Г. П. Галаганом,

який з травня цього ж року вже був почесним смотрителем Пирятинського повітового училища [9]. При цьому провідним правилом, яким це панство керувалося у «підборі кадрів», була готовність служити заради суспільного блага. *«Быть полезным – вот одна цель, которую стоит преследовать»*, – писав М. А. Рігельман у листі до Г. П. Галагана, якого товариство вважало достойним *«попечительства Черниговского»*. Звільнюючи цю посаду в квітні 1860 р., у зв'язку з роботою в Редакційних комісіях, Григорій Павлович на певний час залишав за собою попечительські обов'язки, зокрема, внесення коштів для завершення гімназійного курсу трьома учнями, а також пожертв на бібліотеку та жалування наглядачу до кінця поточного року [10].

Та суспільна відповідальність соціальної еліти краю чимдалі виявлялася і в усвідомленні необхідності навчання не тільки дворянських дітей. Відповідаючи на питання Комітету цукроварів, власник Мар'їнського цукрового заводу поміщик Хорольського повіту Полтавської губернії М. П. Позен детально описав не тільки становлення закладу з 1847 р., технологію виготовлення цукру, починаючи від вибору насіння, введення буряка у польову сівозміну, вигод для господарства від вирощування цієї культури і завершуючи економічною частиною заводу та поданими у вигляді таблиць даними оплати праці, кількості робочої сили, а й зупинився на підготовці робітників.

Важливо зазначити, що, описуючи невдачі та успіхи свого підприємства, М. П. Позен найкращим із зробленого протягом восьми років існування заводу вважав *«приготовление людей по всем частям производства»*, тобто підготовку кваліфікованих працівників, майстрів, які, крім вільнонайманих директора, завідувача «поліцейською» та економічною частинами, були з його ж селян. Особливо власник відзначив одного з головних спеціалістів – цукровара: *«Крестьянин 22 лет, умный,мышленый, трезвый, с теплою любовью к своему искусству, ведет дело как нельзя лучше. Он, его помощник и все подмастерья остаются на крестьянском положении, получают плату за свои дни и особья наградныя деньги, соразмерно с успехом производства. Крестьянин этот управляет заводом два года»* [15].

Як видно, виучка власних спеціалістів ставала нагальною потребою часу, оскільки іноземні майстри були не тільки рідкісним явищем, а й дорогим задоволенням, яке міг собі дозволи-

ти не кожен дідич, що так чи інакше прагнув раціоналізації. Відомий механік І. А. Ріхтер, що постійно проживав у м. Ромни Полтавської губернії, так само як і М. П. Позен, дбав про підготовку майстрів для свого «механического заведения», приймаючи на навчання хлопців не молодше 16 років. Станом на 1846 р. тут було 30 учнів, які до того ж повністю забезпечувалися продовольством [14, с. 132].

Про підвищення кваліфікації робітників дбав іще один малоросійський поміщик-механік Д. І. Кандиба, поставивши справу з більшим розмахом. П'ятий відділ підприємства у його маєтку представляв собою теоретичну і практичну механічно-ремісничу школу, затверджену урядом 1845 р. До школи приймалися хлопці не молодше 14 років. Безкоштовне навчання за різними спеціальностями тривало п'ять років. Усі учні також забезпечувалися продовольством на кошт підприємця. А через два роки він брав на себе й витрати на одяг для учнів, що на початковому етапі було турботою власників хлопчаків. У 1843 р. при закладі було відкрито, мабуть, першу в українських землях недільну школу, яка була започаткована Д. І. Кандибою з прагматичною метою задля догляду за учнями у вихідні та святкові дні. Але поміщик-механік був до того ж переконаний, що навчання скоріше розвиває здібності селянських дітей. Це у свою чергу не тільки сприяє засвоєнню ремісничих навичок, що було вигідно для підприємства, а й покращує моральність. З 1841 р. у закладі Д. І. Кандиби в різні часи пройшли виучку 171 чоловік, 35 з них було випущено майстрами, 12 повернуто власникам «за неспособностью», 70 залишилося іще на один термін навчання.

Одним з мотивів для засновника школи стало і прагнення, так би мовити, подбати про імідж робітників, оскільки на Лівобережжі, на думку Д. І. Кандиби, небезпідставно «привыкли считать ремесленников самым безнравственным классом людей». Спочатку наслідуючи приклад відомих московських фабрикантів братів Прохорових, які першими «постигли необходимость морального образования и учредили на свой счет школу при своей фабрике», Д. І. Кандиба згодом тішився наслідками власних освітянських зусиль. З цього приводу конотопський поміщик, також «постигший потребность века», писав: «Радуюсь душевно, что мысль моя об образовании практических ремесленников, осуществленная на деле, породила теперь подража-

ние: многие владельцы, отдавая своих крестьян для обучения какому либо мастерству, требуют от хозяев тех заведений, чтобы их мальчики учились по праздничным дням грамоте и письму, представляя в пример мое заведение» [14, с. 133–134].

Отже, модернізація і необхідність перебудови традиційного господарства, засвоєння нової моделі споживання, нових стандартів дворянського побутування змінювали характер взаємовідносин основних учасників аграрного процесу. Це ставило дворян перед необхідністю знайти баланс інтересів. Одним з можливих інструментів досягнення цього стала освіта не лише власних дітей, а й своїх підданих. У підготовці спеціалістів, які вміють і хочуть добре працювати, раціональні поміщики бачили свій прямий обов'язок. У першій половині XIX ст. дворянство в маєтках, на своїх підприємствах, у школах та майстернях при них розпочало економічну освіту селян, підготовку кваліфікованих кадрів робітників.

Бібліографічні посилання

1. [Капнист В. В.]. Краткое начертание правил для заведения дворянского училища // Павловский И. Ф. К биографии В. В. Капниста. Из переписки Малороссийского генерал-губернатора А. Б. Куракина с В. В. Капнистом. Начертание дворянского училища // Труды ПУАК. – 1915. – Вып. 13. – С. 166–168.
2. Волошин Ю. Образ «освіченого суспільства» Гетьманщини XVIII ст. в працях українських істориків другої половини XIX – першої половини XX ст.: довге життя історіографічного міфу / Ю. Волошин // Історія – ментальність – ідентичність / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Л., 2011. – Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття. – С. 253–261.
3. Высшие женские курсы в бывшей Гетманщине // Киев. старина. – 1884. – Янв. – Изв. и заметки. – С. 173–174.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127, оп. 14, спр. 69.
5. ДАЧО. – Ф. 128, оп. 1, спр. 897.
6. ДАЧО. – Ф. 133, оп. 1, спр. 283.
7. Еремеева С. А. Монументальные практики коммеморации в России XIX – и начала XX века / С. А. Еремеева // Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад. – М., 2010. – С. 885–927.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. Відділ рукописів. (далі – ІР ВР НБУВ). – Ф. І, спр. 61401, арк. 1.
9. ІР ВР НБУВ. – Ф. ІІ, спр. 26788.
10. ІР ВР НБУВ. – Ф. ІІ, спр. 27443, арк. 1 – 2 зв.
11. ІР ВР НБУВ. – Ф. ІІ, спр. 3703, арк. 1 – 1 зв.
12. ІР ВР НБУВ. – Ф. ІІ, спр. 3704, арк. 2 – 3.
13. *Маркович А. М.* Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии / А. М. Маркович. – Чернигов, 1894.
14. О механических заведениях в России // Журн. министерства гос. имуществ. – 1846. – Ч. 18. – Отд. 2. – С. 126–147.
15. Ответы на вопросы Комитета г.г. Сахароваров, по Марьинскому свеклосахарному заводу, помещика М. П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке // Журн. сельского хозяйства. – 1855. – № 6. – С. 173–198.
16. *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1906. – Вып. 1.
17. Речь В. В. Капниста, автора «Ябеды» в Полтавском дворянском собрании // Киев. старина. – 1886. – Декабрь. – С. 717–722;
18. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 2001.
19. *Сушков Н. В.* Московский университетский благородный пансион и воспитанники Московского университета, гимназий его, университетского благородного пансиона и Дружеского общества / Н. В. Сушков. – М., 1858.
20. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал. 502/38/23.
21. ЧІМ. – Ал. 504/2/1 – 25.
22. *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: функції, структура, архів / В. Шандра. – К., 2001.
23. *Шугуров Н.* Илья Федорович Тимковский, педагог пришлого времени / Н. Шугуров // Киев. старина. – 1891. – Сент. – С. 389–391.
24. *Яременко М.* Навчатися чи не навчатися? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальною мобільність / М. Яременко // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 218–236.
25. *Ястребов В.* Домашнее воспитание начала нашего столетия / В. Ястребов // Киев. старина. – 1884. – Февр. – Изв. и заметки. – С. 333–336.

Надійшла до редколегії 06.03.2013

К. С. Грищенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАКОРДОННІ МАНДРІВКИ ЯК СКЛADOVA ДВОРЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. (на матеріалах родини Герсєванових)

На матеріалах сім'ї Герсєванових розглянуто зміни в очікуваннях російських дворян від подорожей Західною Європою у першій половині XIX ст.

Ключові слова: дворянство, закордонна подорож, нотатки мандрівника, Герсєванови, Західна Європа.

На материалах семьи Герсєвановых рассмотрены изменения в ожиданиях российских дворян относительно заграничных путешествий в Западную Европу в первой половине XIX в.

Ключевые слова: дворянство, зарубежная поездка, записки путешественника, Герсєвановы, Западная Европа.

In the article on the Gersevanov family's materials, changes in Russian nobles' expectations relatively foreign travel to Western Europe in the first half of the nineteenth century are discussed.

Key words: Nobility, foreign trip, notes of the traveler, Gersevanov, Western Europe.

Місце закордонної подорожі в житті російського дворянства майже не розглядалося в історіографії. Зупиняючись на цій проблемі, німецький історик Інґрид Ширле назвала лише статті зарубіжних русистів Володимира Береловича та Сари Дікінсон, присвячені перш за все зарубіжним мандрівкам столичного дворянства [7, с. 598]. Тому можна дати лише дуже загальні відповіді на питання: чи була така подорож буденною або екстраординарною, коли і як змінювалося до неї ставлення тощо. Навіть послідовники Ю. М. Лотмана, який дав величезний поштовх дослідженню історії повсякденності дворянства, поки що не приділяють достатньої уваги ані правовому механізму виїзду за кордон, ані його культурологічній складовій.

Утім, не можна не виокремити численні роботи М. С. Стефко, присвячені російським мандрівникам, їх спогадам і нотаткам. У кандидатській дисертації, захищеній в Інституті російської історії РАН у 2010 р., дослідниця поставила за мету простежити міжнародні зв'язки Росії у розвитку або у зв'язку з важливими внутрішньоросійськими чи європейськими подіями. Це дозволило *«увидеть політические, культурные процессы, происходившие в стране в более широком европейском контексте»* [6, с. 3-4].

У вітчизняній історіографії подорожам дворянства, які стають поширеними культурними практиками на межі XVIII – XIX ст., не приділяється належної уваги. Тому на початковому етапі вивчення проблеми ставиться скромна мета – простежити зміни у ставленні мандрівників до подорожі Західною Європою.

На щастя, дослідник історії закордонних мандрівок вітчизняного дворянства не може поскаржитися на відсутність джерел. Виходячи з власних наукових інтересів, для нас такими джерелами в першу чергу стали матеріали катеринославських дворян Герсєванових першої половини XIX ст., зокрема, опубліковані спогади про закордонні подорожі Б. Є. та М. Б. Герсєванових та прохання про видачу закордонних паспортів, які зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву [4; 5].

Представники двох поколінь Герсєванових здійснювали свої мандрівки в досить різні епохи. Борис Єгорович з дружиною (народженою Брусиловою) у 1817 р., а Єгор Борисович, Микола Борисович та його дружина Пелагея Василівна (народжена Зубкова) – у 1845–1854 рр. Отже, їх подорожні нотатки надають можливості для деяких порівнянь щодо механізмів виїзду з Російської імперії за кордон та перебування там. Для більшої результативності джерела аналізувалися під кутом зору таких центральних питань: мета подорожі; отримання паспорта; умови пересування та проживання; мова.

Варто зазначити, що в першій половині XIX ст. туризм не міг бути офіційним приводом для від'їзду з Батьківщини. Тому всі Герсєванови в зазначений час їздили за кордон для покращення стану здоров'я. Борис Єгорович лікувався у 1817 р. на Баденських водах, Єгор Борисович у 1845 р. на Емських водах, Пелагея Василівна у 1852–1855 рр. у Відні. З Миколою Борисовичем ситуація дещо складніша. Його перші біографи М. Мур-

закевич і М. Чулков зазначали, що за кордон Герсєванов вирушив у 1845 р. для покращення здоров'я, після того, як він, капітан Генерального штабу, в складі 5-го піхотного корпусу перебував на Кавказі. 12 вересня за дії проти горців він отримав звання підполковника. Цілком вірогідно (на жаль, ніяких документів стосовно його подорожі поки не знайдено), що його було поранено і задля покращення здоров'я він відвідав Австрію, Швейцарію, Францію та Італію. Спираючись на його нотатки стосовно побаченого, варто повірити, що мистецтво лікує.

Механізм видачі закордонних паспортів у першій половині XIX ст. був ще недостатньо врегульованим і, цілком зрозуміло, залежав від стану міжнародних відносин. Борис Єгорович, який багато в чому адресував свої *«Дорожные записки»* послідовникам, так попереджав їх: *«Кто едет из России на Броды и не имеет паспорта из Петербурга с надписью Австрийского Посланника, тот далее сего города по Российскому паспорту ехать не может. – Приехав сюда надобно послать прошение в Лемберг, и лучше всего с эстафетом: чрез три дни получишь другой паспорт, по которому безпрепятственно везде ехать можно; все это сделает фактор того трактира, где остановишься»* [1, с. 12-13]. Зараз система передачі паспорта для оформлення малознайомим робітникам туристичних фірм збереглась, адже попит народжує пропозиції.

14 березня 1844 р. Микола I видав наказ, згідно з яким кожен дворянин, що не несе службу і збирається виїхати за кордон для лікування, має надати Свідоцтво. У січні 1845 р. Єгор Борисович звернувся до губернатора з проханням про дозвіл на виїзд, сплативши за документи 25,5 крб сріблом. До запиту губернатора А. О. Пеутлінга міністру внутрішніх справ з цього приводу Є. Б. Герсєванов додав чотири свідоцтва про своє захворювання на астму (*asthma periodicum*) і відсутність перешкод для закордонного лікування від лікаря Катеринославської гімназії, Верхньодніпровського земського суду, Катеринославського губернського предводителя дворянства та Катеринославського губернатора. Цього виявилось достатньо і 16 березня вийшов наказ про надання закордонного паспорта за № 87 для пана Герсєванова [5].

12 лютого 1852 р. паспорт отримала Пелагея Герсєванова. У лютому 1854 р. з Відня вона надіслала міністру внутрішніх

справ Д. Г. Бібікову прохання про подовження паспорта на два роки, адже тяжка хвороба, яка змусила її залишити Батьківщину, не відступила. Окрім власного листа французькою, на підтвердження необхідності лікування Пелагея Василівна додала листа свого лікаря німецькою. На жаль, красивий, але все ж специфічний почерк лікаря не дозволяє дізнатися про подробиці закордонного лікування дружини полковника Герсєванова, який саме в цей час виконував обов'язки генерал-квартирмейстера військ князя О. С. Меншикова в Криму [4, арк. 3]. Мабуть, саме через нестабільність зовнішньополітичного становища, неясність позиції Австрії у конфлікті Росії з союзниками Герсєванова отримала відстрочку лише на рік. Іще одна жертва війни.

Термін перебування за кордоном підданих російської корони завжди був обмеженим. У період правління Миколи I можна було знаходитися за межами Батьківщини до п'яти років. Тобто, якщо раніше регламентувалося на скільки можна виїхати до Європи, то тепер – на скільки можна в'їхати. Це також нагадує, що видача паспорта – не лише спосіб обмежити і порохувати, але й захистити власних підданих, підвищити їхній статус в іноземній країні.

Несподіванки і небезпеки могли підстерігати вже при перших зустрічах за межами Батьківщини. У поляків очікування від гостей з Російської імперії на кордоні з Австрією мало головним чином меркантильний характер. Саме це відзначив у записках Є. Б. Герсєванов: *«Не успели сделать десяти шагов, как остановили нас Цесарские солдаты; но с тихим и смиренным видом спросили... нет ли табаку? – Табак строго запрещено ввозить в Броды. – Я отвечал им ...серебряным рублем, и они нас пропустили». «Лишь только вышли мы из коляски, – писав він далі, – как явились к нам два Польских пристава, и опять спрашивали табаку; опять серебряной рубль избавил нас от обыску»* [1, с. 7-8, 9].

Борис Єгорович мандрував у власній колясці, з власними конями та у супроводі власних людей. Для туризму такий спосіб пересування не є характерним. Багатії, які могли дозволити свої екіпажі та свиту, частіше за все володіли будинками за кордоном, куди й їхали відпочивати та візитувати знайомих. Хоча Микола Борисович у подорожніх нотатках не згадував про способи туристичного пересування, згодом він висловився на цю

тему, поділивши туристів на мучеників і допитливих. Перші заздалегідь за все заплатили, а тому дорогою не становили інтересу для обслуговуючого персоналу. Другі ж подорожували в диліжансах, бо не мали коштів на власний екіпаж. Вони і підпадали під владу чичероне, який складав маршрут. Але довго так витримати міг не кожний, особливо росіянин, і, на думку Миколи Герсєванова, він *«останавливается в Висбадене или Эмсе, свергает его чичероне и углубляется в вычисления на зеленом столе, ловит даму фортуны на колесе рулетки...»* [2, с. 455].

Щоб допомогти майбутнім мандрівникам розрахувати кошти, Борис Єгорович фіксував майже всі витрати: по всій Австрії кожні шість верст беруть «мостові» гроші – 15 коп. сріблом; *«в 2 часа пустились мы в путь; при въезде останавливают нас на Цесарской таможене; но какую разницу мы нашли против Радзивиловской! – С нами обошлись вежливо, учтиво, без всяких наглостей и требований. Записали паспорта, свесили чай, серебро, часы и взяли два гульдена; но за право ехать на своих лошадях взяли с меня 6 червонцев. – Имели все право смотреть наши вещи, но нас не беспокоили; я дал смотрителю 20 гульденов и он остался очень доволен»* [1, с. 16–17]; *«когда подъехали мы к таможене, отобрали у нас паспорта; как водится, хотели все осматривать, взяли 10 гульденов и отпустили»* [1, с. 36]. А от вартість житла він не зазначав.

Характеристики наданих послуг також могли бути корисними наступним мандрівникам. Тож, просуваючись Європою, Б. Є. Герсєванов фіксував – у Радзівілові: *«Я находил себя принужденным делить с Жидом две комнаты; с трудом достал пить и есть. Здесь, как и вообще от самого Киева до границы, везде вонючия Жидовския корчмы; и кто может иметь с собою повара, тот может не быть еще голоден»* [1, с. 6]; у Бродах: *«Мы остановились в трактире Баха; он в городе лучший. – Здесь иметь можно хорошия комнаты, хороший стол»* [1, с. 9]; у Відні: *«Мы остановились в трактире Австрийской Императрицы; нам отвели три хорошия комнаты с прекрасною мебелью и с паркетом, и еще одну для людей: за все платили мы 22 гульдена в сутки – то есть около 16 рублей; да сверх того по здешнему положению за четыре стойла и каретной сарай 2½ гульдена: что составляло довольно дорого. Правда, что это один из лучших*

трактиров; но весьма в тесном переулке, так что с соседом, живущим напротив, свободно можно разговаривать» [1, с. 37].

На відміну від батька, Микола Герсєванов лише раз згадав, що у Неаполі жив у трактирі, повному іноземців [3, с. 82]. Але з його мовчання на цю тему можна здогадуватися, що коли б десь було погано, то, по-перше, Микола Борисович там не жив би, а по-друге, написав би про це.

Важливий висновок, який зробив для себе старший Герсєванов під час перебування за кордоном – необхідність володіння іноземними мовами: *«При выходе из театра мы не нашли ни человека, ни коляски своей, потому что мы не назначили часу, когда им приехать; но кто мог ожидать, что кучер поедет кормить лошадей, а лакей в трактире пьет пиво!! Таковы Немцы; они себя не беспокоят и не любят дожидаться господ своих... Наконец нам ничего не оставалось делать, как идти пешком, но куда? Не знавши ни улиц, ни названий их! Жена моя испугалась до крайности. – Я начал спрашивать, но дурно говоря Немецким языком, был дурно понимаем. К счастью мимо нас прошел один доброй незнакомец, который приметив, что мы иностранцы, заговорил с нами по-французски»* [1, с. 39-40].

Своїх синів Герсєванови віддали до Ришельєвського ліцею, освіта в якому убезпечила Єгора та Миколу від подібних «мовних» історій. Більше того, можна стверджувати, що широка географія подорожі Західною Європою дала Миколі Борисовичу привід продемонструвати вільне володіння французькою, німецькою та італійською мовами. Цей факт підтверджує позиціонування подорожі як міжкультурного діалогу, як її визначає, наприклад М. С. Стефко [6, с. 3].

Таким чином, спогади про закордонні подорожі батька та сина Герсєванових дуже різні за змістом та емоційним забарвленням. Їм не завжди подобалися одні й ті ж самі речі, вони звертали увагу на різні дрібниці й особливості, що пояснюється характерами, освітою, часовою відстанню укладання подорожніх записок тощо. Для порівняння варто зважати, зокрема, на відмінності в освіті – Микола Борисович, окрім ліцею, закінчив Військову академію, де майбутніх офіцерів Генерального штабу вчили спостерігати і бачити, пам'ятати та описувати. На жаль, даних про освіту Бориса Єгоровича немає. Можна лише відмітити, що він одружився з донькою Полтавського губернатора, був непоганим

господарем і губернським предводителем дворянства, що не було середньостатистичною кар'єрою пересічного дворянина.

Досить швидко закордонні подорожі припинили бути дивовижною. Хоча на середину XIX ст. вони ще були дорогим задоволенням, втім розвиток сфери туристичних послуг сприяв зниженню вартості мандрівок і розширенню кола бажаючих на них наважитися. За рахунок знання мов російські дворяни вже не відчували дискомфорту в іноземному оточенні. Туристи ж, які вирішували взятися за перо після подорожі, прагнули задовольнити потреби ймовірного читача/потенційного мандрівника не відомостями про вартість батистових хусточок на місцевому ринку, а накреслюючи нові маршрути, руйнуючи навіяні ідеали, вміщуючи роздуми про характерні риси державного та міського будівництва в Європі. У результаті приклад-зразок, якого часто шукають на Заході, Герсевановими знаходився не завжди.

Бібліографічні посилання

1. *Герсеванов Б. Е.* Дорожные записки / Б. Е. Герсеванов. – М., 1819.
2. *Герсеванов Н. Б.* Вести из Херсона / Н. Б. Герсеванов // Одес. вестн. – 1857. – № 93. – 20 авг. – С. 455-456.
3. *Герсеванов Н. Б.* Путевые впечатления туриста в 1845 году. Неаполь / Н. Б. Герсеванов // Отечеств. зап. – 1846. – Т. 48. – С. 78-94.
4. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1286, оп. 15, спр. 90
5. РДІА. – Ф. 1286, оп. 9, спр. 983.
6. *Стефко М. С.* Европейское путешествие как феномен русской дворянской культуры конца XVIII – первой четверти XIX веков: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / М. С. Стефко. – М., 2010.
7. *Ширле И.* Перемена мест: Дворянство в разъездах и в гостях / И. Ширле // Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века / ред.: О. Глаголева, И. Ширле. – М., 2012. – С. 598-623.

Надійшла до редколегії 14.05.2013

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 94(477)«1860/1869»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД НАДДНІПРЯНИЩИНИ 60-х рр. ХІХ ст.

Розглянуто вплив постаті Т. Г. Шевченка на ідеологію та діяльність українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. ХІХ ст., показано її роль у консолідації українських національно-демократичних сил.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, українські громади, Наддніпрянщина, увічнення пам'яті Кобзаря, українські народодлюбці.

Рассмотрено влияние личности Т. Г. Шевченко на идеологию и деятельность украинских общин Надднепrianshchyny 60-х гг. ХІХ ст., показана ее роль в консолидации украинских национально-демократических сил.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, украинские общины, Надднепrianshchyna, увековечение памяти Кобзаря, украинские народодлюбцы.

The influence of figures Shevchenko on the ideology and activities of Ukrainian communities Naddnyprianshchyna 60's of the nineteenth century, displayed its role in the consolidation of the Ukrainian national-democratic forces.

Key words: T. G. Shevchenko, Ukrainian community, Naddnyprianshchyna, Cobzar commemorating, Ukrainian narodolyubcy.

Постать Тараса Шевченка посіла важливе місце в ідеології та діяльності українських громад 60-х рр. ХІХ ст. Питання ідейного зв'язку Кобзаря з українськими «шістдесятниками» – на-

родолюбцями починає розроблятися ще у другій половині XIX – на початку XX ст. Достатньо згадати екскурси в цю тему М. П. Драгоманова, який у монографії «Шевченко, українофіли і соціалізм» зробив спробу поєднати вільнодумство у віршах Т. Г. Шевченка й українофільську працю 1857–1863 рр. [6, с. 342]. Ширше на цю тему подивилася С. Ф. Русова, яка написала спеціальну статтю «Шевченко и украинское общество 60-х годов», видану в часописі «Украинская Жизнь» 1913 р. [24]. Неодноразово цієї цікавої теми торкалися й сучасні дослідники, зокрема І. Дзюба, С. Єсельчик, А. М. Катренко, Л. Г. Іванова і Р. П. Іванченко, Н. С. Побірченко та ін. [4; 15; 11; 22]. Втім, гадаю, що архівні й опубліковані першоджерела дозволять пролити додаткове світло на місце і роль постаті Тараса Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянської України, що й є метою даної статті.

Ідейний шлях громадівців до Тараса Шевченка був непростий, зважаючи на тодішню суспільно-політичну атмосферу в імперії. Так, В. Б. Антонович у своїх «Мемуарах» про період власного громадянського формування писав так: «Про кирило-мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи не слова». Приїхавши в Київ у 1850 р., В. Б. Антонович зацікавився українською літературою і джерелами української історії. Проте знайти їх виявилось нелегкою справою. Мемуарист згадував: «Так, три годи всі мої розшукування, щоб ознайомитись з творами Шевченка, були даремні». Лише згодом Володимир Боніфатійович зустрів медика Федора Панченка, від якого дізнався про кирило-мефодіївців та одержав «Чигиринського Кобзаря». Незабаром ці контакти привели до утворення в Києві першого українського гуртка, з якого згодом постала українська громада [1, с. 172, 180].

К. П. Михальчук, один із київських хлопоманів, однодумців В. Б. Антоновича, згодом згадував, що вже наприкінці 1850-х у цьому гуртку молодих людей любили читати історичну й художню літературу польською, російською й українською мовами. Тоді ж гуртківцям вдалося роздобути рукопис поеми «Катерина» Тараса Шевченка, котрою хлопомани «особливо зачитувалися» [17, с. 76].

До початку 1860-х рр. свій шлях пізнання творчості Тараса Шевченка пройшли й інші діячі Київської української громади.

Так, М. П. Драгоманов засвідчував, що твори Кобзаря не тільки входили до кола читання гімназистів 50-х рр. поряд з доробком М. І. Костомарова, П. В. Павлова, О. П. Щапова. Його твори знали напам'ять разом із працями О. І. Герцена, подеколи П.-Ж. Прудона [5, с. 20].

Творчість Кобзаря мала великий вплив на формування кредо іншого київського громадівця М. В. Лисенка. З цього приводу С. Ф. Русова писала: «ледве він (М. В. Лисенко. – Авт.) пройшов вищу музичну школу в Лейпцигу, його творчі сили прямують до найкращого народного поета, до Шевченка, і знаходять відповідні вирази, щоб музикально вималювати ту саму Україну, яка так гарно була вимальована в «Кобзарі» Шевченка» [23, с. 290].

Утім, не тільки творчий спадок Кобзаря, а й навіть смерть великого поета відіграла мобілізуючу роль у середовищі молодих українських народолюбців. Звістка про смерть Кобзаря в Санкт-Петербурзі 26 лютого (10 березня) 1861 р. була відразу передана телеграфом в Україну. Учасник полтавської української громади О. Я. Кониський згадував, що після отримання сумного повідомлення опівдні того ж дня відбувалися збори місцевих громадян. Українські народолюбці вирішили в день похорону 28 лютого (12 березня) відслужити урочисту панахиду в соборі, покликавши на неї гімназистів і школярів з недільних шкіл. На панахиді передбачалося роздати школярам Шевченкові «Псалми». Про час заходу мали надрукувати оповістку.

Однак коли О. Кониський і В. Трунов пішли до соборного ключара домовлятися про панахиду, то почули дивовижну відмову, оскільки Тарас Шевченко вважався «*политическим преступником*». Тоді полтавські громадівці заручилися благословенням місцевого єпископа й вирішили відслужити панахиду в Стрітенській церкві. В панахиді по Кобзарю взяла участь велика кількість парафіян. Увечері того ж дня полтавська українська громада зібралася у Є. Милорадовички й ухвалила рішення навесні посадити дуба на пам'ять про Тараса Шевченка [16, с. 596-597].

Українські народолюбці брали активну участь у перепохованні тіла Тараса Шевченка. Ініціаторами перевезення тіла Кобзаря в Україну виступили учасники Петербурзької української громади. Дозвіл на перевезення останків Тараса Шевченка на місце перепоховання надали у квітні 1861 р. Супроводжувати

тіло великого патріота України зі столиці імперії до рідного краю петербурзька українська громада відрядила своїх молодих діячів Олександра Лазаревського та Григорія Честахівського [16, с. 599-600; 22, с. 23].

6(18) травня труна з останками Т. Г. Шевченка нарешті прибула до Дніпра. Варфоломей Шевченко та отець Петро Лебединцев були змушені отримувати черговий дозвіл у генерал-губернатора. Втім, князь І. І. Васильчиков відразу ж дозволив ввезти тіло Кобзаря до Києва. За вказівкою митрополита труну поставили до похорону в церкві Різдва Христового, біля берега Дніпра, відразу ж при в'їзді до міста. Незабаром українські народолюбці остаточно вирішили питання про місце перепоховання великого поета. За пропозицією Г. Честахівського, тіло Тараса Шевченка мало назавжди знайти спокій на Чернечій горі біля Канева [16, с. 601-602].

7(19) травня 1861 р., незважаючи на дощ, велика жалобна процесія з тілом Кобзаря, яку супроводжували чини поліції, рушила Києвом до пароплава і часто зупинялася для виголошення промов. Михайло Чалий сповіщав: «Найкращі з надгробних промов, що, на жаль, не збереглися, були виголошені на мосту навпроти фортеці студентами: Стояновим, Антоновичем і Драгомановим» [33, с. 150-151]. Принагідно зазначити, що перші два з цих діячів належали до раннього ядра київських громадівців, а третій увійшов до їхніх лав дещо пізніше. Згодом усі троє стали активними діячами Київської Старої громади.

8(20) травня пароплав «Кременчук» перевіз домовину Тараса Шевченка із Києва до Канева. 9(21) травня в Каневі відбулася багатолюдна панахида. В ній взяли участь київські студенти, мешканці Канева, жителі навколишніх сіл. Могилу на Чернечій горі викопали студенти, інші шанувальники поета разом з місцевим населенням.

Поховання Кобзаря відбулося 10(22) травня 1861 р. ввечері. О. Я. Кониський писав про цю подію: «з Канева і з околиці зібралося стільки народу, скільки, може, Канів і не бачив на своєму віку». Після урочистого богослужіння в місцевій церкві похоронна процесія, оточена величезним натовпом народу, рушила на Чернечу гору, де й відбулося поховання Титана українського духу. Кілька днів селяни і студенти насипали могилу [16, с. 603; 28, с. 533-536; 4, с. 682-683].

У донесенні Київського губернатора П. І. Гессе І. І. Васильчикову про поховання в Каневі Т. Г. Шевченка від 24 травня 1861 р. йшлося про шість промов, виголошених російською, українською і польською мовами, в яких йшлося про Т. Г. Шевченка як «батька Малоросії і України», слава якого не померкне надовго і в його творіннях є «зародок майбутньої величі країни, ним оспіваної» [26, с. 132-133].

Цілком можна погодитися з С. Єсельчиком, який писав, що «Шевченковій могилі судилося стати не просто місцевою святиною, а загальнонаціональним символом єднання» [7, с. 63]. Але, насамперед, перепоховання Т. Г. Шевченка в Каневі відіграло свою важливу роль у консолідації українських національно-патріотичних сил, сприяло кристалізації нової національно-демократичної еліти навколо об'єднуючого національного символу. Так, ще В. Міяковський відмічав, що в похованні великого поета у травні 1861 р. взяли участь як хлопоманський гурток, утворений вихідцями з Правобережжя, так і лівобережці-українці. Цілком можна погодитися з припущенням дослідника, що спільна участь у похованні Кобзаря, напевно, стала першим загальним виступом щойно зорганізованої київської української громади [18, с. 52].

Смерть Кобзаря знайшла відгук і в діяльності Полтавської української громади. Навесні 1861 р. полтавські громадяни відрукували складену В. В. Лободою оповістку про смерть поета, закликавши полтавців на панахиду. Цей заклик мав відгомін серед городян, адже панахида виявилася багатолюдною і викликала співчуття до пам'яті Т. Г. Шевченка. Тієї ж весни полтавські громадівці вирішили реалізувати ідею увічнення пам'яті Кобзаря, для чого заходилися організовувати урочисту процесію з посадкою дерева. Полтавський губернатор О. П. Волков заборонив цей захід, вбачаючи в процесії певну демонстрацію. При цьому можновладець вважав, що без процесії посадка дерева втратить всякий сенс. Проте 6 травня 1861 р. полтавські громадівці посадили над шляхом у саду Гусона дуба, обгородивши його ґратами і вирізавши на дощечці слова: «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине» [2, с. 12].

Проведення такої акції з увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка було невинуватим, адже в Полтаві ще за життя поета склався культ його особи. Ще М. Гніп наводив дані з листа Пантелей-

мона Куліша до свого приятеля Тараса Шевченка, де йшлося про період весни 1860 р. у Полтаві: «Тут-бо не то пани та паненята, а всяка душа письменна й щира з Вашим «Кобзарем» наче з яким скарбом дорогим носиться, та й хутко вже й книжок їм буде не треба, бо, повитвержували вже всі Ваші стихи на пам'ять і тривайте, чи не по «Кобзареві» вже й богу моляться» [2, с. 12].

Катерина Мельник-Антонович подала невидані рукописи В. Б. Антоновича, з яких видно, що царська влада сама демонізувала труну і могилу Кобзаря. Генерал-губернатор І. І. Васильчиков надавав приписи поліції перевірити, чи не привезені з Санкт-Петербурга в Україну «в домовині ножі для різні під видом тіла покійного поета Шевченка». В цьому ж ряді дивних приписів був і найсуворіший нагляд за відвідувачами могили Т. Г. Шевченка [10, с. 223].

Могила Т. Г. Шевченка від самого початку служила національним символом українства, а тому учасники українських громад прагнули побувати на цьому місці, яке від самого початку стало сакральним для всіх свідомих громадян. Так, місце поховання Т. Г. Шевченка відвідував ідейний лідер радикально-демократичного крила Київської Старої громади А. О. Красовський. Судячи з його листа до своєї дружини від 20 вересня 1861 р., він незадоволю до того виїжджав у Канів «на Тарасову могилу». Примітно, що А. О. Красовський не втримався, щоб поділитися з Марією Йосипівною про свої враження від перебування на могилі Кобзаря. Він сповістив, що розташована вона в «чудовому місці», де народолобець посадив «калину і тополю» на згадку про думки Кобзаря і сподівався ще відвідати могилу Тараса Шевченка. А. О. Красовський підтримував контакти з Варфоломієм Шевченком – названим братом Кобзаря, який підшуковував Андрію Опанасовичу ділянку землі для побудови дачі неподалік від могили Т. Г. Шевченка. 2 березня 1862 р. В. Г. Шевченко писав А. О. Красовському, що 25 лютого відслужив панахиду і «зібрав чималу громаду на поминки» [26, с. 145–147, 249].

Могилу Тараса Шевченка відвідували й інші громадівці, хоча це становило серйозну небезпеку. 13 червня 1862 р. на ній побували Дмитро Богданов, Іван Касяненко, Віктор і Володимир Синьогуби, Павло Чубинський, де їх двічі затримували чи-

ни поліції [34, с. 22; 31, арк. 4 зв.]. У фондах Інституту російської літератури (Пушкінського дому) в Санкт-Петербурзі зберігається лист П. П. Чубинського від 11 червня 1863 р., в якому автор писав про його нічний обшук у батьківському будинку за участю 40 понятих за підозрою у зберіганні заборонених видань. Наслідком стало заслання українського народолюбця в північний Архангельськ. За словами П. П. Чубинського, однією з головних причин його висилки на північ стало відвідування ним могили Шевченка. При цьому народолюбець риторично запитував: «Але що ж злочинного у відвідуванні могили нашого дорогого поета?» [14, арк. 1-1 зв.].

Діячі українських громад вивчали й обговорювали поетичну спадщину Кобзаря. Одним з таких місць зібрань народолюбної молоді Києва став будинок Коперницького по Кузнечній вулиці, де проживала родина Віктора й Якова Габелів. За спогадами українського народолюбця Б. С. Познанського, в їхньому помешканні збиралася студентська молодь, читалися твори Тараса Шевченка і Олександра Герцена, велися бесіди з діячами київської громади [20, с. 78].

Учасники українських громад прагнули поширювати Шевченкове слово в різних куточках України, залучаючи до своєї діяльності молодих людей. Так, у 1860 р. В. Б. Антонович встановив контакт з Анатолієм Свидницьким. Через рік П. О. Куліш залучив його до співпраці з часописом «Основа» [12, арк. 329]. У 1861 р. А. П. Свидницький через злидні припинив навчання в Київському університеті Св. Володимира і переїхав до Миргорода. Спілкування в українському інтелектуальному середовищі, яке тривало в Києві, дало позитивний результат на Полтавщині.

Цікаво, що в Миргороді А. П. Свидницький квартирував у тому будинку, де в 1845 р. перебував Т. Г. Шевченко, який приїжджав до свого приятеля, поміщика Павла Шершевицького. Але головне те, що український народолюбець уже 1861 р. організував недільну школу та громадську бібліотеку, в якій популяризував твори українських авторів, насамперед Тараса Шевченка. Читання Шевченкових творів А. Свидницьким викликало великий інтерес у молоді та навіть літніх людей. Український народолюбець роздавав твори для читання, а бажаним продавав брошури-метелики з Шевченкових творів за 1 і 3 коп. За спогадами І. Зубковського, в той час у Миргороді не було хати,

де б не мали творів Кобзаря, таких як «Катерина», «Наймичка», «Три тополи» та ін. Численні вірші Т. Г. Шевченка перекладалися на пісні і співалися на «вулицях» та «вечорницях» українською молоддю [13, арк. 1, 3].

Українські громадівці розповсюджували твори Тараса Шевченка і на Правобережній Україні. Так, на Житомирщині роздавав і продавав селянам Шевченкові твори учасник Київської української громади Кость Михальчук. У лютому 1862 р. у його будинку було знайдено 330 книжок і рукописів, у тому числі поезії Кобзаря. Українські твори М. П. Михальчук отримував на квартирі В. Б. Антоновича в Києві [30, арк. 1-2, 4 зв.].

Із показань Володимира Синьогуба від 27 квітня 1863 р. стає відомо, що 8 квітня 1862 р. він познайомився на вечірці університетської молоді на Кузнечній вулиці в Києві з А. О. Красовським, отримавши від нього «малоросійський наряд» та 14 заборонених революційних книжок, серед яких «Колокол», «Полярная звезда», «Войнаровский» К. Рилєєва та рукописні вірші Т. Г. Шевченка («Сон» та ін.). Всі ці книжки були передані В. С. Синьогубом П. П. Чубинському [27, с. 77-78].

З матеріалів ЦДІА України у Києві відомо, що українські «метелики», в тому числі твори Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, з друкарні П. Куліша у Санкт-Петербурзі направлялися до Києва до дружини відставного штабс-капітана Катерини Кац, яка зі своєї квартири в Лебедській частині Києва з будинку титулярної радниці Лобко висилала їх на комісію для розпродажу. Крім того, 1861 р. вона розсилала такі книжки на продаж у Дубно, Одесу та в Чернігів Степану Носу, ідейному лідеру місцевої української громади [29, арк. 15-15 зв.].

Громадівці 1860-х рр. прагнули відродити статус української мови як мови навчання. За умов, коли вся система освіти в Наддніпрянській Україні була переведена на російську мову викладання, діячі громад почали організовувати недільні школи, де викладання велося рідною мовою (українською і російською за бажанням учнів). До речі, утворенням недільних шкіл за свого життя цікавився Т. Г. Шевченко. З цією метою він направляв листи до Києва, Чернігова й Харкова, в яких прагнув з'ясувати, як працюють недільні школи. Тільки для київських та чернігівських шкіл поет-патріот направив 150 примірників «Кобзаря».

21 листопада 1860 р. коштом автора і накладом 10 тис. примірників було дозволено друкувати *«Букварь южнорусский»*.

Незважаючи на недугу, Тарас Шевченко опікувався розсилкою видання по Україні. Тисячу примірників видання він відіслав у Полтаву до Ткаченка, для передачі керівникам недільних шкіл, тобто полтавським громадівцям. Ще одну тисячу екземплярів поет відіслав до Києва М. К. Чалому для направлення в повітові школи. Є дані про спроби Тризни отримати дозвіл на розповсюдження Шевченкового *«Букваря»* на Чернігівщині. Видання доходило до читачів. Так, 8 січня 1861 р. діячі київських недільних шкіл листовно висловили поету подяку за надіслані на користь шкіл 50 екземплярів *«Кобзаря»*. Лист підписало 67 осіб [16, с. 582-583; 34, с. 94-95]. Як бачимо, справа недільних шкіл ідейно і практично об'єднала Тараса Шевченка і тих українських діячів, які в 1861 р. організаційно згуртувалися в українських громадах.

Окрім недільних шкіл важливою справою київських громадівців стали щоденні школи. Навесні 1861 р. вони відкрили щоденну школу для дітей Новостроєнки, Солом'янки та Протасового Яру в Києві. В навчальному закладі вчилася близько 100 учнів. При цьому велика увага приділялася вивченню художніх творів українською мовою. Особливо учні захоплювалися Шевченковими творами: поемою *«Катерина»*, баладою *«Тополя»* тощо [22, с. 67].

Прикметно, що, прибувши до Києва дець на початку вересня 1861 р., А. О. Красовський влаштувався вчителем малювання в чисто українську школу, започатковану Загурським. Туди з часом А. О. Красовський міркував віддати свого сина Андрійка, якщо намір створити *«Тарасову школу»* не справдиться. Мова йшла про недільну школу, яка мала відкритися на пошану Тараса Шевченка послідовниками і прихильниками великого українського поета. На початку 1862 р. цей задум вдалося втілити в життя.

Такі самі освітньо-культурницькі форми діяльності запроваджували й учасники Полтавської української громади, які на початку 1860-х рр. засновували недільні школи. У процесі викладання рідною мовою вони використовували Шевченкове слово, зокрема *«Букварь южнорусский»*, написаний талановитим знавцем української мови. Взагалі полтавські громадівці з повагою ставилися до постаті Тараса Шевченка. Так, у листі

Д. П. Пильчикова до В. М. Білозерського від 1 серпня 1861 р. український народолобець називав Кобзаря «великим поетом» [15, с. 49-50, 55].

У замітці О. Я. Кониського (Олександра Переходовця) «З Полтави (1 янв. 1862)», опублікованій у часопису «Основа», йшлося про те, що з 1 жовтня 1861 р. діячі Полтавської української громади О. І. Стронін та Д. П. Пильчиков організували по неділях народні лекції з різних галузей знань, які викликали зацікавленість слухачів [21, с. 52–54]. Цікаву деталь подав інший український народолобець В. С. Шевич, який у листі із Лубен до А. М. Шиманова від 28 грудня 1861 р. засвідчував: «Строніна на руках виносив народ за читання народних лекцій в недільній школі» [3, арк. 483-484].

Ця інформація доповнюється даними М. Гніпа, який відмічав, що О. І. Стронін та О. Я. Кониський проводили в недільних школах народні читання, під час яких читали твори українських і російських письменників та поетів, у тому числі Т. Г. Шевченка. О. І. Стронін не обмежувався популяризацією Шевченкового слова в недільних школах, а використовував для цього лави полтавської гімназії, ознайомлюючи з творчістю Кобзаря учнів старших класів [2, с. 11, 29].

Взагалі О. І. Стронін комплексно підходив до популяризації знань про Т. Г. Шевченка. Про це свідчить програма українського народолобця, в якій постать Тараса Шевченка знайшла своє місце в такому предметі, як всесвітня історія. «Кобзар» Т. Г. Шевченка поставлений першим пунктом й у програмі О. І. Строніна з літературного читання [3, арк. 113 зв.].

ІІ Відділ в. й. і. в. канцелярії помітив активну діяльність діячів Полтавської української громади в народі, хоча за прагненням поширити письменність і народну освіту засобом розповсюдження творів Тараса Шевченка, Марко Вовчка і Пантелеймона Куліша вбачав приховану мету – «відновлення малоросійської національності» [3, арк. 19-19 зв.].

Могутнє Шевченкове слово використовували у своїй діяльності й чернігівські громадівці. Показово, що в 1862-1863 рр. українські народолобці організували в Чернігові аматорський театральний колектив під назвою «Товариство кохаючих рідну мову», або «шановців своєї народності». В репертуарі народно-

го театру своє помітне місце посіли й вірші Т. Г. Шевченка, які викликали увагу слухачів [15, с. 57].

Творчу спадщину Кобзаря любив ідейний лідер Чернігівської української громади С. Д. Ніс. Відомо, що Степан Данилович зберігав у своєму помешканні поему Тараса Шевченка «Гайдамаки». Жандарми знайшли в українського народолюбця 197 примірників цього твору Кобзаря [25, с. 51].

Значущу роль творчості Тараса Шевченка повною мірою розуміли харківські громадівці. Так, у своєму листі до західноукраїнських однодумців від листопада 1862 р. вони звертали увагу на те, що «гіркі і правдиві співи Тараса» змусили українців придивитися «до тяжкої долі України». «Те, що посіяв по Україні Тарас, – писали українські народолюбці з Харкова, – за десять років його неволі зійшло густо і зелено, а великі наші народолюбці Костомаров і Куліш, пильнуючи за тим сходом, виполювали усякі будяки і помагали йому виростати і укріплятись». Харківські громадівці прямо визнавали свій ідейний зв'язок з Кобзарем: «Все, що є в наших душах українського – це недавній схід посіяного Тарасом» [15, с. 60; 11, с. 228-229].

Донесення М. М. Анненкова шефу жандармів В. А. Долгорукову про «існування малоросійської партії» на Правобережній Україні від 17 березня 1863 р. показало вплив авторитету постаті Кобзаря в цьому регіоні імперії. «Шевченко має тут, особливо між малоруської молоді, – сповіщав М. М. Анненков, – багатьох гарячих прихильників і, як здається, не стільки за поетичний талант, яким він був наділений, скільки за революційний напрям своїх творів» [27, с. 44]. У доповнення до цього 16 листопада особистий секретний агент М. М. Анненкова сповіщав, що «...В мм. Києві, Полтаві і Харкові існують таємні товариства неблагонадійних, котрі не належать виключно малоросійській нації, але тільки нібито обхохлачені іззовні і прикриті назвою «громад», але в сутності суть ніщо інше, як послідовники Іскандера і, як можна передбачати, відродження партії зрадника Михайлова» [27, с. 182].

За даними В. Міяковського, наприкінці лютого 1863 р. шеф жандармів В. А. Долгоруков отримав анонімний донос, в якому йшлося: «Із праха Шевченка виродилася ціла шайка самих ревних сепаратистів і ненависників Росії. Тепер головне гніздо їхнє в Києві, але деякі з них склали групу навколо «Основи», в кот-

рій майже будь-яка стаття пахне революцією і відрубністю Малоросії» [18, с. 54-55; 32, арк. 2].

Київські громадівці вели публіцистичну полеміку з прибічниками націонал-шовінізму, використовуючи при цьому творчість Кобзаря. Так, П. Г. Житецький опублікував у часопису «Основа» (№ 3 за 1862 р.) статтю «*Русский патриотизм (ответ «Дню»)*» [9]. У ній український народолобець виступив проти шовіністичних думок В. І. Ламанського в газеті «День» (1862, № 2), який визнавав лише поняття «російський патріотизм» і по суті заперечував право українців на повноцінне життя, на глибоку любов до Батьківщини, коли стверджував, що вони ніколи не створять мови, науки і освіти. Опонуючи В. І. Ламанському, П. Житецький стверджував: «...Доля Української мови і літератури залежить від самого народу...» [15, с. 40–42; 9, с. 21].

Заперечуючи В. І. Ламанському, П. Г. Житецький акцентував на творчості Т. Г. Шевченка, яка мала величезний вплив не тільки на українців. Поезія Кобзаря ввела українців, кажучи словами П. Г. Житецького, – «у сім'ю слов'янських народів, як індивідуальне ціле, як живу особистість, – особистість, отже, типово відмінну і від польського народу, і від росіян» [15, с. 40–42].

Київські громадівці мали наміри організувати публічні читання (лекції) та вистави. Так, 19 березня 1863 р. українські народолобці організували «вокальний та інструментальний концерт із живими картинами», зокрема, декламуючи твори низки російських та українських майстрів слова, в тому числі Т. Г. Шевченка [15, с. 43].

Харківські громадівці дбали про увічнення пам'яті Кобзаря. 4 березня 1862 р. силами української громади в Харкові було організовано вечір пам'яті Т. Г. Шевченка, на якому зібрали 290 крб. Ці гроші виділяли для бідних студентів й підготовки молоді до вступу в університет [15, с. 69].

Таким чином, постать Тараса Шевченка мала помітний вплив на ідеологію та діяльність учасників київських громад Наддніпрянщини. Українські народолобці не тільки вшановували пам'ять великого поета-патріота й поширювали Шевченкове слово, започатковуючи недільні і щоденні школи, відкриваючи народні читальні, розповсюджуючи твори Кобзаря серед різних верств населення. Все це сприяло консолідації україн-

ських народно-демократичних сил, сприяло кристалізації української національної свідомості.

Бібліографічні посилання

1. *Антонович В.* Мемуари / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – К., 1997. – Т. 1. – С. 157–182.
2. *Гніп М.* Громадський рух 1860 рр. Кн. 1. Полтавська громада / М. Гніп. – Х., 1930.
3. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 109, 1 експ., 1862 р., спр. 230, ч. 128, л. Б.
4. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К., 2008.
5. *Драгоманов М.* Народні школи на Україні / М. Драгоманов. – Женева, 1877.
6. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм / М. П. Драгоманов // *Драгоманов М. П. Вибране...* («мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 327–429.
7. *Єсельчик С.* Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Єсельчик. – К., 2010.
8. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 2. – С. 60–69.
9. *Житецький П.* Русский патриотизм (Ответ «Дню») / П. Житецкий // Основа. – 1862. – № 3. – С. 1–21.
10. З невиданих рукописів В. Б. Антоновича. Подала Катерина Мельник-Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 1. – С. 209–223.
11. *Іванова Л. Г.* Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко. – К., 2000.
12. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 3, спр. 1608.
13. Там само. – Ф. 74, спр. 161.
14. Інститут російської літератури (Пушкінський дім). Відділ рукописів. – Ф. 12597 (арх. Полонського), лист П. П. Чубинського від 11 червня 1863 р., арк. 1–1 зв.
15. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст.: навч. посіб. / А. М. Катренко. – К., 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст.
16. *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Кониський. – К., 1991.

17. Михальчук К. П. Из украинского былого (К воспоминаниям Б. С. Познанского) / К. П. Михальчук // Укр. жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 70–85.
18. Мияковский В. «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) / В. Мияковский // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. : В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – Т. 2. – С. 49–60.
19. Міяковський В. Володимир Антонович / В. Міяковський // Там само. – С. 69–76.
20. Міяковський В. Б. С. Познанський (Народник 60-х років) / В. Міяковський // Україна. – 1926. – Кн. 1(16). – С. 72–93.
21. Переходовець Олександр [Кониський О. Я.]. З Полтави (1 января 1862 г.) / Олександр Переходовець [О. Я. Кониський] // Основа. – 1862. – Лютий. – С. 52–54.
22. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.
23. Русова С. Микола Лисенко / С. Русова // Русова С. Вибр. педагогічні твори / С. Русова. – К., 1996. – С. 289–292.
24. Русова С. Ф. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Ф. Русова // Укр. жизнь. – 1913. – № 2. – С. 35–53.
25. Сиваченко М. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали / М. Сиваченко, О. Деко. – К., 1969.
26. Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр. / ред. кол.: В. Корольок, Г. Марахов, С. Пількевич [та ін.]. – К., 1963.
27. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр. / ред. кол.: В. Корольок, М. Лещенко, Г. Марахов [та ін.]. – К., 1964.
28. Т. Г. Шевченко. Біографія / В. С. Бородін, Є. П. Корольок, В. Л. Смілянська [та ін.]. – К., 1984.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442, оп. 811, спр. 186.
30. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 812, спр. 56.
31. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 812, спр. 166.
32. ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 813, спр. 672.
33. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка (Звід матеріалів до його біографії) / М. Чалий / переклад з рос., післямова та коментарі Валерії Смілянської. – К., 2011.
34. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Д. Чередниченко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 16.03.2013

КИЇВ У ЖИТТІ КОБЗАРЯ

Розглядається роль та значення Києва у житті Т. Г. Шевченка, його творчості та становленні громадсько-політичних інтелектуальних комунікацій.

Ключові слова: Т. Шевченко, Київ, Кирило-Мефодіївське товариство.

Рассматривается роль и значение Киева в жизни Т. Г. Шевченко, его творчестве и становлении общественно-политических интеллектуальных коммуникаций.

Ключевые слова: Т. Шевченко, Киев, Кирилло-Мефодиевское товарищество.

The article discusses the role and importance of life in Kyiv for T. G. Shevchenko, his creative work and development of public and political intellectual communications.

Key words: T. Shevchenko, Kyiv, St. Cyril and Methodius Society.

Життя Т. Г. Шевченка тісно переплелось із долями трьох братніх слов'янських народів. Він був частиною Матері-України. Саме її земля, природа, люди були єдиною на все життя великою любов'ю, болем і стражданням Кобзаря. Саме вона надихала його творчу уяву, давала силу вистояти і зберегти себе у важкі роки життя. Разом із тим, доля судила йому більшу частину життя прожити в Росії, знайти щирих друзів серед представників цього народу, з їх допомогою визволитися з кріпацтва, отримати освіту та перше визнання творчого таланту художника і поета.

Мав він надійних і перевірених часом друзів серед поляків. Гнівню викривляючи у своїх ранніх творах загарбницький поступ на українські землі ляхів та єзуїтів, він з глибокою повагою ставився до справжніх синів польської землі, що виборювали незалежність і цілісність своєї держави. Як символи цієї єдності в долі Т. Шевченка виступають три знакових міста – український Київ, литовське Вільно і російський Санкт-Петербург – такі різ-

ні, але дорогі його серцю. Та все ж найріднішим містом для Шевченка природно був золотoverхий Київ.

Дослідник життя і творчості Т. Г. Шевченка П. Білецький стверджує, що за все життя Шевченко в Києві прожив зовсім небагато: «Якщо скласти усі дні, тижні і місяці, не стане і двох років» [6]. Та з цим містом пов'язано дуже багато у долі українського митця, що мріяв оселитися тут, стати викладачем малювання в університеті. Перебуванню Шевченка у Києві присвячено лише кілька праць – П. Жура, А. Нечипоренко, О. Силина тощо, окремих аспектів торкалися у своїх ґрунтовних монографіях Є. Кирилук, В. Анісов, І. Дзюба.

Уперше Т. Г. Шевченко потрапив до Києва ще в дитинстві, у десять років, чумаючи разом із батьком – Григорієм Івановичем Шевченком [4]. За іншою версією, ця подорож була пов'язана вже з наймитуванням малого Т. Шевченка у кирилівського священника о. Григорія Кошиця. Майбутній поет возив сина господаря до школи у Богуслав, а пізніше і до Києва [4, с. 32]. Наступного разу молодий Шевченко побачив місто восени 1829 р., коли разом із обозом пана П. Енгельгардта вирушив до литовського містечка Вільно. Київ запам'ятався йому як виключно гарне місто, де природа органічно поєднувалася із старовинною архітектурою, а гуляючи вулицями, можна було почути «українську мову, російську, польську (вплив якої був дуже міцний), жидівську, німецьку, французьку» [4, с. 222-223].

З 1829 р. Кобзар жив, навчався, творив у Вільно та Санкт-Петербурзі і лише через чотирнадцять років знову повернувся до українського Києва – будучи відомим поетом, художником, вільною людиною. Та перед ним відкрилася дещо інша панорама міста, що за ці роки також зазнало серйозних змін – «впорядкування міста йшло швидким темпом, проте краса природи міста зазнала при цьому великих пошкоджень; сади й гаї здебільшого зникли або втратили свій первісний вигляд, даючи місце новим прокладеним вулицям, які були заплановані владою 1834 року...» [4, с. 223].

Важливі зміни відбулися і в статусі Києва, що став університетським містом. Ще 8 листопада 1833 р. видано спеціальний указ про перенос волинського ліцею у Крем'янці до Києва і реорганізацію його у Київський Імператорський університет Святого Володимира. Сам університет мав стати «засобом «морально-

го і розумового злиття» поляків з росіянами» [1, с. 2]. Для викладання відібрано найлояльніших до російської влади викладачів колишніх Віленського університету та волинського ліцею, встановлено нагляд за професорсько-викладацьким складом, дисципліною студентів та навчальною програмою.

Такою була ситуація у Києві, куди у вересні 1843 р. потрапив Т. Шевченко. Українська молодь була схвильована ідеями романтизму, державотворення, що доповнювались російським та польським визвольним компонентом. Місто стало, на думку царських урядовців, *«розсадником вольномыслия»* [2, с. 667-668] та бунтарства.

Проте Т. Шевченка, що ще навчався у Петербурзькій Академії мистецтв і восени 1843 р. приїхав на Батьківщину, цікавило перш за все не повстанство, не ідеї повалення царської влади, а бажання побачити свою землю, поспілкуватись із друзями та рідними. Цим зумовлено досить широкий спектр місцеперебування Т. Г. Шевченка – від Качанівки на Чернігівщині, Києва, Прилук, Лубен, Пирятина, Переяслава, Броварів, Яготина до рідної Кирилівки, де минуло його дитинство. Недарма у листі до Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 р. поет писав: *«Був я уторік на Україні – був у Межигорського спаса. І на Хортиці, і скрізь був»* [11, с. 34].

Шевченко активно збирав етнографічні матеріали, багато працював над замальовками різних місцевостей, їх природи, людського побуту тощо. Потрапивши до Києва, Т. Шевченко змалював краєвиди старого міста – Лаврську дзвіницю, Видубицький монастир, Китаєве та ін. Пізніше ці замальовки лягли в основу *«Живописної України»* – колекції офортів Т. Шевченка, присвячених природі рідної Батьківщини, а на сторінках *«Катерини»* та *«Гайдамаків»* – ранніх творів Кобзаря – ми знаходимо дуже гарні описи міста.

У перші дні перебування в Києві Т. Г. Шевченко познайомився з П. О. Кулішем – майбутнім кирило-мефодіївцем, однодумцем і одночасно критиком поета. Куліш після закінчення Київського університету у цей час вчителював і працював над історичною поемою *«Україна»*. Разом вони відвідали Межигірський монастир, який Шевченко також змалював, разом збирали українські народні пісні. Через кілька років вони зустрілися вже як братчики – Т. Шевченко став очільником радикального крила Кирило-Мефодіївського товариства, а П. Куліш відстоював до-

цільність поміркованого реформування суспільства. У січні 1844 р. Т. Шевченко відвідав знаменитий «Контрактовий ярмарок» у Києві, де познайомився із студентом історико-філологічного факультету Київського університету В. М. Білозерським [4, с. 253].

Лютий 1844 р. позначився для Шевченка черговим від'їздом до «північної Пальмири» для закінчення навчання в Академії. Кобзар серйозно вивчав живопис, паралельно відбувався сплеск його поетичної діяльності. 10 грудня йому видано атестат про закінчення Академії мистецтв. Цього ж дня голова Київської Археографічної комісії М. Писарев звернувся до генерал-губернатора Д. Бібікова з проханням включити Т. Шевченка до складу комісії. Це означало, що розпочався новий етап Шевченкового життя – на Україні. А вже навесні 1846 р. Кобзар поселився у Києві на вул. Інститутській, пізніше – на Козиному болоті. Нині у цьому будинку по провулку Т. Шевченка, 8а функціонує Будинок-музей Т. Г. Шевченка [10], а цікаві спогади про життя поета у ньому протягом 1846 – початку 1847 р. залишив польський товариш Кобзаря Ю. Беліна-Кенджицький.

Потрапивши знову до Києва, Т. Шевченко продовжив улюблену справу – замальовки пам'ятних та історичних місць – «Китаївська пустинь. Троїцька церква», «Вишгород», «Васильківський форт у Києві», «Костьол у Києві», «Аскольдова могила» тощо [4, с. 376-377]. Про київське життя відомого поета й художника згадував О. С. Афанасьєв-Чужбинський, що проживав разом із ним: «Коли Шевченко повернувся із Седнева, ми зустріли його давнього товариша, художника Сажина, і незабаром оселилися всі разом на Хрещатику, по вулиці, що звалася Козине болото. Тут почалося нове життя в надзвичайно поетичній обстановці. Шевченко задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці. Нічого не було приємнішого від наших вечорів, коли, повернувшись стомлені додому, ми розчиняли вікна, сідали до чаю і розповідали пригоди за день...» [3, с. 25-26].

Київське літування позначилось для Т. Шевченка зближенням із кирило-мефодіївцями, розширенням кола інтелектуальних громадсько-політичних комунікацій. Своє знайомство з Кулішем та Білозерським Кобзар доповнив спілкуванням із М. Костомаровим, М. Гулаком, І. Посядою та ін. Вони обговорювали пое-

зію Шевченка, ділилися враженнями від подій у Європі, зокрема, боротьби слов'янських народів за свої держави. Слід зазначити, що перша половина XIX ст. – час визрівання та кристалізації ідей панславізму помножених на романтичне сприйняття дійсності. З М. Гулаком поета поєднувала особливо тісна дружба.

21 вересня 1846 р. Т. Шевченко отримав розпорядження Бібікова про необхідність краєзнавчого обстеження Київської, Волинської й Подільської губерній. Поет подорожував Україною, побував у ряді міст і містечок – Кам'янці, Почаєві, Дубні, Луцьку тощо, зібрав величезну кількість замальовок та народних пісень. Повернувшись до Києва у листопаді, поет подав клопотання попечителю Київського учбового округу О. Траскіну для заміщення вакантної посади викладача малювання у Київському університеті. Майже всі бюрократичні тонкощі встигли виконати, але події березня 1847 р. перекреслили намічені плани і перспективи. Донос Петрова призвів до важких наслідків: 18 березня заарештовано М. Гулака, в ніч з 28 на 29 березня М. Костомарова, 3 квітня – О. Навроцького, П. Куліша, В. Білозерського, О. Марковича, 5 квітня – Т. Шевченка [4].

Кобзаря чекали важкі роки заслання у далекому Оренбурзькому краї. Але й там поет згадував про Київ, який пам'ятав і любив з дитинства: *«Чаще всего я лелею мое старческое воображение картинами золотоголового, садами повитого и тополями увенчанного Киева. И после светлого, непорочного восторга, навеянного созерцанием красоты твоей неувядающей, упадет на мое осиротевшее сердце тоска...»* [6]. А у повісті «Близнецы» Т. Шевченко детально змалював київські місця, відвідані ним ще у 40-ві роки. Так, гарним є опис лаври: *«Кто, посещая Киево-Печерскую лавру, не отдыхал на типографском крыльце, про того можно сказать, что был в Киеве и не видел киевской колокольни...»* [6].

Лише 30 травня 1857 р. поет отримав довгоочікувану звістку про повну реабілітацію від польського друга Б. Залеського: *«Сию минуту получил письмо от Сигизмунда. Он пишет, что ты свободен...»* [9, с. 26]. У травні 1858 р. Т. Шевченко прибув до столиці, а вже навесні 1859 р. розпочалась його остання поїздка на Україну. У червні він побачив рідну Кирилівку, де відзначив, що в житті його родини нічого не змінилося. Проблеми ліквідації кріпосництва, що обговорювалися у петербурзь-

ких вітальнях, дискутувалися на викладацькому і студентському рівнях в університетах Києва, Москви і Санкт-Петербурга, у колі друзів залишалися теорією, а родина залишалася кріпацькою – «все останнє по-давнім: кріпацька неволя, а з нею робота тяжка не на себе, злидні, сум та журба» [4, с. 565].

Виникли ускладнення і з купівлею землі на Україні, де Кобзар хотів прожити хоч останні роки життя, що дуже засмучувало його. Так, поет домовився про придбання на Черкащині у селі Межигір'я над Дніпром ділянки землі. Навіть власноруч розробив креслення майбутньої садиби, що збереглися і донині, розпочав тривалий процес узгодження дій з управою. Та взамін спокійного життя у власному будинку, на своїй землі, немолодий і хворий після заслання Т. Шевченко отримав ув'язнення [8]. Впливові київські товариші, зокрема, чиновник М. Андрієвський, що розглядав так звану «справу Шевченка», домоглися звільнення поета із в'язниці на Подолі та потурбувалися про його короткочасне проживання у Києві.

Кілька днів Т. Шевченко прожив у свого товариша по Академії мистецтв І. Гудовського у будинку на Козинці біля Хрещатика, ще кілька – у давнього друга І. Сошенка [8]. Разом з останнім відвідали Володимирську гірку, схили Дніпра [6]. В цілому, незважаючи на постійний поліцейський нагляд, Кобзар чимало ходив містом, відвідував улюблені ще з юності місця та нові: через Поділ оглядав територію колишньої Козацької Куренівки, Наталки, Вітряних гір, Пущі-Водиці, Дорогожичів [8]. Останні дні у Києві Шевченко прожив на Пріорці. Як згадували сучасники, будинок, у якому поселився поет, нагадував йому рідний дім, а однією з віддушин Кобзаря було відвідування старого дуба на Білецькій горі неподалік від місця проживання та спілкування з дітьми, що дуже любили «дядька Тараса» [8]. Т. Шевченко зустрівся з приятелем, викладачем латинської мови І. Юскевичем-Красовським, після чого пішов на Поштову станцію на Подолі. Це було останнє місце, яке відвідав Т. Шевченко у Києві. 13 серпня Кобзар виїхав з Києва до Санкт-Петербурга, про що міститься запис у листі до В. Шевченка: «Вирвався з того святого Києва і простую тепер не оглядаючись до Петербурга» [11, с. 234].

Таким чином, дослідження дозволяє зробити висновки, що Київ був одним із міст-символів у житті Т. Шевченка поряд із

Вільно й Санкт-Петербургом. Останні мали важливе значення для становлення особистості, громадянської позиції Кобзаря, але це чужина. Київ же – рідна Україна. Саме у Києві Шевченко набув поетичного й мистецького визнання – на Батьківщині, серед свого народу, а не лише у колі української, російської, польської еліт, що перебували в імперській столиці. З Києвом ми пов'язуємо і зародження українського визвольного руху, репрезентантом якого виступило Кирило-Мефодіївське товариство. А наявність трьох віхових міст – Києва, Вільно і Санкт-Петербурга наводить на думку, що твердження про нерозривну єдність українського, російського й польського компонентів у житті і творчості Т. Шевченка не голослівне.

Бібліографічні посилання

1. *Автушенко І. Б.* З історії заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка / І. Б. Автушенко // Вісник НГУ: зб. наук. пр. – К., 2009. – С. 1–6.
2. *Аксьонова М.* История России и её ближайших соседей / М. Аксьонова. – М., 2004. – Т. 5.
3. *Афанасьев-Чужбинський А.* Воспоминание о Т. Г. Шевченко [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com/books/about/Воспоминания_о_Т_Г_Шев.html.
4. *Дзюба І.* Тарас Шевченко (життя і творчість) / І. Дзюба. – К., 2005.
5. *Іванова Л. Г.* Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку: (І половина XIX ст.) / Л. Г. Іванова. – К., 2007.
6. Київські сторінки біографії поета. До 195-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка / [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://kpi.ua/909-12>.
7. *Марахов Г. И.* С верой в будущее: Революционный демократ Н. И. Гулак / Г. И. Марахов. – К., 1989.
8. Остання оселя Тараса Шевченка в Києві / [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/205/1686.html>.
9. *Смирнов А. Ф.* Сигизмунд Сераковский / А. Ф. Смирнов. – М., 1959.
10. Шевченко Тарас і Київ / [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://wek.kiev.ua/>.
11. *Шевченко Т. Г.* Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 6.

Надійшла до редколегії 14.04.2013

О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА СВІТОГЛЯД О. Я. КОНИСЬКОГО

Охарактеризовано вплив творчості Тараса Шевченка на формування світогляду Олександра Кониського, а також проаналізовано його багаторічну працю стосовно дослідження життя та діяльності поета.

Ключові слова: шевченкознавство, громади, недільні школи.

Дана характеристика впливу творчості Тараса Шевченка на формування мировоззрення Олександра Кониського, а також дан аналіз его многолетней работы по исследованию жизни и деятельности поэта.

Ключевые слова: шевченковедение, громады, воскресные школы.

The paper presents the characteristics of Taras Shevchenko's creative influence in shaping the worldview of Olexander Konissky, as well as the analysis of his many years of work on the study of the life and work of the poet.

Key words: Shevchenko's studies, communities, Sunday schools.

Серед шевченкознавців ХІХ ст. головне місце належить видатному українському поету, письменнику й суспільно-громадському діячеві Олександру Яковичу Кониському. Саме він першим поставив цю ділянку знання на широку наукову базу. Та, незважаючи на досить вагомий його внесок у шевченкознавство, роль Олександра Кониського у цій галузі дотепер повністю не оцінено, оскільки досі не створено повної всебічної монографії щодо досліджень народолюбця життя та діяльності Тараса Шевченка. Цієї проблеми вперше торкнувся І. Я. Франко у своїй невеликій праці «Про життя та діяльність Олександра Кониського» [32]. Зазначимо також, що майбутньому досліднику цієї теми буде нелегко зібрати увесь розкиданий матеріал шевченкознавця про Т. Шевченка, бо публікував він переважно більшість своїх розвідок без підпису або ж користувався псевдонімом, а їх мав більше ста.

Письменник намагався приховати авторство багатьох статей стосовно життя та діяльності поета через численні заборони друкувати будь-які вірші Т. Шевченка. Політичні обставини не сприяли й дослідницькій праці над постаттю самого О. Я. Кониського. У радянські часи від початку 1930-х до кінця 1960-х рр. він належав до заборонених письменників, яких можна було згадувати лише з епітетом «буржуазний націоналіст». Отже, на сучасному етапі літературна діяльність О. Я. Кониського, а також ідеологічний вплив на неї творчості Т. Г. Шевченка недостатньо досліджені.

Олександр Якович Кониський – один з багатьох українських громадських діячів, письменників, народолюбців, чия душа замолоду обпечена Шевченковим словом. Стосовно цього він писав: «я з щедрої Тарасової руки напився з повної чаші народних сліз; гіркі вони, і не сказати, які гіркі, зате з ними влилася в мої жили і та тиха гаряча любов до рідного краю і народу. Що цілий мій вік гріє мене, духотворить, піддержувала, коли траплялося спотикнутися, і не давала мені «валитися гнилою колодою». Вже, певна річ, що з тим Богом, з тим символом підю я і на вічний спочин, – писав тридцятирічний письменник. – А символ мій короткий: на національно-соціальному ґрунті ростити таку деревину, щоб під широкою кроною її квітчався народний добробут цілої людності України-Русі; щоб на історичній основі потканням волі, братерства і рівності горожанських прав виткати свій національно-народний омофор на цілу Україну-Русь» [19, с. 67].

Окрім власне самої творчості Т. Г. Шевченка, становленню національної свідомості сприяла також доба суспільних реформ кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст., доба великого пожвавлення й надій у галузі розвитку української культури та освіти: створення Петербурзької громади й видання першого в Росії українського журналу «Основа», на сторінках якого активно виступали Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та ін. По великих містах інтелігенція організовувалася в громади, відкривала недільні школи тощо. Зазначимо, що періоду життя О. Я. Кониського, коли він виріс до найбільшого шевченкознавця свого часу, передують два інших періоди.

Ще на шкільній лаві Олександр Кониський познайомився з поезією Т. Г. Шевченка, під впливом якої він став свідомим

українцем, а також сам почав висловлювати свої думки і писати поезії українською мовою [24, с. 369]. Так, на другому році навчання у Чернігівській гімназії він написав «Оду» своєму закованому в сатиричному жанрі. За свою «Оду» молодого поета побили й заборонили віршувати. З цього часу молодий поет писав вірші українською у своєму «таємному» зошиті крадькома, щоб ніхто не дізнався [11, арк. 88].

Та знайомство молодого письменника з Шевченковою музою вже на шкільній лаві не можна назвати випадковим. Про це свідчить О. Огоновський у своїй «Історії літератури руської», що «тоді говорили у школах нишком про заслання Т. Г. Шевченка за те, що організував тайне товариство, задачею котрого було бунтувати панських кріпаків і тим приписувати панів визволити людей з кріпацтва» [24, с. 411]. Далі О. Огоновський згадував, що у «малого Кониського був переписаний ввесь «Кобзар» і вчителі не дозволяли їм читати «Тарасову ніч», страхали школярів, що за це можна самому опинитись там, де тепер Шевченко. Тепер учні із ще більшим запалом переписували й учили напам'ять його вірші» [24, с. 411].

Таким чином, під впливом поезій поета малий Олександр, який перед тим писав вірші здебільшого російською мовою, став писати свої вірші українською. За це, на тринадцятому році життя, його було виключено з гімназії [11, арк. 88]. Однак на цьому не припиняється знайомство О. Я. Кониського з творами Т. Г. Шевченка, як дозволеними, так і забороненими.

Отже, 1850-ті рр. – це час палкого молодіжного знайомства та захоплення Шевченковими творами, через які ще школярем майбутній громадський діяч потерпів перші переслідування за своє українство. Цей період охоплює приблизно перші двадцять років його життя, аж до приїзду в Полтаву у 1856 р. [2, с. 4].

Протягом другого періоду (від другої половини 50-х до кінця 80-х рр. XIX ст.) молодий громадський діяч всіма силами пропагував постать Т. Г. Шевченка: поширював його твори, думки, ідеали. Літературні твори цього періоду й громадська та суспільно-культурницька діяльність О. Я. Кониського так або інакше пов'язані з поширюванням культу поета серед усіх верств українського населення. Сам він згадував про це не раз: «Шевченко, і це його величезна заслуга віковічна, і нас людей інтелі-

гентних повернув лицем до народу і примусив нас полюбити народ незрадливо» [22, с. 369].

Пропагандистська діяльність О. Я. Кониського, скерована на поширення культу Т. Г. Шевченка, розпочалася ще за життя поета [20, с. 339-340]. Доказом цього є стаття «Проба улаштування хронології до творів Шевченка», в якій він надав відомості щодо поширення творів поета серед українського дворянства: «Не буде зайвиною згадати, що по Україні, під час страждання Шевченка в Киргизькому степу, було вельми багато по селах зшитків, де без імені автора, були пописувані його твори. Були вони і в моїх родичів і в Козелецькому, і в Пирятинському, і в Полтавському повіті; бачив я їх і в Чернігові, і в Ніжині, і в Борзні. Поема «Княжна» була переписана у мого діда Фекиста Ротмістрова в Чернігові і я в р. 1848 знав її добре і читав із голови, не відаючи, хто її автор» [19, с. 14].

Вся громадська та літературна діяльність молодого письменника у Полтавській громаді на початку 60-х рр. XIX ст., де працювали особисті знайомі Шевченка – Ф. Л. Ткаченко та кирило-мефодіївець Д. П. Пильчиков, пов'язана із зростанням культу особи Кобзаря. В організації багатьох заходів, присвячених поету, найактивнішу роль відігравав О. Я. Кониський [2, с. 8]. Вперше про Т. Г. Шевченка полтавський громадський діяч написав вірш у 1861 р. «Вийшов місяць на могилки» та статтю про враження, яке викликала смерть поета у Полтаві [22, с. 358]. З цього часу О. Я. Кониський на кожні роковини смерті Кобзаря складав нові вірші та різного роду статті, присвячені поету, в яких намагався з'ясувати його значення для України, слов'янського світу й усього людства, а також показав, як творчість Кобзаря вплинула на особистий світогляд та як змінила «все життя, діяльність, помисли» [16, с. 41].

В українській поезії того часу О. Я. Кониський був одним з найвірніших епігонів поета, а тому в його віршах можна знайти багато «з чужого голосу», як влучно висловився П. Куліш [3, с. 143]. У прозових творах письменника часто зустрічаються згадки про Т. Г. Шевченка та його вплив на українські покоління другої половини XIX ст. Від 60-х рр. XIX ст. він писав безліч статей, що стосувалися суспільно-громадського та політичного характеру Кобзаря, його творчість і світ ідей. Більшість з них популярно-пропагандистського характеру, були написані у свій

час на актуальні теми, тому на сьогоднішній день вони, переважно, втратили свою актуальність та все ж можуть служити джерелом для висвітлення тодішніх умов і настроїв передової частини української громадськості, одним з представників якої був і О. Я. Кониський [2, с. 11]. Як зазначалося, більшість з цих статей друкувалися свого часу без підпису, а тому тепер важко визначити їх авторство.

Простежуючи анонімні й криптонімні статті О. Я. Кониського з 1860-х рр., можна визначити, що у 1880-х рр. праці вже відзначалися переважно науковим характером. Біограф у своїх наукових працях у галузі шевченкознавства не зовсім позбувся полемічно-пропагандистського тону та літературного підходу, тому досить важко провести межу між його публіцистичними й науковими творами. Це пояснюється тим, що темперамент дослідника не дозволяв йому підходити безпристрасно до суто наукових питань, однак це не зменшує його вагомий внесок у шевченкознавство. У своїх статтях про Т. Г. Шевченка він дав характеристику його суспільно-політичним поглядам, не на основі творчості, а використовуючи лише життєписний матеріал. Біограф часто визначав світогляд поета, як і свій, двома ідеями – національна та антикріпосницька. Визначаючи національні погляди Т. Г. Шевченка, О. Кониський підкреслював його толерантність до інших народів, прагнення до братерства на основі рівності та ін. [22, с. 20].

Обговорюючи громадську діяльність О. Я. Кониського в царині популяризації Т. Г. Шевченка, слід зазначити ще одну, як на той час, голосну спробу Київської громади, ініціатором якої він був: на початку 1881 р. громадський діяч разом з іншими членами громади, В. Антоновичем, В. Беренштам, О. Кістяківським, подали до Київської думи прохання назвати з нагоди 20-х роковин смерті Кобзаря одну із київських шкіл його іменем. Однак здійсненню цього перешкодив «шовінізм інших членів думи» [8, с. 8].

Українська наука зобов'язана О. Я. Кониському здійсненням надзвичайно важливої справи: 1873 р. він разом з Д. П. Пильчиковим, на той час викладачем Полтавського кадетського корпусу, зібрали кошти на купівлю у Львові друкарні для новостворюваного Товариства ім. Т. Шевченка; в утворенні фонду взяли участь меценати Є. Милорадович, М. Жученко й сам О. Конись-

кий [11, с. 157–164]. Він же через п'ятнадцять років, у 1889 р., на поліг на зміні структури товариства з метою скасування його комерційної діяльності й перетворення в Наукове товариство ім. Т. Шевченка. По смерті письменника Товариство отримало за його заповітом ще 10 тис. крб, маєток та бібліотеку [3, с. 99].

Яким чином став О. Я. Кониський біографом Т. Г. Шевченка? У передмові до монографії «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» він свідчив: «Життя Т. Г. Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступня, а проте до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису» [22, с. 5]. Спонукою ж до цього, за його словами, послужила необхідність розпочати перший том Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка, патрона товариства. Зазначимо, що для Олександра Кониського не існувало дрібниць у біографії поета. Життя великого Кобзаря, вважав біограф, було сповнене «переходів, перемін у становищі духа, повно енергії, як завжди буває з такими як Тарас... Жодного дрібного вчинку в життю Шевченка не треба й не годиться нехтувати» [25, с. 13]. Він не мав на меті досліджувати творчість поета: «Я гадав, списавши нариси про життя Шевченка, переважно околиці, зараз же писати історію його творчості, а насамкінець – критичний розгляд його творів. Тим-то в нарисах я не зупинявся довго коло літературної діяльності поета, сподіваючись говорити про неї широко в історії творчості» [21, с. 2].

Хроніка Шевченкового життя творилася, за власним свідченням автора, «і мозком, і серцем». В оповіданні «В тумані» О. Кониський так змальовує свої переживання під час роботи над нею: «Се було в другій половині квітня, в Криму, в Алушці... Я цілу ніч писав. Цілу ніч стояв передо мною убогий форт темрявий і його змордована муштрою та нудьгою горопаша залага... За скелею реве море та кидає на берег журбу, ніби хоче ще більш нагнати скорбот на Бережан, і без того сумних, зажурених» [13, арк. 135].

Отже, з цього можна зробити висновок, що О. Я. Кониський – не байдужий літописець. Він перевіряв факти на основі всіх відомих йому джерел і оцінював їх, виходячи з логіки характеру Т. Г. Шевченка, зі своєї концепції духовного світу поета, що, у свою чергу, позначена печаттю світогляду автора біографії на формування якої вплинула творчість Кобзаря. Письменник, як

правило, писав саме про ті факти, котрі були виявом або чинником внутрішнього життя поета. Прагнучи дати уявлення про перебіг життя і його настрої, біограф чимало місця приділив опису оточення, в якому відбувалися події.

У своїй «Хроніці» О. Я. Кониський, другий після І. Франка, торкнувся проблем психології творчого процесу поета: показав, як впливали на психіку Т. Г. Шевченка ті чи інші життєві враження, даючи творчий імпульс. Проте слід зауважити, що дослідник розумів творчий процес спрощено – як відбиття дійсності, а не як її художнє перетворення [25, с. 17]. Йому вдалося здійснити велике й сумлінне дослідження, що стало свого роду підсумком зробленого дожовтневим шевченкознавством. Після «Хроніки» такого роду фундаментальних праць не було. Нечисленні відгуки на неї у пресі були здебільшого інформативними, в яких коротко викладався зміст дослідження. Враження, яке справила ця книга на громадськість, набагато виразніше виявлено у листах приватних осіб до автора, де висловлюється вдячність. Так, про це біографу писали брати О. і Ф. Колесси, А. Кримський, Л. Жемчужников, І. Франко, Д. Мордовець, І. Шраг, Д. Яворницький, В. Ковалів, О. Афанасьєв та ін. Праця «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя» (Львів, 1898, 1901) у двох томах, є найвищим науковим здобутком О. Я. Кониського і найфундаментальнішим дослідженням біографії Кобзаря.

Таким чином, можна дійти висновку, що творчість Т. Г. Шевченка ще з самого дитинства вплинула на світогляд, громадську, наукову діяльність О. Я. Кониського. Вірші Кобзаря навчили громадського діяча бути чуйним до страждання селян. Так, у його оповіданнях простежується сакралізація простого народу, що зумовлювало зацікавленість до українського побуту, соціального статусу селян тощо. Таким чином, поет, показавши у своїх творах саме простий люд, який, на його думку, є носієм як загальнолюдських, так і національних цінностей, сприяв формуванню світогляду О. Я. Кониського щодо особливості, окремішності і непересічності народної долі. Для послідовника Кобзаря (так вважав себе О. Кониський) існує ніби світ села – це світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності.

Отож зображення села у творах О. Я. Кониського, як і в творах Т. Г. Шевченка, є узагальненим образом ідеального світу лю-

дини в цілому. До кінця свого життя він намагався бути схожим на поета, намагався писати як він, висвітлювати ті ж картини життя, мислити. Однак, не дивлячись на те, що все своє життя О. Кониський намагався бути схожим своїми діями, творчістю, думками на Т. Шевченка, все ж він залишився в історії як дослідник життя та діяльності Кобзаря та як визначний український громадський і культурний діяч.

Бібліографічні посилання

1. *Авдикович О.* Огляд літературної діяльності О. Кониського / О. Авдикович. – Перемишль, 1908.
2. *Антонович М. О.* Кониський і Т. Шевченко / Марко Антонович // Наук. зап. – Мюнхен, 1971-1972. – Вип. 23. – С. 3–48.
3. *Берло Ганна.* Мої знайомства з деякими українськими діячами / Г. Берло // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 99-100.
4. *Возняк М.* Ів. Белей і Ол. Кониський: До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80-х рр. XIX ст. / М. Возняк. – Л., 1928.
5. *Возняк М.* Листування Панька Куліша з О. Кониським / М. Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10-11. – С. 139–162.
6. *Возняк М.* О. Кониський і перші томи «Записок» / М. Возняк // Зап. Наук. Тов-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1929. – Т. 150.
7. *Гориславець В.* Біля витоків народницької історії літератури / В. Гориславець // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 51–60.
8. *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Кониського / М. Грушевський // Зап. Наук. Тов-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1901. – Т. 39. – С. 1–14.
9. *Грушевський М. С.* Щоденник (1886–1894) / М. С. Грушевський; упор. Л. Зашкільняк. – К., 1997.
10. *Доманицкий В.* Библиографический указатель сочинений А. Я. Конисского, написанных по-малорусски / В. Доманицкий // Киев. старина. – 1901. – С. 131–151.
11. *Дяченко О. В.* Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття: дис. ... канд. іст. наук / О. В. Дяченко. – Д., 2008.
12. *Єфремов С. О.* Кониський / С. Єфремов // Єфремов С. Вибрані твори / С. Єфремов. – К., 1901. – Кн. 1. – С. 23–46.
13. *Кониський О. Я.* Автобіографія / О. Я. Кониський // Ін-тут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 1604, арк. 87–90.
14. *Кониський О. Я.* В тумані / О. Я. Кониський // Киев. старина. – 1898. – Т. 62. – № 9. – С. 25–28.
15. *Кониський О. Я.* Відчити з історії русько-українського письменства XIX століття / О. Я. Кониський // Зоря. – 1887. – № 4.

16. Кониський О. Я. Доля одного письменника (Ескіз з натури) / О. Я. Кониський // Зоря. – 1881. – № 3. – С. 40–43.
17. Кониський О. Я. Дитинний вік Т. Г. Шевченка: критико-біографічний нарис / О. Я. Кониський // Зап. Наук. Тов-ва ім. Т. Шевченка. – 1899. – Т. 1. – С. 87–123.
18. Кониський О. Я. До життєпису М. О. Дикарева / О. Я. Кониський // Літературно-наук. вісн. – 1900. – Т. 12. – С. 10–29, 75–91.
19. Кониський О. Я. Пам'яті великій: В роковини смерті Тараса Шевченка / О. Я. Кониський // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 60–73.
20. Кониський О. Я. Подорож у рідні села Шевченка / О. Я. Кониський // Зоря. – 1893. – № 3. – С. 48–51; № 4. – С. 71–73; № 5. – С. 92–96.
21. Кониський О. Я. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка / О. Я. Кониський // Зап. Наук. Тов-ва ім. Т. Шевченка. – 1897. – Т. 17. – Кн. 3. – С. 1–22.
22. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Я. Кониський. – К., 1991.
23. Левчук О. Від біографічної деталі до драматичного образу / О. Левчук // Літературна Україна. – 1992. – 21 травня. – С. 3.
24. Огоновський О. Історія літератури руской / О. Огоновський // Світ. – 1882. – Ч. 13. – С. 407–438.
25. Смілянська В. Біограф та його «Хроніка» / В. Смілянська // Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський... / О. Я. Кониський. – К., 1991. – С. 3–23.
26. Смілянська В. Л. О. Кониський – біограф Т. Шевченка / В. Смілянська // Рад. літературознавство. – 1970. – № 12. – С. 33–41.
27. Смілянська В. Л. Шляхи творення біографії Кобзаря в дожовтневому шевченкознавстві / В. Смілянська // Дніпро. – 1970. – Ч. 3. – С. 143–151.
28. Студинський К. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові (1873–1928) / К. Студинський. – Л., 1928. – С. 9–18.
29. Уманець М. (Комаров М.) Дещо з історії українського письменства XIX віку // Діло. – 1885. – № 2.03.
30. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / І. Я. Франко. – К., 1984. – Т. 27. – С. 245–248; Т. 41. – С. 497–499.
31. Франко І. Я. Молода Україна / І. Я. Франко. – Л., 1901. – Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди. – С. 40–48.
32. Франко І. Я. Про життя і діяльність О. Кониського / І. Я. Франко. – Л., 1901.

Надійшла до редколегії 09.05.2013

В. АНТОНОВИЧ ТА К. МЕЛЬНИК: У КОНТЕКСТІ ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ ТА НАУКОВОЇ СПІВПРАЦІ

Йдеться про подружнє життя В. Антоновича та К. Мельник, а також про особливості їхнього наукового співробітництва на ниві історії та археології протягом 1880-х – початку XX ст.

Ключові слова: В. Антонович, К. Мельник, подружнє життя, наукова співпраця, інтелектуальний вплив.

Речь идет о супружеской жизни В. Антоновича и Е. Мельник, а также об особенностях их научного сотрудничества в сфере истории и археологии на протяжении 1880-х – начала XX в.

Ключевые слова: В. Антонович, Е. Мельник, супружеская жизнь, научное сотрудничество, интеллектуальное влияние.

It's about marriage V. Antonovych and E. Melnyk, and the peculiarities of their scientific cooperation in the field of history and archeology for 1880 - the beginning of the twentieth century.

Key words: V. Antonovych, K. Melnyk, married life, scientific cooperation, intellectual influence.

Переживаючи конфлікт у подружньому житті, в листі до Ф. Вовка (товариша по громаді, друга і родича) В. Антонович писав: *«знаете мое ненормальное семейное положение – в следствии него брачные узы оказались для меня морально не выносимыми, я воспользовался буржуазным критерием своей супруж... расстаться нам нельзя – потому, что меня за это выгонят со службы – я в следствии этого потеряю пост, которым дорожу – она доход; и потому мы сохранили вид сожительства, вполне приличный при людях... Конечно, у меня завелась другая супруга на стороне – особа, которою я за 10 лет вполне доволен в смысле ее самопожертвования, научной и публицистической мне помощи»* [1, с. 245]. Мова йшла про Катерину Миколаївну Мельник, жінку, яка відіграла велику роль у житті

В. Б. Антоновича, була його багаторічною супутницею життя, помічницею в освітній та науковій діяльності, врешті-решт – колегою-вченим, яка активно працювала на ниві археології з 1880-х рр.

Стосунки Катерини Миколаївни та Володимира Боніфатійовича доволі цікавий та нетиповий сюжет відносно подружнього життя інтелігенції другої половини XIX ст. – адже, незважаючи на певну жіночу емансипацію, яка проявилася у зростанні суспільної активності жіноцтва, прагненням його до більш активної діяльності, багаторічні відносини між ними, більшою мірою, попадають під поняття казусу, адже понад двадцять років вони перебували у цивільному шлюбі, що скандалізувало суспільство. З іншого боку, існує інший не менш цікавий сюжет, – наукова співпраця В. Антоновича та К. Мельник, яка була не тільки його супутницею життя та помічницею у громадській роботі, а й відомим археологом доби, другою жінкою, яку було прийнято до Археологічного товариства (першою туди прийняли графиню П. Уварову). Тож на фоні тогочасного жіноцтва спосіб життя Катерини Миколаївни виглядав доволі оригінальним. Порівнюючи з шлюбами інших діячів громадівської інтелігенції, слід сказати, що це єдиний шлюб, де дружина являла собою самостійну наукову одиницю. Тож намічене питання є доцільним не тільки в царині сімейної, а й гендерної та інтелектуальної історії.

Історіографічно питання подружнього життя та наукової співпраці В. Антоновича та К. Мельник маловивчене, що являє собою певний парадокс (з огляду на солідний масив праць, присвячених В. Б. Антоновичу та його діяльності). Проте студіювання постаті Катерини Миколаївни та її ролі в розвитку археології розпочалося наприкінці 1920-х рр. А. Синявським [7, с. 83], який склав періодизацію її суспільної та наукової діяльності. В рамках всебічного дослідження феномену постаті В. Б. Антоновича, цього питання торкалися В. Короткий та В. Ульяновський, в рамках монографій «Антонович: постать на тлі епохи» [8] та «Син України» [9]. Тож студіювання обраної проблеми актуалізує також історіографічна ситуація.

Джерельною базою розвідки стали опубліковані та архівні его-документи: «Біографія» К. Мельник-Антонович [5], написа-

ний нею «Коментар до мемуарів В. Антоновича» [6], а також комплекси листів В. Антоновича до Ф. Вовка (1880–1902 рр.) [1], Катерини Мельник-Антонович (1880–1903) [2], листи К. Мельник до батьків [10; 11; 12], а також листування В. І. Антонович з Л. М. Драгомановою [3], які репрезентативні стосовно поставленої проблеми.

Мета статті полягає в аналізі ролі К. Мельник у житті В. Антоновича, їхніх особистих стосунків, а також суспільно-наукової співпраці.

Катерина Миколаївна Мельник народилася 19 листопада 1859 р. у містечку Хорол Полтавської губернії, в сім'ї лікаря, відомого земського діяча Полтавщини Миколи Матвійовича Мельника (заснував пологове відділення в земській лікарні Кременчука). У 1877 р. вона екстерном закінчила гімназичний курс у Полтаві та вступила до Вищих жіночих курсів у Києві, спочатку на математичний факультет, але згодом перейшла на історико-філологічний, який закінчила у 1883 р. К. Мельник, захопившись історією (і як продемонструвало подальше її життя – археологією), переважно студіювала ці дисципліни під керівництвом професора В. Антоновича [5, арк. 1]. Саме під час навчання на Вищих жіночих курсах між ними встановилися любовні стосунки, які В. Ульяновський та В. Короткий датують початком 1880 рр. (вірогідно, 1881 р.) [9, с. 140]. Скоріше за все, юна (всього на 5 років старша за його доньку Орісю) курсистка викликала захоплення з боку Володимира Боніфатійовича своїм ентузіазмом щодо історичних студій: що не могло не імпонувати В. Антоновичу, який відзначався великою дослідницькою працелюбністю.

Не можна заперечити, що у становленні їхніх відносин велику роль відіграла інтелектуальна складова, проте здається логічним поставити питання про існування інших, не менш важливих імперативів: наскільки велику роль у розвитку роману відіграла молодість та привабливість Катерини Миколаївни, почуттєво-емоційна сфера. Один з листів Володимира Боніфатійовича початку 1880-х років переконливо свідчить про велику роль почуттів у їхніх стосунках: «Серденько, не покладайте на мене гніва – вчора в вечері ніяк не можна мені було вибігти – і мучився я і вередував і мало не плакав і снились Ви мені цілісіньку нічку» [2, с. 284].

З іншого боку, своєрідним каталізатором цих стосунків безумовно стало зростання напруги в сім'ї В. Антоновича, який на той час конфліктував зі своєю дружиною Варварою Іванівною, котра з плином років все більше і більше ставала схожою на його авторитарну матір (у листах до Ф. Вовка Варвара Іванівна фігурує під уїдливо-іронічним прізвиськом «Мамуня»), що обумовило охолодження подружніх відносин [1, с. 243]. Проте розлучення було неможливим з цілком очевидних причин – це скандалізувало суспільство, тому Антоновичі дійшли компромісу – В. Антонович віддавав практично всю свою місячну платню (200 крб) дружині, яка в обмін на це згодилася мовчати про зв'язок чоловіка з К. Мельник та «дозволила йому жити на свій розсуд» [1, с. 245].

Епістолярії Варвари Антонович свідчать, що розрив з чоловіком ця енергійна та бадьора жінка перенесла доволі болюче, але прийняла розрив як неминучість. З цього приводу в листі до Людмили Драгоманової вона писала, що *«утешением мне служит то, что из всего этого я вышла с сознанием собственного достоинства, а это сознание великое дело, не дай Бог, чтобы все то, что случилось со мной теперь было бы хоть год назад: я кроме глупостей, уверенна, что ничего бы не сделала»* [3, с. 22]. Втім, в очах суспільства вони зберігали вигляд єдиної родини, а зустрічі з Катериною Миколаївною відбувались таємно, в мастку Т. Рильського, який був в курсі цих делікатних обставин [9, с. 141].

Проте в таємниці це залишалося не надто довго, через деякий час в їхнє життя *«ворвалась... громада и разные ее члены и членыи занялись делать демонстрации и разводит сплетни, достойные разве что сплетниц. При первых дошедших до меня вестях и устроенных демонстрациях, я конечно оцетинился и сейчас же расплевался с громадою, задержав только личные сношения с некоторыми членами... не принимавших участия в бурде»* [1, с. 245]. Слід сказати, що члени Старої громади (зокрема їхні дружини) негативно налаштувалися проти їхніх стосунків, скоріше за все, і через те, що підтримували гарні відносини з Варварою Іванівною, співчували ситуації, в яку вона потрапила. Очевидно, що зіграла свою роль і жіноча солідарність. Тож К. Мельник, певною мірою, стала парією в суспільстві,

адже негатив, головним чином, був спрямований на неї. В. Ульяновський писав, що навіть пересічні кияни «не любили Мельнички та чинили їй всякі капості» [9, с. 142].

Постають питання, наскільки некомфортно вона почувала себе в статусі коханки, як переживала презирство деяких знайомих, які розірвали з нею контакти, врешті-решт, чи не виникало в неї бажання розірвати «замкнуте коло» (відносини з В. Антоновичем, які через неможливість розлучення не мали перспектив). Але ця, безумовно, неординарна жінка, як здається, цілком свідомо відмовилась від аналізу власних почуттів на публіку. Саме вона займалася упорядкуванням домашнього архіву Володимира Боніфатійовича після його смерті, і ті наративи (зокрема епістолярії), які Катерина Миколаївна передала до архівних установ – містили мінімум інформації щодо їхніх особистих відносин та переживань. У «Коментарі», який вона склала до мемуарів В. Антоновича, К. Мельник, враховуючи надзвичайно інформативні уточнення щодо характеру, ментальності вченого, родичів, жодним словом не обмовилася про свою роль у його житті. Таке ретельне абстрагування від власної приватності могла викликати природна тактовність (сучасники визначали тактовність як одну з головних рис її характеру) [7, с. 17] і небажання говорити про особисте життя [6].

З огляду на листи до батьків Катерини Мельник важко визначити, як вони ставилися до її життєвого вибору і чи бажали своїй доньці іншої долі. В цих епістоляріях, написаних Катериною Миколаївною в зрілому віці, про особисте життя та власні рефлексії щодо нього йшлося дуже стримано. Не можна не врахувати той факт, що спогади про минуле були для жінки надзвичайно болісними, адже негативне ставлення частини знайомих і плітки навколо їхніх відносин – стали невід’ємним атрибутом її існування. В. Антонович писав їй у 1891 р.: *«Ваши намеки о сплетнях несколько меня беспокоят, а впрочем уже давно пора к ним привыкнуть»* [2, с. 293]. К. Мельник змогла стати дружиною В. Антоновича тільки після смерті Варвари Іванівни, котра померла від раку у 1901 р. З цього приводу він писав до Ф. Вовка: *«Осенью прошлого года я овдовел и в июне вторично женился. Купно с женою (Катериною Николаевною) шлем Вам искренний поклон»* [1, с. 252].

З огляду на те, що особисте життя В. Антоновича і К. Мельник було достатньо драматичним, справжню віддушину вони знайшли в спільній науковій діяльності, яку (відносно форми їхньої співпраці) можна умовно розділити на декілька етапів:

I етап: кінець 1870 – початок 1880-х рр., що розпочався вступом Катерини Мельник на Вищі жіночі курси до Києва та студювання нею історії під керівництвом професора В. Антоновича.

II етап: 1880-ті рр. – період, коли К. Мельник закінчила курси та почала активно допомагати Володимирі Боніфатійовичу в якості асистентки.

III етап: з 1890-х рр. – час, коли Катерина Миколаївна, досягнувши чималих успіхів в археології, стала самостійною дослідницею.

Ще курсисткою К. Мельник проявила цікавість до історичних студій та бажання працювати на благо історії. В період свого навчання на Вищих жіночих курсах, вона літографувала лекції професора В. Антоновича з історії Давньої Русі (як підручник для вищої школи). У цьому ж році дівчина взяла участь в екскурсіях по неолітичних станціях в околицях Києва. В 1881 р. Катерина Миколаївна проводила розкопки слов'янського могильника в Києві, а в 1882 р. розкопувала три групи могил в околицях Кременчука (Полтавська губернія), того ж року брала участь у I Археологічному з'їзді в Житомирі. Така активність свідчила не тільки про її наукову працелюбність та бажання допомогти коханій людині (початком 1880-х рр. датується старт їхнього роману, а почуття, принаймні, з її боку, з'явилися, ймовірно, ще раніше), а й про особисті амбіції, прагнення займатися археологією на найвищому рівні, отримати визнання та увійти до наукового загалу Російської імперії на рівних правах з чоловіками-науковцями [5, арк. 1–2].

Про зародження подібних прагнень уже в той період свідчить ряд листів Катерини Миколаївни (зокрема до батьків) [10, арк. 1]. Можна стверджувати, що Володимир Боніфатійович підтримував її в цьому питанні, можливо, навіть деякою мірою культивував у дівчині бажання зробити собі ім'я в науці. Цілком очевидно, що на першому етапі їхньої наукової співдружності К. Мельник великою мірою перебувала під інтелектуальним

впливом В. Антоновича, який, на думку автора, задав напрямок її науковим уподобанням. Але чи обумовлювалася її наукова амбітність лише цими імперативами? Доволі можливо, що таким чином Катерина Миколаївна намагалася компенсувати драматичність особистого життя (адже вона не могла вийти заміж за В. Антоновича), а також могло мати місце бажання **відповідати** своєму обранцю, розділяти його інтереси, що спостерігаємо на прикладі багатьох представниць громадівської інтелігенції 60–80-х рр. XIX ст.

Жінці, яка прагнула не тільки здобути вищу освіту, а й працювати за обраним фахом не на рівні вчительки гімназії, а в науковому середовищі, доводилося досить складно, оскільки суспільство все ще доволі упереджено ставилося до жіночих зусиль на ниві громадської та наукової праці. Консервативна політика російського уряду в згаданий період, яка гальмувала розвиток вищої жіночої освіти, виразно демонструвала, що емансипації в її європейському та північноамериканському варіанті в Російській імперії не буде, незважаючи на те, що багато молодих жінок не хотіли обмежитися лише гімназичною та інститутською освітою [4, с. 45–53]. На початок 1880-х рр. було надзвичайно мало представниць прекрасної статі, які займалися наукою і були членами наукових товариств. Виступ на I Археологічному з'їзді став одним із перших кроків Катерини Миколаївни на ниві науки [5, арк. 1].

1880-ті рр. стали плідним періодом їхньої співпраці. В цей час остаточно оформився цивільний шлюб К. Мельник та В. Антоновича. Впродовж 1883-1884 рр. Московське археологічне товариство делегувало її в якості асистента професора Антоновича для проведення археологічних розкопок на Поділлі та Херсонщині. Офіційний характер перебування Катерини Миколаївни в складі експедиції вченого, скоріше за все, мав на меті також зберегти перед суспільством вигляд пристойності: адже на той час у колі знайомих уже поширювались чутки щодо їхнього зв'язку.

У цей період К. Мельник працювала в Київському центральному архіві, де розбирала стародавні судові справи (1882–1885 рр.), склала літографічний курс лекцій професора В. Антоновича з історії козаччини та курс джерелознавства до історії козаччини. Її архівна праця була на добровільних основах і не

оплачувалася, метою жінки стала допомога в наукових зусиллях Володимиру Боніфатійовичу. Водночас вона не залишила власної дослідницької роботи, першою дослідила й подала докладний опис цілої серії фактично невідомих до того часу кам'яних гробниць та інших мегалітичних споруд Південної України. Кульмінацією цієї розвідки став виступ на IV Археологічному з'їзді в Одесі з доповіддю «Мегалітичні будівлі в південній Росії» (1884 р.). 1885-1886 рр. позначилися спільними археологічними дослідженнями Київщини, Полтавщини, Волині та Поділля [5, арк. 1-2].

У згаданий час Катерина Миколаївна уже могла стати членом товариства Нестора Літописця в Києві (в якому не було жодної жінки) та Московського археологічного товариства. Для цього їй потрібно було надрукувати роботу чи звіт з короткими висновками і відіслати до Московського археологічного товариства, і якщо там не буде помилок, то реально можна було претендувати на членство [11, арк. 1].

Відлік нового етапу в їхній науковій співдружності розпочався в 1891 р. і ознаменувався Археологічним з'їздом у Москві, куди, як один з найкращих вітчизняних спеціалістів, вирушив В. Антонович (К. Мельник, яка також повинна була взяти участь, не змогла поїхати через ряд особистих обставин). Володимир Боніфатійович, який брав у ньому участь, писав у листі: *«На вторник назначено чтение Вашего реферата. Заметьте, что Анучин мне заявил, что Вы единственная особа, коей реферат допускается к чтению заочно. Все другие рефераты: Эварницкого, Скальковского, Беляшевского, Витковского... могут быть напечатаны, но докладываться не будут; исключение допускается только ввиду серьезности работы. Постараюсь доложить по мере возможности лучше»* [2, с. 289]. Цей епістолярій у деякій мірі передає ставлення до наукової діяльності К. Мельник з боку її чоловіка, який на початок 1890-х рр. сприймав жінку як самостійного та кваліфікованого фахівця.

Листи, написані ним з Москви, яскраво ілюструють не тільки основні події з'їзду, що пройшов для В. Антоновича дуже вдало, а й подають його ставлення до жінок в науці. На думку вченого, жінка, що присвятила своє життя науковій роботі, повинна ретельно ставитися до своєї праці і різних наукових захо-

дів. З іронією він писав, що одна з учасниць з'їзду не виступала з рефератом, оскільки «приїхала з матір'ю та донькою», знехтувавши своїм професійним обов'язком [2, с. 287].

У 1893 р. Катерина Миколаївна була обрана членом-кореспондентом Московського Імператорського археологічного товариства. Її обрання туди запропонували Анучін та Уварова. Дійсним членом вона стала у 1903 р. Таким чином, К. Мельник зуміла добитися доволі значних успіхів як самостійна дослідниця, і з «учениці» та «асистентки» В. Б. Антоновича еволюціонувала в повноцінну колежанку. Складно сказати, чи вплинули її наукові успіхи на їхні відносини. Аналізуючи листи В. Антоновича, скоріше за все, їхня наукова співдружність залишалася гармонійною.

В епістоляріях Володимир Боніфатійович постійно торкався наукових питань, які його цікавили, адже вони так само були цікавими для К. Мельник, з якою він міг поділитися думкою не тільки як з близькою людиною, а як з кваліфікованим фахівцем. Дані листи містять багато подробиць про участь у розкопках та заходах Археологічного товариства. В. Антонович ділився з Катериною Миколаївною всіма подробицями свого перебування на з'їзді 1890 р. у Москві, відсилаючи їй надзвичайно докладні послання [2, с. 286–290].

Перебуваючи за кордоном в 1891–1892 рр., учений надсилав К. Мельник в листах свої щоденники, що здається вищим ступенем відвертості, адже щоденники, безумовно, достатньо інтимна річ, не призначена для сторонніх очей, і В. Антонович, який отримав у сучасників характеристику «потаємного», вважав Катерину Миколаївну людиною, якій можна довірити найскромніші думки та переживання. Під час археологічних експедицій вона надсилала йому свої щоденники розкопок, які, з огляду на відгук В. Антоновича, були написані на високому фаховому рівні [2, с. 291–299].

Епістолярії Володимира Боніфатійовича 1890–1903 рр. містять мінімум подробиць побутового життя і мінімум рефлексій стосовно почуттів (переважно стан здоров'я та уточнення щодо домашнього життя, втім, досить гумористичного плану). (Інтимне!) листування насичене інформацією щодо історичних та археологічних студій подружжя, теоретичних розмірковувань. Можна з впевненістю стверджувати, що їхня наукова співдруж-

ність переживала період розквіту, адже це був союз двох науковців, захоплених однією й тією ж справою, цікавою і важливою для обох [2, с. 302].

Окрім наукової діяльності, В. Антонович також не полишав активної суспільної діяльності, був одним з фундаторів Київської Старої громади (з якою припинив стосунки у 1891 р.), активно співпрацював з народовцями, з товариством «Просвіта», вів листування з багатьма відомими суспільними діячами. К. Мельник була в курсі його суспільно-політичних поглядів та діяльності, співпрацювала з Володимиром Боніфатійовичем й у цій сфері (наприклад, за його дорученням відвідувала Східну Галичину у 1885 р.) [4, с. 162]. У комплексі листів до неї В. Антонович неодноразово торкався проблеми власних суспільних поглядів, давав оцінку концепціям інших (зокрема М. П. Драгоманову) [2, с. 290]. Можна впевнено говорити про те, що Катерина Миколаївна не абстрагувалася від цієї сторони життя, а також підтримувала погляди свого обранця. Скоріше за все, під його впливом сформувалася її суспільна позиція і прилучення до громадського життя: К. Мельник цікавилася українською літературою, а також книгами, які видавала «Просвіта», писала статті українознавчого характеру. Більш рельєфне висвітлення даного сюжету потребує розширення кола джерел.

Таким чином, К. Мельник-Антонович відіграла важливу роль у житті В. Антоновича, була не тільки багаторічною супутницею його життя – цивільною дружиною, а й постійним помічником у науковій та викладацькій праці. Становлення їхньої наукової співпраці можна умовно поділити на декілька етапів: учениця (1870-ті – початок 1880-х рр.), асистентка (1880-ті рр.), самостійна дослідниця (з початку 1890-х рр.). Безумовно, визначальне значення на її становлення як науковця мав В. Антонович. Здається перспективним залучити матеріали даної розвідки до більш широких досліджень з історії громадівської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Листи до Ф. Вовка / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упоряд. В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К., 1997. – Т. 1. – С. 239–251.

2. *Антонович В.* Листи до К. Мельник-Антонович / В. Антонович // Там само. – С. 284–309.
3. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).
4. *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К., 1995.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. III, спр. 62301.
6. *Мельник-Антонович К.* Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича / К. Мельник-Антонович // Син України... – С. 183–200.
7. *Синявський А.* Вибрані праці / А. Синявський. – К., 1993.
8. *Ульяновський В. І.* Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К., 1997. – Т. 1.
9. *Ульяновський В. І.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К., 2004.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3956, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
11. Там само. – Спр. 15, арк. 1.
12. Там само. – Спр. 16, арк. 2.

Надійшла до редколегії 16.01.2013

ІСТОРИК МАР'ЯН ДУБЕЦЬКИЙ: НАУКОВА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Розкрито життя та діяльність М. К. Дубецького. У центрі уваги маловідомі сторінки про його перебування в Катеринославі та на Катеринославщині, вивчення історії Кодацької фортеці і місця битви під Жовтими Водами.

Ключові слова: В. Б. Антонович, Дніпро, Самара, Кодацький поріг, Кодацька фортеця, Жовті Води.

Раскрыта жизнь и деятельность М. К. Дубецкого. В центре внимания малоизвестные страницы его пребывания в Екатеринославе и на Екатеринославщине, изучение истории Кодацкой крепости и места битвы под Жёлтыми Водами.

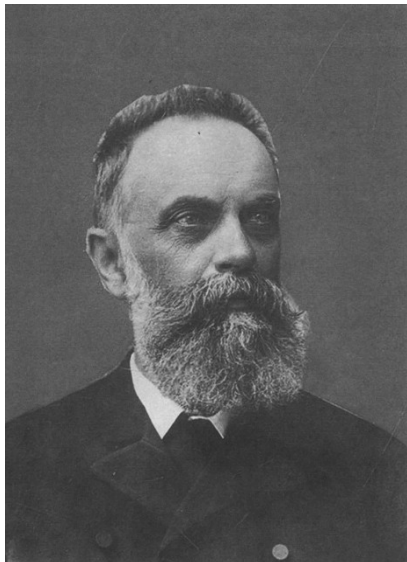
Ключевые слова: В. Б. Антонович, Днепр, Самара, Кодацкий порог, Кодацкая крепость, Желтые Воды.

The article reflected the life and activity of M. K. Dubetski. The main attention is focused on the little known facts concerning his stay in Ekaterinoslav and Ekaterinoslav area, studding history of Kodak fortress and battle-field under Zhovti Vodi.

Key words: V. B. Antonovich, Dnieper, Samara, Kodak rapid, Kodak fortress, Zhovti Vody.

Ім'я цієї багатогранної людини – історика, письменника, педагога, громадського і політичного діяча, патріота і подвижника, страждальця за народні сподівання – було колись добре відоме широкому загалу. Він залишив глибокий слід у культурному і науковому житті Польщі й України, зокрема, на Волині, Катеринославщині і Одещині, був близько знайомий з такими особистостями, як історик В. Б. Антонович, капітаном Генерального штабу російської армії і польським революціонером З. Г. Сераковським, засновником і керівником «Комітету російських офіцерів у Польщі» українцем із Сумщини А. О. Потебнею та багатьма іншими особами. Мар'ян Дубецький одним із перших присвятив свої дослідження одному з найбільш склад-

них періодів взаємовідносин Речі Посполитої і запорозького козацтва першої половини XVII ст. і був першим дослідником заснування Кодацької фортеці над першим Кодацьким порогом, першим рокам її існування. Йому першому належить честь і спроба встановити шляхом польових досліджень на місцевості топографію битви на Жовтих Водах – Злотих Водах. Хто ж він, цей патріот?

Мар'ян Кароль Дубецький народився 26 серпня 1838 р. на Волині в м. Ізяслав (зараз районний центр Хмельницької обл.) у дворянській родині [4, с. 457]. Був другим [17], за іншими даними третім сином, мав братів Цельстина й Олександра [16, с. 428]. Рано втративши батьків, виховувався в сім'ї тітки і дядька. Початкову освіту здобув вдома, середню – в житомирській гімназії. Закінчивши її в 1856 р., юнак вступив до Харківського університету, а потім перевівся на історико-філологічне відділення Київського університету Святого Володимира.

В університеті навчалось багато студентів із шляхетських родин. Під впливом соціально-революційних ідей Заходу серед української і польської інтелігенції виникає рух до зближення з народом, так зване «хлопоманство». Одним із його основоположників був В. Б. Антонович [13, с. 3591], який накреслив його програмні засади, викладені в «Моїй сповіді» – «полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами» [1, с. 88]. Під час навчання в Києві М. Дубецький потоваришував з В. Б. Антоновичем і Л. Гловацьким і під їх впливом прилучився до конспіративної роботи [17].

Революційне піднесення у Російській імперії супроводжувалося помітним пожвавленням польського визвольного руху. Обурений насильницьким розділом його території і ліквідації

самостійності Польщі, протестуючи проти важкого національного гніту, волелюбний польський народ активізував боротьбу за своє звільнення [7, с. 287]. М. Дубецький вступає до таємної організації «Трійний Союз», названий так від його трьох складових частин – Волині, Поділля й України. Це відбулося ще під час навчання в Київському університеті.

«Союз» виступав за надання селянам землі і вільного вибору місця проживання і відновлення кордонів Польщі в межах 1772 р. – тобто до першого розділу. Невдовзі організація розкололася на дві течії. Першу очолив В. Б. Антонович, яка виступала за незалежність Русі (України. – *В. М.*) з орієнтацією на Росію. Другу очолили І. Коперницький і М. Дубецький [7, с. 428]. Русь мала орієнтуватись на Польщу. Саме ця течія згодом стала революційною партією, яка й привела до Січневого повстання 1863 р.

Закінчивши в 1860 р. університет, Мар'ян отримав посаду вчителя польської мови і літератури в гімназії м. Рівне. Педагогічна діяльність продовжувалась всього рік. Його звільнили за участь у патріотичній маніфестації молоді. Довелося шукати притулку в с. Сівакові під Берестечком, де проживав його брат Олександр. Отримавши життєвий урок втрати роботи і шматка хліба, він нічому не навчився. Разом із братом Мар'ян продовжує вести просвітницьку і політичну діяльність, будити, як він висловлювався, «польський дух». Брати у вересні 1861 р. організували й провели велику демонстрацію, були заарештовані й вислані у В'ятку, потім у Тамбов на адміністративне заслання.

Через рік М. Дубецькому дозволили повернутися на Батьківщину. Восени 1862 р. він вирушає до Варшави. Визвольний рух охопив значну частину населення Польщі, в ході якого чітко визначилися два напрямки (партії): «червоні» і «білі». До «червоних» належали збідніла шляхта, міщани, інтелігенція, частково селяни, які виступали за національну незалежність Польщі, радикальні соціальні перетворення і готові були добиватися їх зі зброєю в руках. «Білі» були виразниками інтересів багатих прошарків суспільства; до них входили поміщики, середня і велика буржуазія, вище духовенство. Обидві партії виступали за досягнення автономії від Російської імперії в межах 1772 р. до

першого розділу. Різномірний склад учасників визвольного руху привів до появи в ньому радикальної та поміркованої течій.

У червні 1862 р. «червоні» для підготовки повстання створили Центральний національний комітет (ЦНК). Керівну роль у ньому відігравали Я. Домбровський (1836–1871), З. Сераковський (1826–1863), З. Падлевський, Б. Щварц, А. Гіллер. Був розроблений план збройного повстання. Члени «Комітету російських офіцерів у Польщі» на чолі із засновником і керівником українцем, уродженцем Сумщини А. О. Потєбнею (1838–1863) вважали, що повстання в Польщі зробить поштовх до загально-російської революції. Згідно з розробленим планом повстання мало розпочатися навесні 1863 р. Центральний національний комітет створив розгалужену мережу місцевих комітетів у Польщі, Литві, Білорусі і Правобережній Україні із значним переважанням польського поміщицького землеволодіння. М. Дубецький розгорнув широку агітаційну роботу по залученню населення до боротьби проти російського царизму у Волинській, Подільській і Київській губерніях.

Ліве крило «червоних» очолювали Я. Домбровський, З. Падлевський, К. Калиновський, З. Сераковський [7, с. 288]. Задовго до початку повстання у Варшаві керівники польського визвольного руху створили на Правобережній Україні мережу повстанських організацій. Спочатку їх очолював «Центральний комітет на Русі», а з серпня 1862 р. «Провінціальний комітет на Русі», до складу якого входили Є. Ружицький, С. Коперницький та ін.

8 травня 1863 р. Мар'ян Дубецький прибув у Варшаву і був призначений секретарем Відділу Русі. Тоді ж Центральний національний комітет був перейменований у Національний уряд (Жонд народовий). У підготовці повстання брали участь члени «Комітету російських офіцерів у Польщі». «Комітет» вважав, що польське повстання приведе до загальноросійської революції.

Початок повстання призначили на весну 1863 р. Щоб послабити «червоних», уряд за ініціативою маркграфа О. Вельгопольського провів позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками. В рекрути спеціально включили багато змовників. Побоюючись розкриття планів, змовники були змушені виступити раніше запланованого часу. 10(22) січня 1863 р. Центральний національний комітет проголосив національне повстання, а себе тимчасовим національним урядом. В ніч з

10(22) на 11(23) січня 1863 р. польські загони напали на російські військові гарнізони. Розпочалася своєрідна партизанська війна, що охопила всю Польщу [12, с. 229].

Серед польських повстанців було близько 500 росіян, українців і білорусів. Керівник одного з загонів Андрій Потєбня загинув у бою. На Правобережній Україні за закликом «Провінціального комітету на Русі» повстання розпочалося в ніч на 27 квітня 1863 р., охопивши частину Київської та Волинської губерній. Діяло близько 20 повстанських загонів. На Волині загін із 500 чол. витримав кілька боїв із царськими військами, пройшов від Житомира через Любар, Полонне до м. Мирополь. Ослаблений у боях, відійшов до Галичини.

Центральний національний комітет видав «Маніфест до польського народу» і Декрет про скасування панщини. Повстанці не могли похвалитися успіхами в боротьбі із регулярними царськими військами. Не принесли успіху і спроби поставити на чолі повстанців диктаторів – Л. Мерославського від «червоних», а потім від «білих» М. Лянгевича. 17 жовтня 1863 р. «червоні» призначили нового диктатора – офіцера російської армії, учасника оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр. підполковника Ромуальда Траугутта. Він вже в чині польського генерала очолив повстанський уряд (Жонд народовий).

М. Дубецький в серпні 1863 р. знайомиться із командиром загону повстанців, майбутнім диктатором і стає його довіреною особою, найближчим помічником і виконавцем, є посередником між Р. Траугуттом і директором закордонних справ Г. Краєвським. На цій високій міністерській посаді залишався десь близько півроку, до свого арешту 10 квітня 1864 р. Утримувався у Варшавській цитаделі, зазнав тортур від російських слідчих. Суд засудив його разом із Р. Траугуттом та іншими членами уряду до страти, яка відбулася 5 серпня 1864 р. на схилах валів фортеці. М. Дубецькому пощастило: 30 серпня 1864 р. вирок пом'яшили, замінивши страту на довічну каторгу, позбавлення всіх громадянських прав, дворянства і т. ін. Він виявився єдиним членом Національного уряду, який уникнув мученицької смерті від зашморгу мотузки на очах закам'янілої десятитисячної юрби.

10 серпня 1864 р. М. Дубецького відправили в Сибір. Пройшли чотири роки важкої каторжної праці. Вона не зломила

Мар'яна морально, проте підірвала здоров'я. В 1868 р. його переводять в Іркутськ на довічне поселення. Саме тут розпочалася інтенсивна дослідницька діяльність випускника історико-філологічного факультету Київського університету Святого Володимира. Перш за все його зацікавила доля своїх одноплемінників-засланців. Так народилася розвідка «Колоністи в Манжурській землі у XVII ст.».

Наступні твори присвячувалися питанням історії Польщі, Запорозжя, Криму і США: «Гетьманське гніздо», «Чарнецький в Данії», «Ян Длугош – перший польський історик», «Кафа, генуезька колонія та її відносини з Польщею у XV столітті», «Початок історії Січі Запорозької». Перебуваючи на засланні, закінчив переклад праці французького дослідника Е. А. де Лабуле «Політична історія Сполучених Штатів», доповнивши її двома власноруч написаними розділами, присвяченими періоду від президента Вашингтона до Лінкольна і «Нарисом новітньої історії від 1815 до 1875 року».

У 1874 р. М. Дубецький отримав дозвіл залишити Сибір і переїхати до європейської частини Російської імперії. Чому він вибрав Катеринослав, що його сюди тягнуло? Тріумф безслав'я польської зброї, уособленням яких стали Кодацька фортеця і Жовті (Злоті) Води, грізні пороги, Запорозькі Січі? Достеменно невідомо. Вибір був зроблений, і М. Дубецький провів у Катеринославі шість років. Сюди він прибув повністю сформованим дослідником з ясним баченням і розумінням питань регіональної польської і української історії, пов'язаних із Катеринославщиною і які потребують докладного вивчення.

Яке враження справив на заслання Катеринослав, що привернуло його увагу? На ці риторичні запитання немає відповіді. Достовірно відомо одне – Кодацька фортеця, яка цікавила його як історика і польського патріота. Дослідник десятки разів обходив її з різних сторін, вимірював, шукав і вивчав джерела і літературу. На це пішло чотири роки. В 1878 р. історична монографія «Кодек – прикордонна фортеця та її околиці» була завершена і присвячена відомому польському сучаснику, письменнику, історичному і археологу Ю. І. Крашевському (1812–1887) в честь його п'ятдесятиріччя наукової і літературної праці. Присвята була написана в Катеринославі: «З Низу Дніпровського дня 26 липня 1878 р». Наступного 1879 р. вона побачила світ у Кра-

кові і була відзначена Академією Мистецтв. Вихід цієї праці став своєрідною науковою сенсацією. Окрилений успіхом автор продовжив роботу. В 1900 р. вийшло друге, розширене і доповнене видання цієї праці.

Із тексту монографії М. Дубецького «Кодак – прикордонна фортеця і її околиці» видно, що автор був знайомий із О. М. Польом та його зібранням старожитностей. 12 липня 1889 р. у листі зі свого маєтку в Любомирівці (зараз село Криничанського району Дніпропетровської області) Олексій Миколайович запитував у Д. І. Яворницького «Чи читали Ви статтю Дубецького на польській мові названу «Жовті Води» і надруковану в «Записках Краківської академії»? До статті прикладена досить детальна карта. Стаття ця має завдання вирішити питання про місце битви при Жовтих Водах» [6, с. 207]. Правильна назва роботи «Полє битви при Жовтих Водах, яка відбулася в травні 1648 р». Стаття написана в Катеринославі.

У другому листі від 12 липня 1882 р. О. М. Поль посилає Дмитру Івановичу в Санкт-Петербург цю статтю і дві карти, «при цьому переконливо прохаючи Вас повернути їх мені по можливості якнайшвидше і неодмінно» [6, с. 209]. Як бачимо, О. М. Поль дуже її цінував і дорожив нею.

Не вдаючись до її критичного розгляду, лише зауважимо, що вона мала великий вплив на декілька поколінь істориків України і Польщі щодо визначення локалізації битви при Жовтих Водах. Під її впливом перебували М. С. Грушевський [3, с. 183], Д. І. Яворницький [14, с. 159], І. С. Стороженко, В. Маєвський.

У 1880 р. Мар'ян Дубецький переїхав із Катеринослава в Одесу. Зійшовши на трон, Олександр III у 1883 р. видав указ про амністію. В тому ж році вигнанець повернувся на Батьківщину. З Варшави переїхав до Кракова, де й прожив до останніх днів. Одружився, мав сина Тадеуша – помічника і вірного послідовника батькових ідей. Протягом тридцяти років викладав на Вищих жіночих курсах. В історичних розвідках переважають праці з історії польської визвольної боротьби: «Кароль Прозор, обозний великий Великого князівства Литовського. Штрихи до історії костюшківського повстання», «Січневе повстання в світлі джерел», «Відлуння січневого повстання». М. Дубецький пише про керівників повстання і своїх побратимів: «Едмунд Ружи-

цький», «Ромуальд Траугутт і його диктатура в часи Січневого повстання». Спогадам юності присвячені «Польська молодь в Київському університеті перед 1860 роком», «З минулого (1861-1862)». Вкажемо ще на «Історію польської літератури на тлі епохи». Названими працями далеко не вичерпується бібліографія робіт історика. Син Тадеуш в 1939 р. видав «Переписку між Йозефом Ігнацієм Крашевським і Мар'яном Дубецьким» – важливе джерело для вивчення взаємовідносин цих видатних людей.

24 вересня 1926 р. М. К. Дубецький помер, похований з військовими почесностями на Раковіцькому цвинтарі у Кракові. Історику і патріоту віддають належне на Батьківщині, перевидують його твори, висвітлюють подвижницьке життя та революційну, наукову, громадську та педагогічну діяльність. Інша справа в Україні. До цього часу не зроблено й не видано офіційно перекладів на українську і російську мови його основних робіт, присвячених Україні і Запорозжю.

У 1970 р. нами зроблено переклад монографії «Кодак – прикордонна фортеця і її околиці» і протягом сорока років ми популяризуємо цю працю, використовуючи з неї матеріали в різноманітних краєзнавчих дослідженнях з історії Придніпров'я. Значна творча і наукова спадщина М. Дубецького ще потребує вивчення, аналізу й оцінки. Дніпропетровське видавництво «Герда», очолюване О. В. Винниченко і М. Д. Кисловим, разом із Дніпропетровським національним університетом імені Олеся Гончара готує до видання російський переклад монографії «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці». Це надзвичайно цінне історичне і краєзнавче дослідження, написане на основі документальних і наративних джерел.

У монографії подається розгорнута характеристика зародження і перших десятиліть існування «рицарського братства Низовців», їх непростих взаємовідносин з Річчю Посполитою, Кримом, Молдавією і Туреччиною, морських походів і т. п. М. Дубецький подає ретроспективний опис Придніпров'я: ліси, степи, ріки, озера, багатство флори і фауни, особливості клімату і примхи природи (спека і морози, саранча, комарі тощо), острови, пороги, поселення запорожців, їх січі та ін. [15].

Своє ретроспективне бачення проблем і можливих умов просування Речі Посполитої на південний схід сучасної України М. Дубецький висловив у розлогій фразі, яку ми приводимо

дослівно у власному перекладі з польської мови: «Праця піонерів польської цивілізації – праця священика і орача – розширили і укріпили землі Речі Посполитої. Там, куди дійшов капелан з хрестом в руках, там, де здолав і дійшов плуг польського шляхтича-землероба, лягли кордони Речі Посполитої і захищено на підступах до цивілізації зародку західно-європейської культури. Вони дійшли до далеких окраїн, з'явилися на так званому Низу Дніпровському, де був кінець кордонів християнських. Там у XVII ст. чекали польського капелана великі труднощі, часто пов'язані із героїчними справами і тільки посвята могла його тут затримати: без посвячення Богом, без правдивої апостольської проповіді не могло бути справжнього землевласника». Вважаємо необхідним підкреслити, що саме М. Дубецький залишив опис виміру укріплень Кодацької фортеці, які згодом стали переходити з книги в книгу, часто навіть не згадуючи автора [15, с. 72–77].

За даними офіційного довідника «Дніпропетровська область. Адміністративно-територіальний устрій» наводиться декілька топонімів чи їх похідних у Дніпропетровському, Синельниківському, Софіївському районах і в складі обласного центру. Що ж означає топонім Койдак, Коїдак, Кудак? Єдиної відповіді на це питання немає. М. Дубецький у своїй монографії писав: «Койдак вираз татарський (точніше, тюркський. – В. М.), непристойний, похабний». У сучасній татарській мові є слово «кутак» і означає...

Загальноприйнята версія походження назви порога «Кодак» чи «Койдак» утворене від двох татарських слів «Кой» (сіло, село) і «Даг» (гора) (тобто поріг, який знаходиться біля «села на горі»). Корінь «кой» зустрічається в «тюркських» назвах міст і селищ, наприклад «Джанкой» («привітне селище»), корінь «даг» є в назві гірської гряди «Карадаг» («чорна гора») [11, с. V].

Якщо розглядати словотворення назви порога на основі татарського (кримськотатарського) «даг, дак», то можна побачити ще декілька тлумачень – «гора, що горить», «вогнище на горі» («*kaj*» – горіти), «сторожова гора» («*Kud*» або «*Kudaz*» – берегти, вартувати), «овеча гора» («*Qoj*» – вівця). Можливі похідні і від слова «*Qud*» – лити, виливати. Схоже звучання на тюркських мовах мають і такі слова і словосполучення, як «водяний жолоб», «низька долина» і так далі [5, с. 312, 324, 453, 463].

Можливо, загальноприйняте пояснення назви порога – «селище на горі» – не зовсім правильне. По-перше, немає достовірних відомостей про досить давнє постійне поселення на березі біля порога у XII–XVI ст., коли цей топонім напевно утворився. По-друге, якщо прийняти, що селище біля порога існувало, у районі порога немає високої гори, що могло б дати можливість назвати поріг саме так.

Але найголовніше, що назва порога повинна характеризувати, описувати сам поріг, його відмінні від інших порогів риси. Зважаючи, що назва була дана в період XII–XVI ст. одним з давньотюркських народів (половці, татари і так далі), а ці народи не плавали по Дніпру, та назва порога має бути пов'язана не з небезпекою проходження через поріг, його підступністю, а, швидше за все, з його «описовими» властивостями.

Читаючи опис Кодацького порога, даний Костянтином Багрянородним у своєму трактаті «Про управління імперією» [9, с. 6], звертаємо увагу на характеристики порога, які він наводить, – невеликий поріг з гострими каменями в його середині і сильний шум, гул, вироблюваний водою, що натикається на ці камені. Якщо передбачити, що тюркський воїн чи печеніг, що дав назву порогу, побачив і почув те ж саме, що описав імператор, та назва порога «Кодак» могла статися від давньотюркського «*qadaq*», «*katau*» – сильний, гучний [5, с. 401, 432], або від кипчацького «*qadav*», «*xadak*» – цвях [2, с. 87] (у сучасних тюркських мовах – «*qadaq*»), як враження від загострених каменів у річці, непрямым підтвердженням цієї версії може бути і назва однієї з лав у порозі – «гостренька» [8].

Свідчення М. Дубецького про заснування (існування) до 1634 р. слободи Половиці може бути важливим аргументом у вирішенні питання відносно урбогенезу Катеринослава–Дніпропетровська [8, с. 71].

Це перша аналітична спроба на українських теренах вивчення основних етапів життєвого і творчого доробку М. Дубецького. Ми зачепили лише малу дециму звиятного життя історика. Поле для досліджень безмежне і чекає на своїх дослідників. Автор висловлює щиру подяку подружжю Н. Д. та О. О. Бусигінім та М. Д. Кислову за допомогу в збиранні матеріалів для цієї публікації.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.
2. Гаркавец О. М. Кыпчакское письменное наследие / О. М. Гаркавец. – Алматы, 2007. – Т. 2: Памятники духовной культуры.
3. Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
4. Дубецкий Марьян // Укр. сов. энцикл. – К., 1980. – Т. 3.
5. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – Вип. 3.
7. История Украинской ССР: в 10 кн. – К., 1983. – Т. 4.
8. Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів / П. Козар. – Д., 1996.
9. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М., 1991.
10. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К., 1967.
11. Москвич Г. Иллюстрированный путеводитель по Крыму с приложением / Г. Москвич. – 24-е изд. – СПб., 1912.
12. Рибалка І. К. Історія України / І. К. Рибалка. – Х., 1997. – Ч. 2.
13. Хлопоманство // Енцикл. українознавства. – Л., 2000. – Т. 9.
14. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Л., 1991. – Т. 2.
15. Dubiecki M. Kudak-twierdza kresowa i jej okolice: monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.
16. Janik M. Marian Karol Dubiecki / M. Janik // Polski Słownik Biograficzny. – Krakow, 1946. – Т. 5.
17. Czatoryski-Sziler P. Marian Dubiecki-pisarz i historyk / P. Czatoryski-Sziler // Nasz Dziennik. – 2009. – 17-18 października. – № 244(3565).

Надійшла до редколегії 21.11.2012

О. С. Козирев

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА «ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ» – «ВІЛЬНА СПІЛКА» ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА МАЛЬОВАНОГО

Визначаються етапи підготовчої роботи над брошурою «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*». *Опыт украинской политико-социальной программы*», що вийшла друком у Женеві за редакцією М. П. Драгоманова (1884). Висвітлюються особливості співпраці В. Г. Мальованого і М. П. Драгоманова при складанні проекту програми українського політичного товариства «*Вільна Спілка*». Встановлюється зв'язок між проектом «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» і проектом програми українського політичного товариства «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*».

Ключові слова: М. П. Драгоманов, В. Г. Мальований, Одеська громада, російське народництво, українське народодолбство.

Определяются этапы подготовительной работы над брошюрой «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*». *Опыт украинской политико-социальной программы*», вышедшей в Женеве под редакцией М. П. Драгоманова (1884). Освещаются особенности сотрудничества В. Г. Малеванного и М. П. Драгоманова при составлении проекта программы украинского политического общества «*Вольный Союз*». Устанавливается связь между проектом «Программы деятельности и организации украинской социально-революционной партии на федеративных началах» и проектом программы украинского политического общества «*Вольный Союз*» – «*Вільна Спілка*».

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, В. Г. Малеванный, Одесская громада, российское народничество, украинское народодолбство.

The groundwork stages pamphlet «*Free Alliance*». The experience of Ukrainian political and social programme», that was published in Geneva and edited by M. Dragomanov (1884) are defined. The collaboration features of V. Malyovany and M. Dragomanov while compiling the programme project of the Ukrainian political association «*Free Alliance*» are reported. The connection between the project «*Activity and organization*

programme of Ukrainian social-revolutionary party on the federative principles» and the programme project of the Ukrainian political association «Free Alliance» are determined.

Key words: М. П. Драгоманов, В. Г. Мальовани, Одеське товариство, Російський народницький рух, український народолюбський рух.

В історії політико-правової ідеології та практики українського народолюбства чільне місце займає українська політико-соціальна програма «Вольный Союз» – «Вільна Спілка», (укладена для політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка»), яка розцінюється вітчизняною історіографією як частина теоретичної концепції М. П. Драгоманова, перший модерний конституційний проект у межах Російської імперії [1, с. 74]. З іншої точки зору, цей проект слушно було б вважати програмним документом політичного товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» у цілому, а не ототожнювати з конституційним проектом самого М. Драгоманова [15, с. 99]. Можна погодитися з думкою щодо компромісного характеру змісту конституційного проекту М. Драгоманова, написаного «для конкретного часу і для конкретних втілювачів ідей, у ньому закладених» [13, с. 114].

У зв'язку з цим постає питання: якою мірою зміст твору «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Опыт украинской политико-социальной программы» (1884) відповідав політико-правовим поглядам організаторів політичного товариства «Вільна Спілка», що брали безпосередню участь в укладанні цього документа?

Організаторами українського політичного товариства «Вільна Спілка» були одеський громадivecь Володимир Григорович Мальований та російський народник Іван Миколайович Присецький. Провідна роль у розробці політичної програми товариства належала М. П. Драгоманову як визнаному теоретику українського національного руху. У зв'язку з арештом у вересні 1883 р. і подальшим засланням В. Г. Мальованого та І. М. Присецького справа створення української політичної організації в цей час не була завершена [10].

Дворянин Олександрівського повіту Катеринославської губернії В. Г. Мальований (який мав родовий маєток у с. Андріївці) відомий як один із впливових лідерів радикально-демократичного крила Одеської громади, автор віршів «Українська Марсельєза» і «Не потурай!», що закликали стати на захист селян й підняти

зброю проти ворогів України, виховували готовність до самопожертви, честь, волю і віру в перемогу. Після втечі із сибірського заслання (1881) Мальований брав активну участь у народовольському русі, був прихильником об'єднання зусиль та координації дій усіх опозиційних сил в боротьбі проти царизму, чим пояснюється його активна співпраця з російськими революційними та ліберальними колами, українськими політемігрантами [12].

Джерельною основою програми «Вільної Спілки» слугували декілька начерків і проектів політичних програм, які були складені представниками земського руху й різних ідейних народницьких напрямків та надіслані М. Драгоманову [17, с. 28–30; 18, с. 38]. Одним з таких джерел (з переробки якого влітку 1883 р. у Женеві розпочалася безпосередня робота над текстом програми «Вільної Спілки») була політична програма, чернетка якої написана В. Мальованим і відома як проект «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» [5, с. 49–51; 10, с. 64]. Оригінал документа не зберігся [16, арк. 113 зв.]. Нижче наводимо зміст чернетки проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» у викладі жандармського офіцера.

Мета партії – досягнення, по можливості, бездоганного суспільного ладу, як в інтересах «рідної» України, так і великоруського та інших народів імперії (§ 1). Досягти цього можна шляхом утвердження у соціально-економічній сфері ідеї колективізму за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо вона: а) критикою розв'язує існуючі економічні порядки; б) через створення індивідуально для кожного даного моменту більш кращого економічного устрою поступово впроваджує в життя ідею колективізму і остаточно здійснює її (§ 2).

Незважаючи на те, що члени партії – прихильники еволюційно-органічного розвитку, процес вироблення соціально-економічного колективізму з індивідуалізму здійсниться не інакше як насильницьки – шляхом цілого ланцюга революцій, котрі повинні докорінно змінити існуючі порядки лише у віддаленому майбутньому (§ 3).

Найближчим часом передбачалося розв'язання таких завдань: а) у сфері політичного життя досягнення більш-менш правового порядку; б) у сфері економічного життя – ряд більш

або менш широких перетворень, здійснених законодавчим порядком у дусі ідей колективізму й індивідуалізму; в) у сфері соціального і культурного життя народу: 1) зрівняння майнових, станових і освітніх прав і цenzів у всіх громадських і політичних функціях; 2) закладання основ для якомога ширшої самобутності; 3) піднесення моралі й знання серед народу, розвиток духу солідарності й братерства; 4) поширення серед народу ідей соціалізму настільки, щоб у майбутньому він міг самостійно йти накресленим шляхом (§ 4).

Відповідно до найближчих завдань партія повинна перш за все підготувати себе до діяльності, яка спрямована на: 1) привнесення у свідомість народу тих керівних ідей, у дусі яких слід найближчим часом змінити існуючі порядки; 2) визначення для народу тих шляхів, якими він зміг би досягти певного поліпшення свого життя; 3) засвоєння народом тієї залежності, що має місце між його економічним добробутом та існуючим політичним ладом; 4) підготовку народу до більш-менш свідомої участі в майбутньому політичному русі та політичному житті; 5) організацію найбільш свідомих сил серед народу у групи, які б могли створити певну суспільно-політичну силу, завжди готову відгукнутися на будь-який важливий суспільно-політичний рух; 6) міцну постановку питання про культурно-національний розвиток України й пропаганду серед української за походженням інтелігенції ідей українського відродження й української партії (§ 5).

Район діяльності партії: село, місто і всі верстви суспільства України, а головним чином – український народ (§ 6). Засоби діяльності партії: 1) поширення впливу партії, головним чином, серед професійних людей і громадських діячів; 2) організація підготовчих, освітніх гуртків для партії серед української молоді; 3) організація у групи українських робітників і ремісників у містах України; 4) організація крапих, на думку партії, людей з народу по селах для успіху діяльності; 5) створення потрібної літератури українською мовою як для міста, так і для села; 6) створення друкованого органу для роз'яснення цілей партії; 7) організація представництва партії в момент загальних заяв у земських і міських установах, різних товариствах та зібраннях (§ 7).

Ставлення партії до народу визначалося таким чином: а) ніколи проти волі народу не проводити в життя зміни існую-

чих порядків, які згідно з ретельною перевіркою не відповідали духу і бажанням народу; б) не залучати народ до участі у революційному русі доки він не досягне його змісту і значення і не стане свідомим, переконаним його учасником (§ 8).

Партія складається з окремих автономних груп, зв'язаних між собою особливою групою, яка завідує друкованим органом і спільними справами всіх інших груп, тобто в організаційному плані партія становить собою федерацію (§ 9).

Українська партія вважає за потрібне узгоджувати свою діяльність з аналогічною великоросійською партією і, з'єднавшись з нею на федеративних засадах, обговорювати спільні проблеми, дії і участь у справі спрямування усього революційного руху в Росії (§ 10).

Ядром, з якого повинна утворитися партія, є, як записано у програмі, «наш гурток». Його члени мали створити між собою найближчі «братні» відносини і підлягати повному моральному контролю з боку гуртка. Призначення гуртка: 1) скласти в майбутньому політичну партію українських соціалістів-федералістів на вищезгаданих засадах; 2) підготуватися до майбутньої діяльності, маючи на увазі, що кожен із членів гуртка призначається бути пропагандистом відомих ідей і організатором сил в українському селі чи місті для боротьби, головним чином, з існуючим політичним устроєм [16, арк. 52 зв. – 54 зв.].

Відзначаючи вплив європейських соціально-демократичних ідей, реалізм та принципи політичної етики, притаманні проекту «Програми діяльності...», дослідник О. В. Болдирев цілком слушно зазначив, що в цілому документ був недоопрацьованим. Ряд важливих питань (майбутнього державного статусу України, її національно-територіальної цілісності тощо) взагалі обминався. Українське національне питання (фактично звужене до рамок національно-культурної автономії) було підпорядковано вирішенню соціальних проблем [4, с. 81, 89–90].

Такий підхід не був випадковим. Для політичного світогляду В. Мальованого характерним було органічне поєднання ідей національного і соціального демократизму, а в його практичній діяльності – національно-визвольної й соціальної боротьби, що було притаманне представникам радикально-демократичної течії у громадівському русі [18, с. 183]. У той же час В. Мальованого в більшій мірі приваблював соціальний демократизм (або

народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (або українолюбство), а ухил до радикальних методів боротьби зближував його з російським народництвом, соціальна революційність якого в процесі ідейної еволюції набула домінуючих рис політичного екстремізму.

Будучи, головним чином, практиком, ніж теоретиком, В. Мальований в червні 1883 р. прибув до Женеви, маючи на меті залучити М. Драгоманова до подальшої роботи над політичною програмою українських соціалістів-федералістів. М. Драгоманов відклав свої справи, щоб, за його словами, «переробити привезену М[альованим] програму в щось систематичне, в статут політично-соціального товариства з пояснюючими записками і т. ін.» [14, с. 12]. Програма, привезена В. Мальованим до Женеви, за назвою, формою і змістом могла значно відрізнятись (й, вірогідно, відрізнялася) від відомої нам чернетки проекту «Програми діяльності...».

Згадуючи пізніше про ці події, М. Драгоманов писав: «Влітку 1883 р. мені було доставлено із Росії декілька політико-соціальних програм, складених у різних українських гуртках, які мали зв'язки з активними російськими революціонерами. Ці програми відрізнялися від програм цих останніх, які були просякнуті більше чи менше яacobінським централізмом [...], і зближались з моїми ідеями в пункті федералізму. Наприкінці червня прибув у Женеву один делегат [В. Мальований, – *Авт.*] двох із цих гуртків з метою виробити разом зі мною програму для заснування політичного товариства «Вільна Спілка», яке б поставило за мету агітацію в цьому дусі здебільшого на Україні, але не залишаючи поза увагою й усієї Росії» [8, с. 70–71].

З приводу змісту та ідейної спрямованості основних положень програми (вже не соціально-революційної партії, а політичного товариства «Вільна Спілка») між М. Драгомановим і В. Мальованим велися гострі дискусії. В деяких з них на боці В. Мальованого брав участь (цілком випадково) одеський народолюбець В. І. Сухомлин, який перед тим перебував близько двох тижнів у Франції, де зустрічався з керівниками народовольської еміграції П. Л. Лавровим, Л. О. Тихомировим, М. М. Ошаніною, Н. М. Саловою. У Женеві він поновив давнє знайомство з М. Драгомановим, у якого гостював до кінця літа [19, с. 29–35].

«Під час мого перебування у М. П. Драгоманова, – згадував В. Сухомлин, – до нього приїхав з Києва нелегальний революціонер-українець В. Г. Мальований і поселився зі мною. Я добре знав в Одесі його першу дружину, але самого його бачив до того тільки мимохідь. За темпераментом і настроєм це був справжній революціонер. Хоча він з І. М. Присяцьким (що залишився у Києві), і Драгомановим проектував тоді створити українське таємне товариство «Вільну Спілку», до програми котрого терористична боротьба не входила (як це було видно із створюваної Мальованим разом з Драгомановим у моїй присутності програми), проте це не заважало йому обіцяти мені працювати рука об руку з народовольцями. У цьому відношенні він не був доктринером, але, будучи, насамперед, українцем, він повинен був рахуватися з тим, що українська інтелігенція складається з чисто культурних робітників, які не мають бойового темпераменту» [19, с. 29]. В. Сухомлин не співчував політичним поглядам М. Драгоманова, однак прихильно ставився до ідеї тісної співпраці з В. Мальованим [19, с. 35, 37].

М. Драгоманов виступав проти співпраці В. Мальованого з «Народною Волею», оскільки вважав цю організацію на той час «морально віджилою» та небезпечною через наявність провокаторів. У свою чергу, В. Мальований не погоджувався з наміром М. Драгоманова зосередити діяльність «Вільної Спілки» на тривалий час переважно в Україні, а дуже швидко бажав надати їй загальноросійського характеру. Він досить стримано ставився до перспективи тривалої підготовчої роботи щодо реформування політичного ладу в Росії, вважав зайвим відволікати сили на діяльність у Галичині, не підтримуючи інтерес М. Драгоманова до західнослов'янської політики в цілому.

Лише у серпні 1883 р. було узгоджено і надруковано компромісний проект української політико-соціальної програми політичного товариства «*Вольный Союз*», яке ставило за мету об'єднати всі опозиційні сили в Україні для боротьби за встановлення політичної свободи в Російській імперії [8, с. 70–71; 11, с. 241–244]. Назву товариства міг запропонувати М. Драгоманов, який ще у «Передньому слові до «Громади» обґрунтовував необхідність створення «вільних товариств», «спілок громад, вільних у своїх справах», «вільних спілок», «спілок вільних осіб» [9, с. 295, 296, 301, 302, 318]. У 1881 р. у Женеві вийшов друком

безстроковий додаток до «Громади» під назвою «Вільна Спілка – Вольный Союз – La Federation». Пропозиція щодо назви політичного товариства могла належати і В. Мальованому, якщо буквально трактувати наведене вище автобіографічне свідчення М. Драгоманова.

Привезений В. Мальованим до Києва проект програми не потрапив до рук жандармів, а обговорювався у двох київських гуртках української молоді (вірогідно, «політиків» П. Яценка та українських народниць О. Доброграєвої) і був, в основному, схвалений [10, с. 62–65]. Міркування однодумців В. Мальованого з цього приводу було викладено у листі до М. Драгоманова (січень 1884 р.) старогромадівцем М. І. Білінським: «Ці ж молоді гуртки схвалюють брошуру «Спілку», тільки просять написати відповідний вступ і змінити сам зміст у тому розумінні, щоб це був не устав якогось міфічного товариства, а просто щоб це було схожим з програмою відомої політичної партії» [3, с. 267].

До узгодженого тексту програми (очевидно, вона обмежувалася тільки «*Проектом оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка»*, і, можливо, «*Объяснительной запиской к проекту оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка»*) М. Драгоманов додав власноруч написану «*Предварительную заметку*» і численні примітки та опублікував у 1884 р. у женецькій друкарні «Громади» під назвою «*Вольный Союз» – «Вільна Спілка». Опыт украинской политико-социальной программы*» [7].

Описуючи обставини виходу друком цієї книги, М. Драгоманов писав: «наші політичні друзі побажали, щоб я все-таки випустив друковану програму «Вільної Спілки», що я і зробив, так як не втрачав надії, що ідеї її знайдуть собі, хоч поступово, співчуття в різних громадських елементах у Росії, особливо на Півдні й Сході. Я тільки вважав тепер недоцільною форму моєї книжки, котра відповідала статуту політичного товариства, але змінювати її було вже пізно» [8, с. 72]. Він сподівався, що запропонований проект української політико-соціальної програми (1884) стане «приводом для вироблення остаточної програми, яку її впорядники, що, перебувають у самій країні, почнуть здійснювати вже як повністю своє власне творіння» [6, с. 124].

Ім'я В. Мальованого не згадувалося (очевидно, з конспіративних міркувань), однак у примітках до *«Проекта оснований устава украинского общества «Вольный Союз»* – «Вільна Спілка» було зазначено: «Цей проект, вироблений за участю українців російських, має на увазі майже виключно Україну російську ж» [6, с. 125]. Вперше на творчий внесок В. Мальованого у розробку програми *«Вольного Союза»* – «Вільної Спілки» звернув увагу відомий історик М. Антонович: «Під його [В. Мальованого. – Авт.] впливом Драгоманов у своїй «Вільній Спілці» відійшов від етнографічного принципу, ділячи українську територію надвоє» [2, с. 162].

Зараз важко встановити повний обсяг змін і доповнень, внесених М. Драгомановим до першого варіанта проекту програми «Вільної Спілки» (1883 р.) при підготовці до друку женецького видання (1884). У будь-якому разі було б доцільно розглядати «Спробу української політико-соціальної програми» товариства *«Вольный Союз»* – «Вільна Спілка» (1884 р.) як віддзеркалення певних політичних ідей не тільки М. Драгоманова, а й В. Мальованого. За змістом програма мала компромісний характер і не цілком відповідала політичним поглядам як М. Драгоманова, так і В. Мальованого.

Бібліографічні посилання

1. Андрусяк Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект / Т. Андрусяк // Драгоманівський зб.: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. – Л., 1996. – С. 73–78.
2. Антонович М. Недруковані листи В. Б. Антоновича до Ф. К. Вовка (з архіву УВАН) / М. Антонович // Укр. історик. – 1988. – № 1–4(97–100). – С. 148–164.
3. Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) / під ред. Р. Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – Т. 1.
4. Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / О. В. Болдирев. – О., 1994.
5. Болдирев О. В. Перша спроба організації української політичної партії / О. В. Болдирев // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 47–55.
6. «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». Спроба української політико-соціальної програми / збір і пояснення М. Драгоманова; пер. Т. Андрусяка //

Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк. – Л., 1998. – С. 121–188.

7. Драгоманов М. П. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы / М. П. Драгоманов / свод и объяснения М. Драгоманова. – Женева, 1884.

8. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / М. П. Драгоманов; упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко; ред. кол.: О. Є. Засенко (гол.) [та ін.]. – К., 1970. – Т. 1.

9. Драгоманов М. П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] / М. П. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»); упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 276–326.

10. Козирев О. С. Володимир Мальований і «Вільна Спілка» / О. С. Козирев // Наук. пр.: наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2: Іст. науки. – С. 52–67.

11. Козирев О. С. Європейські зв'язки українського народолубця Володимира Мальованого / О. С. Козирев // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.; ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 237–246.

12. Козирев О. С. Громадсько-політична діяльність українського народолубця Володимира Мальованого на початку 80-х рр. XIX ст. / О. С. Козирев // Наук. пр.: наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2008. – Т. 88. – Вип. 75: Іст. науки. – С. 140–148.

13. Круглашов А. Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова // А. Круглашов // Драгоманівський зб.: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. – Л., 1996. – С. 110–115.

14. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / М. Павлик. – Львів, 1905.

15. Прозорова Н. М. П. Драгоманов про розвиток конституціоналізму / Н. Прозорова // Драгоманівський зб.: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. – Л., 1996. – С. 98–103.

16. Російський державний історичний архів. – Ф. 1405, оп. 83-84, 1883 р., спр. 11250.

17. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел: моногр. / С. І. Світленко. – Д., 1995.

18. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії: моногр. / С. І. Світленко. – Д., 1999.

19. Сухомлин В. И. Из эпохи упадка партии «Народная Воля» / В. И. Сухомлин // Каторга и ссылка. – 1926. – № 4. – С. 29–35.

Надійшла до редколегії 01.05.2013

С. В. Сусоров

Херсонський національний технічний університет

СОЦІАЛ-РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У КОНТЕКСТІ ОСВІТЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито роль і вплив навчальних закладів та освітян у соціал-революційному русі в українському селі. Розкриті форми і методи діяльності освітян серед селянства.

Ключові слова: освітні заклади, соціал-революційний рух, українське селянство.

Раскрыты роль и влияние учебных заведений и работников образования в социал-революционном движении в украинском селе. Показаны формы и методы их деятельности среди крестьянства.

Ключевые слова: учебные заведения, социал-революционное движение, украинское крестьянство.

The article outlines the role and contribution of educational institutions and educators in social and revolutionary movement of Ukrainian villages. Forms and methods of educators' activity among peasants are researched.

Key words: educational institutions, socialistic revolutionary movement, Ukrainian peasantry.

Бурхливі події початку ХХ ст. в Російській імперії зумовили неоднозначний розвиток майбутніх подій як в самій Росії, так і в національних окраїнах. Не останню, а в деяких випадках і вирішальну роль відігравала інтелігенція. Ролі інтелігенції в революційному русі присвячено доволі значний комплекс літератури [1; 2; 6; 14–16; 24]. Однак і зараз деякі аспекти цієї теми залишаються дослідженими лише частково. Побіжно ці питання піднімалися в роботах деяких авторів, але що стосується саме українського села і діяльності в ньому освітян у соціал-революційному напрямку, то ця тема майже не розглядалася. Виходячи з цього, автор вирішив здійснити спробу, хоча б частково, ліквіду-

вати цю прогалину, адже зрозуміло, що охопити весь комплекс даної проблематики у рамках даної статті звичайно неможливо.

Партія соціалістів-революціонерів (далі – ПСР) намагалася приділяти посилену увагу освітянським закладам, їх працівникам та вихованцям. На зорі утворення партії було навіть заявлено про утворення «Союзу народних вчителів» (1903 р.). Проте, крім заяв, нічого зроблено не було.

До початку революційних подій 1905–1907 рр. у Російській імперії діяло близько 40 партійних організацій, які об'єднували у своїх лавах 2–2,5 тис. членів, «переважно студентів, учнів, представників інтелігенції та службовців». У свою чергу робітничі й селянські організації становили не більше чверті складу партії [9, с. 436]. Під час проведення Першої загальнопартійної конференції ПСР було зроблено опитування її учасників. Воно дало наступні результати: з 61 делегата половина (38 осіб) мали вищу або незакінчену вищу освіту, дев'ять осіб – початкову [7]. Взагалі ж якщо аналізувати рівень освіти представників вищих ешелонів партії (ЦК ПСР) до 1917 р., дійдемо висновку, що більшість з них були доволі освічені люди*. Про це свідчать дані таблиці.

* Споріднені з ПСР партії також намагалися залучати до своїх лав освітян (викладачів, студентів, учнів) і використовувати для організаційних заходів і агітації навчальні заклади. Один з керівників українських соціалістів-революціонерів М. Ковалевський згадував: «Восени 1906 р. заходами членів Сімферопольського гуртка заклалася невелика організація серед студентів Київського університету, які працювали серед київського робітництва, а також по селах Чернігівщини, Волині та Поділля». За його ж словами, у серпні 1907 р. було розгромлено найбільш діяльну Радомишльську групу, що складалася «головно з учителів». Пізніше, напередодні і в період Першої світової війни, центральне значення мала Київська група українських есерів. Вона розвинула агітацію у учительських курсах, а вчителі перенесли свою діяльність на села (Волинь, Поділля) [5, с. 93, 99]. Народно-соціалістична партія мала переважно «інтелігентський» характер. Наприклад, Одеська група (60 членів на 1907 р.) мала такий склад: 30 осіб (50 %) – викладачі, лікарі, адвокати, 20 (33 %) – студенти і лише 10 чоловік (17 %) – селяни і робітники [12, с. 53].

Таблиця

Склад ЦК ПСР за рівнем освіти (до 1917 р.)**

Освітня категорія	Кількість осіб	Показник у відсотках
Вища освіта	21	44,7
Колишні студенти	14	29,8
Середня спеціальна освіта	4	8,5
Середня	1	2,1
Неповна середня освіта	2	4,3
Домашня освіта	1	2,1
Дані про освіту відсутні	4	8,5
ВСЬОГО	47	100,0

Вивчаючи освітян і революційний рух на селі в цілому по Російській імперії, необхідно констатувати той факт, що освітяни були своєрідною сільською елітою. Її представники, маючи відповідний інтелектуальний рівень, мали значний вплив на оточуюче середовище. Це і зрозуміло, адже вони могли і мали здібності аналізувати існуючу реальність, виходячи з якої, часто брали активну участь у суспільно-політичному житті країни.

Значну роль відігравали освітяни в агітаційній діяльності ПСР на селі. За даними жандармських органів в с. Янишівка Таращанського повіту Київської губернії в приміщенні церковно-приходської школи відбувалися сходки селян. Їх організовував учитель школи П. Вовкодав. Він же вів і відповідну пропаганду. При обшуку 31 березня 1907 р. у нього була знайдена власноручно написана прокламація «Товарищи крестьяне». За свідченням поліцейських, активну участь у сходках брав і вчитель двокласного Янишівського училища В. Рахманюк. Саме з прибуттям у Янишівку вчителів П. Вовкодава та В. Рахманюка почалося розповсюдження прокламацій ПСР у селі та збори селян [18, спр. 1946, арк. 6 зв.].

У листопаді 1907 р. був заарештований колишній учитель І. Пугач. У березні того ж року в с. Завадівка Черкаського повіту

** Підраховано за [9, прил. 6].

Київської губернії в будинку місцевого селянина він виступав з промовою (слухачів було близько 40 осіб), в якій закликав повалити самодержавство шляхом збройного повстання. Він також роздавав присутнім видання Київської організації ПСР. Діяльність І. Пугача викликала «нездорові настрої серед селян» що, в свою чергу, викликало занепокоєння жандармів [18, спр. 1984, арк. 61]. За агентурними даними на травень 1908 р., із завершенням навчальних занять, в м. Богодухів Харківської губернії почали з'їжджатися вчителі сільських народних шкіл. Вони здійснювали заміські прогулянки, з метою познайомитись з селянами, які б могли стати посередниками у плані пропаганди серед місцевого населення, а також розповсюджувачами нелегальної літератури. Одна з таких прогулянок, за даними жандармів, мала місце 9 травня 1908 р. на хуторі Заброди Богодухівського повіту. В ній взяли участь 14 осіб [22, спр. 191, арк. 1354].

Спад революційного руху, посилення урядових репресій, загальна суспільно-політична апатія привели до того, що керівництво ПСР змушене було шукати легальні засоби впливу на селянство. В цьому відношенні освітяни й освітні заклади були предметом прискіпливої уваги керівництва ПСР, що відзначали й правоохоронні органи Російської імперії. За агентурними свідченнями, на 20 грудня 1910 р. по Єлисаветградському повіту Херсонської губернії соціал-революційна пропаганда й організаційна діяльність на селі велися «через сільських вчителів». У с. Солоне таку роботу проводив учитель Шевченко, в с. Рутковка – учитель Шуліка, а в с. Глодоссах – Шварцбурзі – учитель Корнієнко [17, спр. 567, арк. 68]. У ніч на 25 червня 1913 р. було здійснено обшук у вчителя сільського однокласного училища А. Просяного, який проживав у с. Журавлівка Брацлавського повіту Подільської губернії. Було знайдено валізу, в якій містилися: 20 екземплярів прокламацій на українській мові, видані Київським міським комітетом ПСР з відбитком печатки останнього, звернених до вчителів із закликом до боротьби з самодержавством; 10 примірників газети «За народ», видання ЦК ПСР. (з них № 51 – 1 прим., № 52 – 4 прим., № 54 – 4 прим., № 55 – 1 прим.). Вісім примірників газети «Знамя труда», одна брошура «Народное

дело. Сборник 7-й», видання ЦК ПСР, а також револьвер системи «Сміт і Вессон» [20, спр. 1558, арк. 8 зв., 10].

Судячи з деяких даних, агітаційна робота вчителів не минала марно. Помічник начальника Бессарабського ГЖУ в Кишинівському, Ізмаїльському та Аккерманському повітах доповідав начальнику жандармського управління м. Одеси (26.03.1909), що в с. Іванівка Одеського повіту Херсонської губернії існує гурток ПСР. Він виник три-чотири роки тому під впливом учительки Л. Козлової. Членами його були дев'ять осіб – учні Покровського земського училища. Сама ж Л. Козлова звільнилася з училища ще першого лютого 1905 р., але листування з колишніми учнями тривало до листопада 1908 р. Матеріали листування свідчили, що молодь села збиралася для «прочитання хороших книжок», які привозили з Одеси. Один з членів гуртка О. Городенко у листі до Л. Козлової від 19 серпня 1907 р. передавав через неї привіт усім соціалістам-революціонерам [17, спр. 436, арк. 180, 197].

Окремо слід звернути увагу на організаційну роботу освіти, яка проводилася в рамках соціал-революційного руху. За агентурними даними, за час служби у Сумському повіті Чернігівської губернії в період 1905–1907 рр. учитель Шестопалов організував із жителів слободи Юнаковка та робітників навколишніх сільськогосподарських заводів групу соціалістів-революціонерів. Шестопалов проводив як усну, так і друковану агітацію. Він був ініціатором утворення селянського союзу ПСР. У той же час у слободі Хотень він влаштував крамницю, де продавав сільськогосподарський реманент. Причому давав реманент у кредит за фабричною ціною. Цим самим він заслужив прихильність і повагу бідних селян і ненависть інших продавців. Завоювавши таким чином авторитет і проводячи відповідну пропаганду, Шестопалов надсилав молодь, більш схильну до революційних ідей, до навколишніх економій для проведення пропаганди серед місцевих сільськогосподарських робітників. Найбільш свідомих направляли у бойові дружини і навчали бойовій підготовці. Такі дії тривали до розпуску першої Думи. Згодом Шестопалова заарештували, але, прикинувшись божевільним, він уникнув кари. За даними поліції на червень 1908 р. Шесто-

палов завідував сільськогосподарською школою в с. Хотень Сумського повіту і продовжував свою революційну роботу [22, спр. 192, арк. 55–58].

Поліцейські документи свідчать, що в червні 1907 р. у Харківській губернії саме вчителі були керівниками селянських братств ПСР. Зокрема, Ф. Яковенко – організатор селянського союзу ПСР в Старобільському повіті. Ф. Стещенко (вчитель у слободі Кубань Куп'янського повіту) – керівник селянського осередку ПСР. У нього збиралися як місцеві селяни, так і приїжджі особи для обговорення питання про утворення селянського союзу. М. Кондратов (учитель у слободі Ново-Псков Старобільського повіту) – керівник місцевого гуртка ПСР. З. Сільванська (вчителька у слободі Нещеретова Старобільського повіту) – розповсюджувала прокламації й брала участь в організації мітингів [22, спр. 115, арк. 10].

За даними Звенигородського повітового ісправника (15 лютого 1908 р.), засновником соціал-революційної групи в с. Лісянка Київської губернії був колишній учитель місцевої церковно-парафіяльної школи Войтенко. Він, за допомогою місцевого ветеринарного лікаря Фігуровського, організував групу, до складу якої входило 10 селян та ще кілька осіб. Організація, судячи по всьому, була доволі розвинена: мала нелегальну літературу, що надходила на ім'я її членів – П. Артеменка та Антоненка, проводилися сходки членів групи. Вказувалося також, що у молодіжній сфері дуже активно працював місцевий учитель Короткий [18, спр. 2282, арк. 2, 3, 5].

За поліцейськими даними на лютий 1909 р., у с. Сидорівка Звенигородського повіту Київської губернії функціонувала спілка вчителів, які вели серед селян пропаганду соціал-революційних ідей. Одним з найбільш активних діячів цієї спілки був колишній учитель Калениченко, який вів агітацію в селах Кропивині, Розважеві, Сидоров та Колінці. Найбільш розпропагандованим було містечко Іванівці, куди приїздили агітатори й де проходили з'їзди вчителів. Зазначалося, що найбільш активними були: І. Терещенко, вчителька з с. Кропивині (прізвище встановити не вдалося), вчитель з с. Розважеве Авельниченко й учитель з міс-

течка Іваново Труш. За агентурними даними, Авельченко працював у цьому районі вже близько п'яти років. За словами Труша, в містечку була налагоджена й організаційна робота [19, спр. 239, арк. 61-62].

Інформація про діяльність соціал-революційної спілки вчителів наводить на певні роздуми, що викликані кількома обставинами. **Перше.** Відомо, що фактично до 10-х рр. ХХ ст. поліцейські органи не розрізняли ПСР і українських соціалістів-революціонерів, а тому діяльність одних і інших йшла під грифом роботи ПСР. **Друге.** Існують дані, що у заснованій в 1906-1907 рр. Всеукраїнській учительській спілці українські соціалісти-революціонери мали свої зв'язки. Серед вчителів та студентів було багато їхніх прихильників [3, с. 68]. **Третє.** Найактивнішою під час революційних подій 1905–1907 рр. була саме Радомишльська група Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР). Вона була розгромлена у серпні 1907 р. [13, с. 510]. Це дає підстави припускати, що в Радомишльському повіті Київської губернії відновлювали свою діяльність саме українські соціалісти-революціонери. Сподіваємось, подальші дослідження внесуть ясність у це питання.

Набагато більше інформації, яка дає підстави вважати її такою, що відноситься до діяльності саме УПСР, є дані жандармів за січень 1909 р. За агентурними свідченнями по Київській губернії, агітацією серед селян Черкаського повіту займався житель містечка Сміла Є. Вировий, який був вихованцем Глухівської учительської семінарії. Йому допомагали ще три особи. Вони зберігали партійну літературу, адреси, явки, листування, мали зв'язок з с. Тернівка, де пропаганда йшла найбільш успішно.

За документальними даними, Є. Вировий одного разу заявив, що в усіх учительських семінаріях готують кадри майбутніх пропагандистів. (Наскільки Є. Вировий справді сказав щось подібне – сказати важко. Ці слова були записані зі слів агентурного працівника, а відомо, що нерідко, виходячи зі своїх меркантильних інтересів, агенти часто перебільшували роль і значення у революційному русі осіб, за якими вели стеження). Кадри майбутніх пропагандистів, за словами Є. Вирового, гуртувалися й отримували вказівки від мешканця м. Києва В. Степаненка,

який працював у книгарні «Київська Старовина». За свідченням агента, Є. Вировому було доручено об'їхати семінарії з метою об'єднання зусиль окремих агітаторів [19, спр. 229, арк. 5].

Документ зберіг також план Є. Вирового щодо організації селян. За його словами, переданими агентом, потрібно було відкрити відділ товариства «Просвіта» або книгарню. Завдяки розповсюдженню літератури відкривалася перспектива завести більш тісне знайомство з селянами і найбільш надійним давати «з-під поли» нелегальні видання. Більш детально про це можна було дізнатися в Києві у В. Степаненка або в Українському національному клубі. Там же можна було отримати й відповідну літературу. «Найближчим часом» Є. Вировий повинен був привезти до м. Сміла «Кобзар» Т. Шевченка та «Історію України-Русі» М. Аркаса. При цьому він підкреслив, що «саме такі книжки потрібно розповсюджувати серед народу» [19, спр. 229, арк. 35–36].

Аналіз вищенаведеного документа дає можливість зробити кілька висновків і припущень. По-перше, навряд чи мова може йти про діяльність ПСР – надто яскраво була виражена національна орієнтованість групи. Про це говорять зв'язки з Києвом (книгарня «Київської Старовини», Український національний клуб, під яким, можливо, малася на увазі київська «Просвіта»), рекомендація щодо відкриття власної «Просвіти», нарешті, літературні уподобання. По-друге, у документі, на жаль, відсутні якісь більш конкретні вказівки щодо вищевказаних осіб. Хоча навіть наявна інформація може свідчити про його соціал-революційні переконання, щоправда, українського гатунку. По-третє, «Енциклопедія українознавства» містить коротку інформацію про Є. Вирового, який був громадським, культурно-освітнім, педагогічним діячем у Катеринославі напередодні Лютневої революції, а також у 1918-1919 рр. У 1919 р. він очолював культурно-просвітницьку комісію Трудового конгресу [4, с. 251]. Цілком вірогідно, що в даному випадку мова йде про одну й ту саму особу.

За жандармськими даними, з сіл Звенигородського повіту Київської губернії, де були найбільш розвинуті братства ПСР – відзначалися с. Кирилівка й с. Козацьке. В с. Кирилівка – батьківщині Т. Шевченка – «є хатка, в якій він жив – місце для чи-

тання приїжджими агентами партійної літератури». У цих селах існували учительські організації соціалістів-революціонерів, які виникли набагато раніше селянських братств ПСР. Метою останніх, на думку жандармів, було завдання очолити й керувати селянськими братствами [18, спр. 2748, арк. 24].

Жандармські джерела свідчать, що в с. Надлам Єлисаветградського повіту Херсонської губернії організацією селянства займався місцевий учитель Я. Іванов, навколо якого гуртувалося кілька осіб. Їх робота почалася з осені 1910 р., а 8 грудня було влаштовано мітинг у школі, де виголошувалися революційні промови [17, спр. 690, арк. 8]. У травні 1911 р. у с. Ольшани Харківського повіту існувала селянська група ПСР з 16 осіб, яка, очевидно, через трьох учительок підтримувала зв'язок з вчительською групою (10 осіб) [21, спр. 3686, арк. 43, 58 зв., 88 зв].

У контексті роботи ПСР з освітніми установами й освітянами детальніше слід зупинитися на діяльності Уманської організації ПСР. Поблизу станції Христинівка 30 серпня 1907 р. відбувся мітинг селян навколишніх поселень. Про цю подію було завчасно повідомлено гектографованою листівкою за підписом Уманського комітету ПСР. Із селян сіл Верхнячка, Вікторівка, Полудня була організована бойова дружина. Її члени вели пропаганду й розповсюджували нелегальну літературу. Групою керували учні Уманського училища садівництва й землеробства Ткачук і А. Стройновський [18, спр. 1949, арк. 12, 34].

Агентурні дані за листопад 1910 р. свідчать, що з видних діячів ПСР виділявся вчитель однокласного народного училища с. Новоселиця С. Трухлий. Про нього йшлося: «Дуже енергійний діяч і відданий ідеї партії соціалістів-революціонерів», у майбутньому покладає «великі надії на селянство». Він користувався «виключним впливом не лише на місцевих селян с. Новоселиці, але й на села Колодисте та Катеринопіль» [18, спр. 2748, арк. 80].

У ніч з п'ятого на шосте грудня 1910 р. Уманська повітова організація ПСР була ліквідована. Обшукали й заарештували дев'ять осіб. При обшуку у школі садівництва знайшли друкарню й набір першотравневих прокламацій. У вчителя Куриндіна було знайдено більше сотні нелегальних видань. Восьмого грудня 1910 р. у колодязі школи садівництва та землеробства було

знайдено труп М. Радомлицького, якого, на думку поліції, вбили С. Пашутинський і П. Селюцький. Останні запідозрили М. Радомлицького у провокаторстві. Хоча за свідченням самих жандармів ця людина на службі правоохоронних органів ніколи не перебувала [18, спр. 2748, арк. 80]. Таким чином, судячи з вищенаведеної інформації, в Уманській повітовій організації ПСР провідну роль відігравали учні й викладачі місцевої школи садівництва та землеробства.

Певний інтерес викликає і оцінка діяльності освітян у селянському середовищі з боку керівництва ПСР, у світлі тих кризових явищ, що охопили партію, як і весь революційний рух, після подій 1905–1907 рр. Представник Південного обласного комітету ПСР під час роботи Першої загальнопартійної конференції (6 серпня 1908 р.) сказав, що свого часу (очевидно, мова йде про 1905–1907 рр. – С. С.) у справі пропаганди серед селян помітну роль відігравали вчителі. «Тепер же ... помітно певний відлив» [10, с. 42], тобто відхід від активної пропагандистської діяльності. У свою чергу, один з відомих діячів партії О. Ховрін, який відвідав Україну навесні 1909 р., ділився своїми враженнями з учасниками V Ради ПСР. «Є можливість проникнути у село, відбудувати зруйновані організації, – переконано твердив він, – але зовсім немає працівників, які б взяли за цю роботу. (...) На жаль, міські комітети складаються **у величезній більшості з молоді, що навчається**» (Виділено мною. – С. С.) [8, с. 45-46].

Викликає інтерес стаття, вміщена в газеті «*Северная мысль*», що на той час фактично відігравала роль офіційного органу ПСР. У зв'язку з планами уряду ввести всезагальну освіту, земства повинні були розширити мережу навчальних закладів у школах, а для цього були потрібні працівники. Ці заклади, наголошував автор, дадуть можливість безпосередньо спілкуватися і впливати на нього. «Для наших ідейних товаришів розширюється поле **відкритої** роботи на селі». «Ми ... повинні, – підкреслювалося далі, – йти в усі ці просвітницькі заклади, ми повинні **проникати** туди, як повітря, і робити свою справу: знайомити народ із соціалістичними ідеями і вказувати шлях до їх здійснення». На завершення автор зауважував: «Звичайно, одно-

часно з «відкритою» ще довго доведеться вести й іншу роботу (нелегальну. – С. С.), неминучу при наших сучасних умовах» [23, с. 4]. Правда, плани уряду з цього приводу, як відомо, залишилися лише на папері і, відповідно, наміри соціалістів-революціонерів – лише намірами. З початком Першої світової війни ситуація в країні змінилася, що потребувало нових тактичних напрацювань.

Зрозуміло, що працівники освітніх закладів, студенти та учні мали переважно більш високий рівень інтелекту, ніж селяни, і в цьому відношенні вони більш глибоко були обізнані з програмними документами, партійними директивами та постановами. У цьому відношенні доки очолювали селянські організації ПСР або контролювали їх «інтелігенти», то робота загалом велася в руслі офіційної стратегії й тактики. Коли ж такий контроль зникав, то селянські братства часто еволюціонували фактично до кримінальних угруповань, які свої злочинні дії прикривали революційною фразеологією [11, с. 1–5].

І все ж, не дивлячись на відхід від активної боротьби, переважна більшість учасників соціал-революційного руху продовжувала зберігати відданість ідеям ПСР. Не в останню чергу це й зумовило перетворення ПСР на масову партію після Лютневої революції.

Бібліографічні посилання

1. *Борисенко В.* Піднесення революційного руху українських учителів 1905 р. / В. Борисенко, Г. Непорожня // *Історія України.* – 2003. – № 40(344). – Жовтень. – С. 8–12; № 41(345). – Листопад. – С. 12–14.
2. *Гусятников П. С.* Революционное студенческое движение в России. 1899–1907 / П. С. Гусятников. – М., 1971.
3. *Дорошенко В.* Українство в Росії: Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень, 1916.
4. *Енциклопедія українознавства.* – Л., 1993. – Т. 1.
5. *Ковалевський М.* Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) / М. Ковалевський // *Літературно-наук. вісн.* – 1919. – № 1.
6. *Лейкина-Сквирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 годах / В. Р. Лейкина-Сквирская. – М., 1981.
7. *Леонов М. И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М., 1997. – С. 70.

8. *Морозов К. Н.* Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. / К. Н. Морозов. – М., 1998.
9. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энцикл. – М., 1996.
10. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. Август 1908. – Paris, 1908.
11. *Сусоров С.* За межею: революційність і криміналітет / С. Сусоров // Історія України. – 2004. – № 4(356). – Січень. – С. 1–5.
12. *Сыпченко А. В.* Народно-социалистическая партия в 1907–1917 гг. / А. В. Сыпченко. – М., 1999.
13. Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1.
14. *Ушаков А. В.* Демократическая интеллигенция периода трех революций в России / А. В. Ушаков. – М., 1985.
15. *Ушаков А. В.* Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895–1904 / А. В. Ушаков – М., 1976.
16. *Філоретова Л.* Особливості антиурядового вчительського руху в 1912 – на початку 1917 р. / Л. Філоретова // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 113–119.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 268, оп. 1.
18. ЦДІАУК. – Ф. 274, оп. 1.
19. ЦДІАУК. – Ф. 276, оп. 1.
20. ЦДІАУК. – Ф. 301, оп. 1.
21. ЦДІАУК. – Ф. 336, оп. 1.
22. ЦДІАУК. – Ф. 705, оп. 1.
23. *Читяев Н.* Внешкольное образование в деревне / Н. Читяев // Северная мысль. – 1913. – № 6. – 10 декабря. – С. 4.
24. *Щетинина Г. И.* Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века / Г. И. Щетинина. – М., 1987.

Надійшла до редколегії 08.02.2013

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА ДОБРОЧИННОСТІ

УДК 373.5(477.63)«18»

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління НАДУ
при Президентіві України*

РОЛЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ У ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Проаналізовано внесок Катеринославської гімназії у розвиток духовно-культурного життя Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.

Ключові слова: гімназія, духовно-культурне життя.

Проанализирован вклад Екатеринославской гимназии в развитие духовно-культурной жизни Надднепрянской Украины в первой половине XIX в.

Ключевые слова: гимназия, духовно-культурная жизнь.

Katerynoslav gymnasium contribution into the development of spiritual and cultural life of Naddnipryanska Ukraine in the first half of XIX century is analyzed.

Key words: gymnasium, spiritual and cultural life.

Катеринославська гімназія, створена у 1805 р. у ході реалізації освітньої реформи 1803-1804 рр., відіграла значну роль у розвитку духовно-культурного життя Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. Певна увага цій проблематиці приділена у працях дореволюційних істориків гімназії – Я. Д. Грахова та С. І. Веребрюсова [1], Г. В. Донцова [5],

Ф. В. Локтя [7], а також у виданні М. П. Чабана [13], присвяченому випускникам гімназії, та нарисах історії міста [4]. Проте спеціальні дослідження, в яких би розглядався внесок гімназії у розвиток духовно-культурного життя краю у зазначений період, досі відсутні. Метою даної статті є заповнити цю прогалину і розкрити роль гімназії у розвитку духовно-культурного життя Катеринославщини в першій половині XIX ст.

Хоча Катеринославська губернія досить динамічно розвивалася: у 1795 р., за даними п'ятої ревізії, в ній налічувалося 243 411 душ чоловічої статі, у 1811 р. (за шостою ревізією) – 291 575, у 1815 р. (за сьомою ревізією) – 323 982, проте основу з них становили селяни, які в переважній більшості були відрізані від освіти. У 1827 р. у Катеринославській губернії на понад 285 тис. душ сільського населення діяли лише 53 однокласних народних училища, в яких навчалося 855 учнів. Кращою виглядала ситуація в містах, насамперед, у повітових, де протягом 1800–1820-х рр. було відкрито шість повітових училищ (Катеринослав, Павлоград, Новомосковськ, Олександрівськ, Бахмут, Слово'яносербськ). Тому відкриття у 1805 р. гімназії в Катеринославі, чисельність населення якого у 1800 р. становила 2 634 особи, у 1825 р. – 8 412, у 1850 р. – 8 998 мешканців, стало знаменною подією, оскільки протягом наступних майже 70 років вона залишалася єдиним у губернії середнім навчальним закладом [1, с. 96, 211; 4, с. 62; 6, с. 20-21].

«Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» від 5 листопада 1804 р. ставив перед гімназіями мету підготовки молоді до продовження навчання в університетах і надання закінченої повної середньої освіти тим, хто збирався після гімназії займатися практичною діяльністю [10, с. 64]. Виходячи з цього, навчальний план гімназій мав енциклопедичний характер і передбачав надання вихованцям широкої освіти. Він був дещо звужений після прийняття «Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних» від 8 грудня 1828 р., але термін навчання збільшувався з чотирьох до семи років. Значною мірою саме це обумовило зростання кількості учнів, які навчалися в гімназії протягом першої половини XIX ст.: в 1805 р. у ній навчалося 36 учнів, у 1809 р. – 47, у 1810 р. – 75, у 1815 – 93, у 1820 р. – 104, у 1825 р. – 113, у 1835 р. – 139, у 1840 р. – 166, у 1845 р. –

231, у 1847 р. – 272, у 1850 р. – 232. За їх кількістю Катерино-славська гімназія в 1825 р. серед українських гімназій посідала четверте місце після Вінницької (578), Харківської (273), Новгород-Сіверської (148), випереджаючи Полтавську (104), Чернігівську (102), Київську (65), Херсонську (53) гімназії [5, с. 17, 29; 7, с. 55, 129; 11, с. 305].

Протягом досліджуваного періоду гімназію закінчили 503 випускники, тобто в середньому щорічно атестати отримувало близько 11 осіб. Проте гімназію закінчувала лише менша частина учнів. Так, у 1836 р., після реорганізації гімназії за Статутом 1828 р., до її 3-го класу було зараховано 43, до 4-го – 24 і до 5-го – 22 учні, але курс навчання з них закінчило в 1839 р. семеро (32 %), у 1840 р. – четверо (16,2 %), у 1841 р. – семеро (16,3 %). Невелика кількість тих, хто отримував атестат, пояснюється як тим, що не всі батьки, а це були бідні чиновники, купці й міщани, мали змогу оплачувати навчання своїх дітей, так і бажанням якомога раніше віддати своїх нащадків на службу, оскільки надання чинів визначалося передусім вислугою років [5, с. 17, 29–30].

Серед трьох перших випускників 1808 р. був Д. Г. Адамович – викладач історії Харківського університету. Серед інших випускників першої чверті XIX ст. слід відзначити майбутнього директора Катеринославської гімназії в 1831–1842 рр. Я. Я. Ковалевського (випуск 1811 р.), П. Н. Савенка – професора Петербурзької медико-хірургічної академії (1812) та ін. Найбільш відомим вихованцем гімназії цього періоду став Володимир Францевич Цих (1805–1837), випускник 1822 р. Після закінчення гімназії він зарахований до Харківського університету, під час навчання показав відмінні успіхи і закінчив його зі ступенем кандидата, був залишений при кафедрі. В 1833 р. захистив магістерську дисертацію «Міркування щодо способів викладання історії». Після відкриття Київського університету в лютому 1834 р. був призначений до нього екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії, а в лютому 1835 р. – ординарним професором. У подальшому, в грудні 1836 р., він змінив першого ректора Київського університету М. О. Максимовича на посаді керівника закладу. На жаль, його життя обірвалося дуже рано – у віці 32 років [7, с. 323; 12, с. 207; 13, с. 39, 55–62].

Серед тих, хто закінчив Катеринославську гімназію в другій чверті XIX ст., можна назвати майбутнього професора Київського університету Д. Цецуріна (1826), професора Харківського університету Г. С. Риндовського (1828), потім інспектора Харківського інституту шляхетних дівчат, відомого як засновник Харківського добродійного товариства, Харківського ботанічного саду і Харківського музичного товариства, професора Демидівського ліцею і Московського університету, пізніше директора Маріїнського землеробного училища та Уманського училища землеробства і садівництва Я. М. Калиновського (1831), професора Петербурзької медико-хірургічної академії М. М. Якубовича (1832), відомого знавця міжнародного права, професора Московського університету, попечителя Дерптського та Петербурзького навчальних округів М. М. Капустіна (1843), професора Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету К. І. Карастельова (1844) тощо [1, с. 292–303; 13, с. 16, 67, 118].

Катеринославську гімназію у досліджуваний період закінчили не тільки відомі науковці, які зробили значний внесок у розвиток вищої школи, але й багато тих, хто залишив вагомий слід безпосередньо у духовно-культурному житті міста. До них слід віднести згадуваного вище Я. Я. Ковалевського, який понад 10 років очолював Катеринославську гімназію, випускника 1832 р. М. С. Риндовського – директора Ставропольської та Катеринодарської гімназій, директора народних училищ Землі Чорноморського війська, інспектора училищ Харківського навчального округу, який після повернення до рідного міста всіляко підтримував розвиток освіти, зокрема був одним з попечителів жіночої гімназії, А. П. Хорошевського (1842) – інспектора лікарняної управи і старшого лікаря богоугодних установ м. Катеринослава і лікаря Катеринославської гімназії [7, с. 325–326; 13, с. 72, 75, 82].

У 1833 р. гімназію закінчив старший син її першого директора М. Д. Мізко – журналіст, літературний критик, фольклорист і перекладач (переклав твори Т. Г. Шевченка на російську мову). У 1845–1847 рр. працював редактором «Катеринославських губернських відомостей», надавши їм не властиві раніше інформативність та яскравість. Передусім це стосувалося відділу місцевих новин, в якому друкувалися його повідомлення про

найбільш цікаві події краю, зокрема статті, присвячені театральному життю («Катеринославський театр під час Петропавлівського ярмарку», «Театр у Катеринославі у 1844 р.», «Сцени з щоденного життя», «Про відкриття у Катеринославі постійного театру»), краєзнавству («Відкриття пам'ятника імператриці Катерині II», «Про Самарський монастир у Катеринославі»). Він публікував свої статті в журналах *«Отечественные записки»*, *«Москвитянин»*, *«Журнале Министерства народного просвещения»* [2, с. 336; 13, с. 87, 93].

Одним із завдань, які ставилися перед гімназіями Статутом 1804 р., була підготовка вчителів. Стаття 12 Статуту формулювала її наступним чином: «У гімназії, крім звичайного викладання наук, готуються до вчительських посад ті, хто бажає бути вчителем в повітових, парафіяльних та інших училищах. Навчаючись способу викладання, вони випробуються в знаннях своїх; після чого з відома університету, за підписом директора і вчителів, отримують свідоцтва, що мають здібності, необхідні вчителям згадуваних вище училищ». За даними Я. Д. Грахова і С. І. Веребрюсова, 15 випускників гімназії першої половини XIX ст. стали вчителями Бахмутського, Катеринославського, Новомосковського, Олександрівського, Павлоградського повітових училищ. Крім того, рада гімназії відповідно до Статуту постійно проводила іспити всіх бажаючих отримати свідоцтва домашніх учителів, учителів повітових і парафіяльних училищ [1, с. 287–303; 7, с. 84].

Більш-менш широкою підготовкою до вищої освіти і практичної діяльності своїх вихованців, зазначає Ф. В. Локоть, гімназія була зобов'язана головним чином навчально-виховному персоналу, серед якого були особи з широким кругозором, гарною науковою і педагогічною підготовкою. Це обумовлювалося високим рівнем освітнього цензу і керівництва, і вчителів Катеринославської гімназії, оскільки серед них були випускники Петербурзької вчительської семінарії та Головного педагогічного інституту, Харківського, Петербурзького, Віленського та Пештського університетів, Рішельєвського ліцею, Петербурзьких духовної академії та академії мистецтв. Талановитими педагогами, організаторами освіти були перші вчителі гімназії: В. Є. Якубовський, Ф. П. Одинець-Заставський, які пізніше отримали призначення на посади директорів народних училищ

відповідно Херсонської та Таврійської губерній. Ф. П. Одинець-Заставський, працюючи в Катеринославі, написав і видав у 1800 р. у Новоросійській друкарні (колишня похідна друкарня Г. О. Потьомкіна) перший, підготовлений освітянином нашого міста підручник «Початкове навчання французької мови. Французька граматики для народних училищ» [4, с. 22; 5, с. 10-11; 7, с. 21, 65-66, 326-327].

Грунтовними знаннями як давніх, так і нових мов відрізнялися вчителі гімназії І. І. Любачинський та К. І. Герн, які мали ступінь доктора філософії та витончених наук. Вони ж відкрили й два перших приватних чоловічих пансіони в Катеринославі (відповідно в 1820 та 1821 рр.) для підготовки дітей до вступу до гімназії. За рахунок благодійного внеску К. І. Герна з 1822 р. почали здійснювати нагородження кращих випускників гімназії золотими та срібними медалями, виготовленими за затвердженням урядом зразками. Доктором філософії та витончених наук був і перший директор гімназії Д. Т. Мізко.

Вчителі гімназії у першій половині XIX ст. започаткували наукові дослідження у нашому регіоні. Певною мірою це обумовлювалося положеннями Статуту 1804 р., який вимагав від учителів постійно турбуватися про поглиблення своїх знань у науках, вести записи про успіхи наук у губернії, збирати місцеві історичні, метеорологічні, топографічні та статистичні відомості. Тому, скажімо, Д. Т. Мізко був дійсним членом Імператорського Вільного економічного товариства та членом-кореспондентом Імператорського людинолюбивого товариства. Інший директор – Я. Д. Грахов – був кореспондентом Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, дійсним членом Імператорського Російського географічного товариства, досить активно займався літературною працею, друкуючи перекладні статті з хімії, мінералогії у *«Горном журнале»*, у 1843 р. переклав з німецької і видав *«Ручну книгу для господарського поводження з лісами»*, за яку отримав заохочення від Міністерства державного майна, у 1853 р. склав *«Статистико-географічний опис Катеринославської губернії»* і подав його до Імператорського Російського географічного товариства, у 1856 р. разом з учителем С. І. Веребрюсовим опублікував *«Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії та підпорядкованих їй*

навчальних закладів». Не тільки директори гімназії, а й багато хто з учителів намагалися друкувати свої твори. Зокрема, С. І. Веребрюсов друкувався у столичній *«Северной пчеле»* та *«Екатеринославских губернских ведомостях»*, а з 1851 р. редагував в останніх неофіційну частину. Вчитель, пізніше інспектор гімназії І. С. Афанасьєв був кореспондентом Одеського товариства історії і старожитностей, одним з п'яти членів-засновників якого був катеринославський губернатор А. Я. Фабр [4, с. 78; 7, с. 98–99; 9, с. 9; 13, с. 10].

Гімназія стояла біля витоків розвитку музейної справи у Придніпров'ї. У 1849 р. зусиллями губернатора А. Я. Фабра та директора гімназії Я. Д. Грахова був відкритий «Музеум старожитностей Катеринославської губернії» – один з перших музеїв на теренах Південної України. Серед перших його експонатів були давньоєгипетські матеріали, геологічна і нумізматична колекції, археологічні матеріали з розкопок курганів Катеринославської губернії. Етнограф і археолог А. В. Терещенко, який відвідав музей у 1852 р., у своїй книзі *«Нариси Новоросійського краю»* відзначав, що музей «вразив його своєю неочікуваною появою, а ще більше вибором предметів, надзвичайно визначними за рідкістю». Значна роль у цьому належала Я. Д. Грахову, як зазначає Г. В. Донцов, *«його діяльності і любові до справи»*: для поповнення нумізматичної колекції Я. Д. Грахов подарував понад 150 монет і медалей і закликав інших слідувати своєму прикладу. Якщо у 1846 р. нумізматична колекція налічувала 37 монет, то у 1855 р. вже 258. Не отримавши підтримки місцевої влади, музей невдовзі перейшов у відання гімназії, і його колекція зберігалась там до 1902 р., коли музей фактично отримав своє друге народження [3, с. 12; 4, с. 75; 5, с. 38].

Гімназія започаткувала й проведення систематичних метеорологічних досліджень у нашому краї у невеликій обсерваторії, відкритій у гімназії за часів директорства Я. Я. Ковалевського. Першим розпочав систематичні спостереження за кліматичними змінами з 1839 р. вчитель П. С. Семеновський, у 1849–1855 рр. їх продовжив Я. Д. Грахов і в 1855 р. подав результати своїх метеорологічних спостережень за 1849–1854 рр. до Імператорського Російського географічного товариства [4, с. 71; 5, с. 31; 7, с. 99; 13, с. 43].

Значний внесок у розвиток духовно-культурного життя Катеринославщини в першій половині XIX ст. зробили вчителі малювання Катеринославської гімназії. Зокрема, мова йде про випускника Академії мистецтв Ф. П. Рєпніна-Фоміна. Працюючи в гімназії протягом 10 років, він вніс значні зміни в методику викладання художніх дисциплін, регулярно організовував виставки учнівських творів і здобув ім'я гуманного і освіченого педагога. Одночасно він активно займався і творчою діяльністю, велике місце в якій посідала історична тематика, про що свідчать картини: «Смерть Гостомисла», «Марфа Посадниця», «Сибірський володар пропонує Єрмаку свою дочку» та ін. З рядом його картин, зокрема, портретом батька Д. Т. Мізка та «Звернення Мініна до нижегородців» можна і сьогодні ознайомитися в Дніпропетровському художньому музеї. Його наступник М. К. Королькевич, який навчав гімназистів малюванню і кресленню наступну чверть століття, в Катеринославі як художник брав участь у розписуванні Преображенського собору. Його у 1840–1850 рр. змінив І. І. Гроднинський (Гродницький). Створена ним у Катеринославі низка живописних полотен: «Невідомий купець», «Лірник», «Попик», портрети міського голови Катеринослава Івана Шевельова та його дружини Варвари характеризуються високим професіоналізмом [8, с. 284–285].

Тривалий час фактично єдиним книжковим зібранням губернії була фундаментальна бібліотека гімназії, оскільки першу спробу заснувати губернську бібліотеку було здійснено у 1834 р. Але після пожежі 1836 р. вона була відновлена лише в 1843 р. Фундаментальна бібліотека гімназії мала науковий характер, для неї купувалися книжки, котрі відображали рівень, досягнутий на той час провідними галузями знань. Якщо у 1805 р. вона налічувала 850 томів, у 1812 р. – 1 629, 1820 р. – 2 109, 1830 р. – 2 600, 1835 р. – 2 728, то в 1846 р. – 3 498, а в 1855 р. – 4 749 томів. Письменник і журналіст Олександр Воейков, який відвідав місто 1825 р., відзначав, що «рідко в якому губернському народному училищі можна знайти подібне щодо книжок іноземних» [4, с. 74; 5, с. 25, 38; 7, с. 52, 93; 13, с. 15].

Отже, Катеринославська гімназія у першій половині XIX ст. зробила значний внесок у розвиток духовно-культурного життя Катеринославщини. Це обумовлювалося рядом чинників: по-

перше, вона була єдиним навчальним закладом губернії, який надавав середню освіту і готував своїх вихованців до продовження навчання в університеті та практичної діяльності, по-друге, багато її випускників стали відомими ученими та керівниками освіти, вчителями, державними службовцями, громадськими діячами, по-третє, багато вчителів гімназії мали широкий світогляд і високу наукову та педагогічну підготовку.

Бібліографічні посилання

1. *Грахов Я. Д.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856.
2. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: іст. нариси: у 2 т. / ред. кол.: Ю. Г. Вілкул (гол.) [та ін.]. – Д., 2009. – Т. 1.
3. Днепропетровску 200: сб. докум. – Д., 1976.
4. Дніпропетровськ: віхи історії / під ред. А. Г. Бolečуха. – Д., 2001.
5. *Донцов Г. В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–82 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
6. История городов и сел УССР: в 26 т. / П. Т. Тронько (предс. главн. редкол.) [и др.]. – Днепропетровская область. – К., 1977.
7. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
8. *Прокопенко Л. Л.* Кадровий склад викладачів Катеринославської гімназії в першій половині XIX ст. / Л. Л. Прокопенко // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 278–286.
9. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: учеб. пособие / под общ. ред. В. В. Иваненко. – Д., 1989.
10. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
11. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К., 2001.
12. *Соловецький Я.* Відкриття Київського університету святого Володимира й виникнення документальної історичної школи / Я. Соловецький // Труды Київської Духовної Академії. – 2002. – № 4. – С. 202–222.
13. *Чабан М.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Д., 2005.

Надійшла до редколегії 03.12.2012

О. Б. Шляхов, О. В. Дриганюк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ОЧИМА ГУБЕРНАТОРІВ КІНЦЯ ХІХ ст.

Висвітлений розвиток освіти на Катеринославщині за матеріалами Всепідданіших губернаторських звітів кінця ХІХ ст.

Ключові слова: освіта, губернатор, Катеринославська губернія.

Освещено развитие образования на Екатеринославщине по материалам Всеподданнейших губернаторских отчетов конца ХІХ в.

Ключевые слова: образование, губернатор, Екатеринославская губерния.

Here it is reported about the development of education in Yekaterinoslav region based on annual reports of a governor to the emperor dated the end of ХІХ с.

Key words: education, governor, Yekaterinoslav province.

У пореформену добу в зв'язку зі швидким формуванням зародків нового, індустріального суспільства системні зміни відбувалися в економічному та соціокультурному житті українських губерній царської Росії, в тому числі на Катеринославщині. Важливою їх складовою, поряд із промисловою та соціальною модернізацією, була освіта населення. Адже тогочасні інновації, технічний переворот передбачали суттєве зростання освіченості населення, набуття освітою масового характеру.

Тож яким був стан освітньої справи на Катеринославщині наприкінці ХІХ ст.? Що визначало його розвиток та які чинники гальмували поступ? Багато в чому відповідь на ці питання можна знайти у звітах губернаторів регіону періоду 1890-х рр. Слід зазначити, що ця проблематика вже привертала увагу в історичній літературі. Певним чином згаданих питань торкалися у своїх працях В. С. Шандра, Л. М. Лисенко, Л. Л. Прокопенко, Ю. В. Константинова [10; 12; 16; 18]. Разом з тим вважати її ви-

черпаною все ж не можна. Тож спробуємо хоча б частково заповнити цю лакуну, що, власне, і є метою нашої розвідки.

Треба зазначити, що в 90-х рр. XIX ст. посаду керівника краю послідовно займали В. К. Шліппе (1890–1893), Д. М. Мартинов (1893–1897), О. О. Баторський (1897) та князь П. Д. Святополк-Мирський (1897–1900). Усі вони в своїй діяльності на посту губернатора більшою або меншою мірою зважали на розвиток освітньої справи в регіоні, докладали помітних зусиль для її покращення. І це цілком зрозуміло. Адже губернатори Російської імперії, відповідно до чинного законодавства, мали в цій царині достатньо багато повноважень. Зокрема, згідно з Положенням 1874 р. про народні училища, вони повинні були здійснювати загальний нагляд за ходом і напрямом початкової освіти на підвідомчій території, охороняти справу народної освіти від шкідливих впливів [16, с. 324]. Тільки за згодою губернатора наглядачі навчальних округів могли дозволяти відкриття технічних та ремісничих училищ. Крім того, начальники губерній за посадою були почесними піклувальниками всіх жіночих гімназій та прогімназій, що знаходилися на території краю [1, с. 327].

Тож інформація щодо стану освіти на Катеринославщині природно знайшла відображення у Всепідданіших звітах губернаторів кінця XIX ст. Останні мали щорічний характер і склалися за певною схемою. Так, у них обов'язково був присутній розділ «Народна освіта», де наводилися дані про навчальні заклади губернії, кількість у них учнів тощо.

Зазначимо, що звіти губернаторів, які готувалися на підставі даних губерньського статистичного комітету, без сумніву, є важливим та достатньо автентичним джерелом, що дозволяє отримати різнобічну інформацію стосовно вищезгаданої тематики. Так, у полі зору губернатора В. К. Шліппе постійно перебував розвиток освітньої справи, стан якої він відбив у своєму ж першому звіті в якості начальника краю. З цього приводу В. Шліппе зазначав, що в 1890 р. у губернії функціонував 841 навчальний заклад. Тобто одне училище припадало на 2 040 мешканців. Зокрема, в губерньському місті в цей час діяло 53 освітні установи, в повітових містах – 86, в селах – 702 [2, с. 17]. У свою чергу в губернії в той час налічувалося 51 062 учні. При цьому особливу увагу В. Шліппе звертав на розвиток початкової освіти. Адже переважна більшість учнів регіону – 47 647 здобувала освіту

саме в народних училищах, яких тоді на Катеринославщині діяло 819 (середніх же навчальних закладів було лише 13) [2, с. 17]. А отже, саме від їх розвитку багато в чому і залежав рівень освіти переважної більшості мешканців краю.

Народні училища згідно з Положеннями 1864 р. та 1874 р. ґрунтувалися на позастановому принципі навчання, хоча реально призначалися для представників нижчих верств населення, головним чином, селян. До них належали початкові міністерські, земські, міські та церковнопарафіяльні школи. Метою цих закладів, які поділялися на однокласні та двокласні, було надати дітям елементарні знання, утверджувати в народі релігійні та моральні засади. Засновувати народні училища могли земства, міські управи, сільські громади, а також приватні особи. Навчання тут було як платним, так і безкоштовним, відповідно до того, хто цей заклад утримував.

Отже, згадуючи про розвиток цього типу шкіл на Катеринославщині, губернатор В. К. Шліппе у своєму звіті імператору зазначав, що «народні училища... під головуванням повітових предводителів дворянства, набувають поступово кращої організації і більшої усталеності. Навчання та виховання дітей ведеться в дусі істинного патріотизму, на твердих засадах віри та моралі» [2, с. 18]. Губернатор також акцентував увагу на поширенні між учнями народних училищ практичних знань, долученні дітей до корисної праці, підкресливши, що саме це і становило предмет його особливого піклування. «У 24 школах запроваджено рукодільні жіночі класи. Положено початок заняттям садівництвом та городництвом, всі училища забезпечені необхідними знаряддями та інструкціями», – наголошував В. Шліппе у своєму повідомленні у Санкт-Петербург [2, с. 18]. Разом з тим він підкреслював: «Внаслідок того, що із всього населення відвідує школу лише 3 %, не можна не визнати, що в губернії для виховання народу зроблено ще замало, при чому і це мале погано організовано» [2, с. 18]. А звідси В. Шліппе пропонував: «Бажаю щоб кількість шкіл збільшилася, щоб школа була доступна усім, пом'якшувала натуру і слугувала провідником усіх потрібних знань» [2, с. 18].

І певні кроки в цьому напрямку за активної підтримки губернської влади дійсно здійснювалися. Так, у губернаторському

звіті за 1891 р. зазначалося, що число шкіл збільшилося на 36 із 3 692 учнями. А в наступному році кількість навчальних закладів губернії зросла ще на 68 одиниць. Відповідно в 1892 р. у регіоні вже діяло 945 народних училищ, в яких здобувало освіти 44 572 хлопчики та 12 619 дівчаток [4, с. 17].

Однак ці досягнення губернатор все ж вважав недостатніми. Особливо його турбував низький рівень освіти дівчат. Причини такого становища Володимир Шліппе вбачав у тому, що населенням «ще погано усвідомлюється необхідність початкового навчання дівчаток і в цьому, власне кажучи, і полягає причина слабого поширення грамотності і з нею пов'язаних морально-релігійних засад» [4, с. 18]. Навчання у школах дівчат у свою чергу привело б «до збільшення з часом кількості освічених матерів, – зазначав В. Шліппе. – В писемності ж матерів я вбачаю релігійно-моральну силу народу, а тому застосовую всі зусилля для заохочення відвідування шкіл не лише хлопчиками, але й дівчатками» [4, с. 18].

Крім того, губернатор звертав увагу центральної влади на недостатнє матеріальне забезпечення вчителів, які отримували від земств або сільських громад «зовсім малу платню, не більше 350 крб. на рік», і що «в майбутньому вони не мають жодного забезпечення» [4, с. 18]. Проте навіть і вищезгадані суми отримували далеко не всі вчителі Катеринославщини. Так, учителька народної школи села Межиріччя Павлоградського повіту, яку в 1893 р. відвідав В. Шліппе, мала заробітну плату 220 крб на рік. А умови її життя – наявність у кімнаті «лише столу, одного стільця, на табуреті самовару, простої койки з дощок і валізи» та харчування («тільки чай та простий хліб»), привели у жах кореспондентів *«Екатеринославских губернских ведомостей»* [11, с. 60-61]. Не випадково, що у своєму тогочасному звіті В. Шліппе пропонував, «щоб вивести вчителів з такого становища», зобов'язати земства «видавати їм пенсію» [4, с. 18]. Також він вважав за потрібне «визнати вчителів не вільнонайманими, а посадовими особами, покликаними до виконання високого державного завдання виховання народу» [4, с. 18].

Чимало переймався розвитком початкової освіти в регіоні і губернатор Д. М. Мартинов. У своєму звіті у Санкт-Петербург за 1894 р. він підкреслював, що «освіта в губернії в сенсі кількісному, йде вельми успішно». Так, усього навчальних закладів на

Катеринославщині за його даними налічувалося тоді 1 149, тобто один припадав на 1 706 осіб, а учнів відповідно було 64 289 або «один на 30 душ населення» [6]. Крім того, губернатор відзначав той факт, що місцеве земство не шкодувало коштів на народну освіту, що повітові предводителі дворянства, в якості голів училищних рад, брали у долі шкіл найактивнішу участь. Зокрема, Д. Мартинов вкрай позитивним вважав той факт, що «в школах не помітно і залишків того шкідливого лженародницького напрямку, яким було певний час заражене середовище народних вчителів». Адже зараз, підкреслював губернатор, «вони є скромними працівниками, які віддають усі сили свої на навчання селянських дітей грамоті, фізичним вправам...» [5, с. 7–9]. Водночас Д. Мартинов наголошував, що подальшому розвитку освіти «в сенсі якісному» заважала нестача добре підготовлених до своїх обов'язків учителів, що хоча чисельність народних шкіл у губернії в той час значно зросла, «вони не могли задовольнити в них потребу» [6, с. 3].

Наступник Д. Мартинова на губернаторській посаді – О. О. Баторський у своєму звіті у Санкт-Петербург у липні 1897 р. вказував, що «турботи освітнього керівництва як і раніше були спрямовані на поступове поповнення начального персоналу особами, які отримали відповідну освіту та набули вміння та навички викладати у школах, однак, на жаль, у таких особах, як і раніше, відчувається деяка нестача» [7, с. 5-6]. Разом з тим О. О. Баторський констатував, що кількість навчальних закладів на Катеринославщині у 1896 р. порівняно з попереднім періодом зросла на 99, а учнів – на 8 202, що, таким чином, у регіоні в той час налічувалося 1 336 шкіл та училищ із 77 097 учнями [7, с. 5-6].

Вважав за необхідне губернатор підкреслити і той факт, що в усіх навчальних закладах навчально-виховна справа здійснювалася згідно з затвердженими статутами, навчальними планами та програмами, що «професійні заняття успішно прищеплювалися в школах і більш охоче і свідоміше виконувалися учнями та вчителями» [7, с. 5-6]. Відрадною О. Баторський вважав і те, що в народі все більше стверджувалося переконання в необхідності поширення грамоти та інших корисних знань. Так, він зазначав, що в сільській масі «з'являється довіра до школи; сільські товариства переконуються на ділі, що в школах діти, окрім грамоти

набувають багато практичних знань і отримують деяку підготовку до ремесел, і тому самі починають перейматися кращим устроєм та збільшенням кількості шкіл і наскільки це можливо підтримують їх матеріально» [7, с. 5-6].

Важливим чинником у зростанні рівня грамотності населення регіону, зокрема, його дорослої частини, губернатор вважав також позашкільну освіту, діяльність бібліотек-читалень. Так, у своєму звіті імператору О. О. Баторський зазначав, що «поряд із збільшенням кількості і якісним зростанням народних шкіл, у губернії скрізь відкриваються бібліотеки-читальні та влаштовуються народні читання, а все це..., без сумніву, принесло велику користь, як у відношенні освіченості та піднесення моралі народу, так і стосовно поширення знань, які сприяють покращенню економічного добробуту» [7, с. 5-6].

Активно відвідував під час свого губернаторства міські навчальні заклади та сільські школи князь Святополк-Мирський. «Як я особисто міг переконатися, – зазначав він у своєму звіті уряду, – народна освіта в губернії розвивається та вдосконалюється» [8, с. 10]. Дійсно навчальних закладів різного профілю в губернії (станом на 1898 р.) вже налічувалося 1 582, а учнів у них – 92 645 [8, с. 11]. У свою чергу розвиток початкової освіти позначився на рівні освіченості населення, сприяв його зростанню. Невипадково в тогочасних матеріалах Центрального статистичного комітету зазначалося, що на Катеринославщині «за останні 20–30 років % письменних значно підвищився, особливо у чоловічого населення, де у віці 20–29 років, він сягнув майже 50 %» [14, с. XII].

Катеринославський губернатор у своєму звіті також звертав увагу на те, що в справі народної освіти особливо поживилася діяльність земств, витрати яких у цій царині зросли більш ніж у 1,5 раза. Більше того, Бахмутське та Слово́носербське земства ухвалили рішення запровадити загальну освіту в своїх повітах і зробили для цього відповідні асигнування. Завдяки цьому, наголошував в 1899 р. П. Д. Святополк-Мирський, «в Бахмутському повіті з'явиться можливість загальної початкової освіти через шість років, а в Слово́носербському через дванадцять років» [8, с. 10]. Щоправда згадане повідомлення не викликало особливого захоплення в Санкт-Петербурзі. Адже Микола II на

губернаторській доповіді з цього приводу зробив таку примітку: «Скільки разів казав, не треба з цим поспішати!» [8, с. 10].

Поряд з тим князь не приховував і значних труднощів та проблем, які спостерігалися в розвитку освітньої справи на Катеринославщині. Зокрема, він зазначав, що «не зважаючи на схвальні зусилля з боку установ та осіб, зацікавлених у справі розвитку народної освіти, поширення освіти в губернії повинно бути визнано недостатнім». Причину цього П. Д. Святополк-Мирський вбачав у постійному збільшенні населення Катеринославської губернії шляхом міграцій, яке «йде настільки швидко, що... з'являється невідповідність між кількістю населення та кількістю освітніх установ» [8, с. 11]. У результаті, за даними губернатора, «ледь один учень припадав на 24 особи населення і з п'яти дітей шкільного віку лише одна дитина могла відвідувати навчальний заклад». Відповідно і писемність населення, як вказувалося в губернаторському звіті, не перевищувала співвідношення: 16 грамотних на 100 осіб [8, с. 11]. Разом з тим перепис 1897 р. визначив кількість письменних у Катеринославській губернії в 21,5 % [17, с. 308].

Подібне становище з розвитком елементарної освіти та рівнем писемності населення стає зрозумілим, зважаючи на те, що наприкінці XIX ст. царська Росія витратила на початкову освіту в середньому лише по 31 коп. на одного мешканця. Тоді як в Іспанії ці витрати становили 62 коп., у Румунії – 80 коп., у Німеччині – 2 крб 45 коп., а в Сполучених Штатах – 4 крб 36 коп. «Наші витрати на народну освіту мізерні порівняно з тим, що витрачають культурні держави в Європі та Америці, – зазначали сучасники, – там затрати обчислюються інколи в 5-6 та навіть 10 карбованців на душу, а у нас... не перевищують 8-9 коп.» [13, с. 290].

Вкрай гостро в Катеринославській губернії в 1890-х рр. стояло і питання підготовки кваліфікованих техніків та робітників для гірничозаводської, машинобудівної та харчової галузі. Адже в Україні в пореформений період переважно діяли лише нижчі технічні училища – залізничні, гірничі, сільськогосподарські тощо, які готували нижчий технічний персонал – майстрів, штейгерів, механіків, машиністів. До того ж кількість учнів цих закладів була вкрай незначною. А це негативно позначалося на

вирішенні завдань промислової модернізації регіону, гальмувало процеси підвищення рівня врожайності, розвитку аграрного сектору. Так, невміння поводитися зі складними сільськогосподарськими машинами та «неможливість ремонтувати їх на місці за незначних поломок» становила «головне гальмо до поширення машин у населення», – зазначалося на XXVIII з’їзді гірничо-промисловців півдня Росії [9, с. 10].

Тож губернатори Катеринославщини, природно, звертали увагу і на цей бік освітньої справи. Зокрема, В. Шліппе у своєму звіті імператорові за 1890 р. зазначав, що серед нижчих технічних навчальних закладів 3-го розряду в губернії діяло лише чотири професійні школи, в яких навчалося всього 247 учнів. А саме: в Лисичанській штейгерській – 116 учнів, у Гнедінському ремісничому училищі – 76 учнів, в гірничому училищі ім. С. С. Полякова (Горлівка) – 35 учнів та в Донецькому залізничному училищі (Луганськ) – 20 учнів [2, с. 17]. Зокрема, один з цих навчальних закладів – Луганське залізничне технічне училище під час своєї інспекційної поїздки губернією в 1893 р. оглянув В. Шліппе. Останнє, за повідомленням сучасників, залишило у губернатора виключно позитивні враження: «Чистота скрізь, шкільні меблі чудові; є достатньо навчальних посібників; при школі є майстерні столярного, ковальського та слюсарного ремесел» [11, с. 42].

Згадаємо також, що в той час спеціальну освіту надавали і ремісничі училища, які готували кваліфікованих робітників – ковалів, слюсарів, токарів і т. п. Подібних закладів до початку XX ст. у губернії було всього три [16, с. 381]. Серед них було і земське ремісниче училище в Новомосковську, де в 1893 р. побував В. Шліппе. Навчалося у ньому близько 100 учнів. При цьому 60 з них безпосередньо мешкало в інтернаті при училищі. Піклувальником цієї школи був місцевий земський начальник В. В. Кащенко, який, як зазначали сучасники, «в цю справу вкладав всю душу» [11, с. 57].

Особливо ж переймався розвитком професійної освіти в регіоні губернатор П. Д. Святополк-Мирський. До того ж він вважав за потрібне не обмежуватися створенням нижчих технічних та ремісничих училищ, а й відкривати відповідні заклади вищого рівня. Зокрема, у квітні 1899 р. губернатор запропонував заснувати у повітовому Олександрівську середнє семикласне ме-

ханіко-технічне училище. А в листопаді 1899 р., виступаючи на 34-й сесії губернських земських зборів, звернув увагу земських гласних на необхідність виділення коштів для побудови в місті комерційного училища [15, с. 12, 162].

Велике значення П. Д. Святополк-Мирський надавав організації в губернському центрі вищого гірничого училища. У своєму звіті імператору в 1899 р. він зазначає: «Найважливішою подією для Катеринославської губернії в царині освіти є... відкриття в Катеринославі вищого гірничого училища, з відкриттям якого з'явиться можливість підготувати знаючих техніків і тим сприяти, як загальному просвітницькому розвитку, так і розвитку гірничої справи за участю російських фахівців» [8, с. 10]. При цьому під керівництвом губернатора було створено спеціальний комітет для збору пожертвувань на влаштування гірничого училища. Результатом його активних дій стало надходження до каси комітету більше як 520 тис. крб. Зокрема, за даними губернатора, від Катеринослава надійшло 200 тис. крб та від з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії 100 тис. крб [8, с. 10].

Таким чином, губернаторські звіти кінця XIX ст. давали достатньо повну картину щодо розвитку освітньої справи на Катеринославщині, визначали основні здобутки в цій сфері та причини, які ставали на заваді підвищенню освітнього рівня населення регіону. Так, вони переконливо свідчили про помітне зростання протягом 1890-х рр. кількості навчальних закладів у губернії та числа дітей, які здобували там освіту. Разом з тим нестача добре підготовлених вчителів та недостатнє фінансування не дали можливість владі та суспільству досягти якісних змін у цій царині.

Бібліографічні посилання

1. *Блинов И.* Губернаторы. Историко-юридический очерк / И. Блинов. – СПб., 1905.
2. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 год. – 19 с.
3. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1891 год. – 17 с.
4. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1892 год. – 19 с.

5. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1893 год. – 12 с.
6. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1894 год. – 19 с.
7. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1896 год. – 10 с.
8. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1898 год. – 12 с.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Колекція документів земських установ Катеринославської губернії, оп. 2.
10. Константинова Ю. В. Дворянство південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Константинова. – Донецьк, 2012.
11. Краткое описание объезда Екатеринославской губернии Его Превосходительством Екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 г. – Екатеринослав, 1893.
12. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века) / Л. М. Лысенко. – М., 2001.
13. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги / И. Х. Озеров. – М., 1907.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
15. Постановление Екатеринославского губернского земского собрания. XXXIV сессия. 1899 г. – Екатеринослав, 1900.
16. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.
17. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) / А. Г. Рашин: Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина. – М., 1956.
18. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 22.03.2013

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ЗАГАЛЬНОІМПЕРСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Присвячено становленню вищої жіночої освіти в Одесі протягом другої половини XIX – початку XX ст. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні регіональних відмінностей цього процесу в Одесі в контексті системного вивчення загальних тенденцій функціонування вищої жіночої школи в Російській імперії.

Ключові слова: вища жіноча освіта, вищі жіночі курси, Міністерство народної освіти, попечитель навчального округу.

Посвящено становлению высшего женского образования в Одессе во второй половине XIX – начале XX в. Основное внимание концентрируется на выяснении региональных отличий этого процесса в Одессе в контексте системного изучения общих тенденций функционирования высшей женской школы в Российской империи.

Ключевые слова: высшая женская школа, высшие женские курсы, Министерство народного образования, попечитель учебного округа.

The article is devoted to the formation of women's higher education in Odessa during the 2nd half of the 19th century – beginning of the 20th century. The main attention is focused on the identification of the regional differences of this process in Odessa in the context of systematic study of general trends of female high school functioning in the Russian Empire.

Key words: women's higher education, female higher education courses, the Ministry of public education, school district trustee.

Підвищення освітнього рівня населення України, розвиток університетської освіти висуваються сьогодні до ряду державних пріоритетів. Історичні надбання та суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної

реалізації молоді. Розуміння сучасної парадигми вищої освіти в державі неможливе без урахування історичного досвіду, що відображав би світові надбання, та знань, які відбивали б національну специфіку, менталітет народу. Натомість саме піддані Російської імперії, серед яких було чимало представниць з України, зокрема й Одеси, належали до авангарду передового жіноцтва Європи, яке з середини XIX ст. заявило про своє прагнення до вищої освіти.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [20]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Б. Пістров-Енкер [11]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі [1; 21; 12].

У незалежній Україні з'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва в історичній ретроспективі. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади [2; 3; 6]. Певний етап дослідження діяльності Одеських вищих жіночих курсів підсумувала дисертаційна праця О. В. Мельника [7]. Утім, незважаючи на наявність літератури з проблеми, значна частина праць має описово-фрагментарний характер і містить значну частину помилок та фактологічних огріхів. Зокрема, А. Добролюбський констатував відкриття «перших ВЖК в Одесі в 1879 р.», що не відповідає дійсності [5, с. 20]. І. Мельничук вважає, що «жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили» [8, с. 83]. Відзначають «державну систему громадських та приватних вищих жіночих навчальних закладів» у Російській імперії і констатують понад 200-річну історію вищої жіночої педагогічної освіти в Одесі, яку розпочинають із 1805 р. [5, с. 35].

Метою даної статті є ґрунтовне вивчення обставин становлення вищої жіночої освіти в Одесі протягом другої половини XIX – початку XX ст. у контексті з'ясування регіональних від-

мінностей від загальних тенденцій, притаманних вищій жіночій школі Російської імперії.

14 грудня 1867 р. у Цюрихському університеті успішно захистила дисертаційне дослідження на здобуття ступеня доктора медичних наук піддана Російській імперії Н. П. Суслова. Поширення цієї інформації в пресі викликало стрімке зростання чисельності представниць «слабкої статі», які бажали навчатися в цьому закладі. Захоплення успіхом Н. П. Суслової і прагнення її наслідувати значної кількості дівчат стурбували представників вищої влади в країні. У 1872 р. за Височайшим повелінням створено спеціальну комісію, якій доручили розробити пропозиції щодо припинення масового від'їзду жінок, підданих Російської імперії, на навчання до Цюрихського університету та Політехнічного інституту, а також щодо усунення «прикрих явищ у їх середовищі».

Найбільшу стурбованість комісії викликала як масовість жіночого руху (улітку 1873 р. у Цюриху зафіксовано 103 піддані імперії), так і його поширеність серед усіх соціальних станів та регіонів держави. На підставі отриманих даних з'ясовано, що серед студенток у Швейцарії переважали представниці українських губерній – 41,7 %, зокрема з Новоросії – 29 % [13, арк. 3]. У доповіді імператору констатували, що держава навряд чи може вважати власну місію в аспекті вищої та професійної освіти «слабкої статі» виконаною. Комісія пропонувала створення в державі вищого жіночого закладу із чітко визначеним та завершеним курсом історико-філологічного напрямку на зразок діючого в Берліні. Отже, керівники головних відомств досить правильно зрозуміли суть проблеми – прагнення молодих жінок здобути освіту університетського типу в Європі через відсутність можливостей цього у власній країні.

Урочисте відкриття перших Вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) професора В. І. Гер'є відбулося 1 листопада 1872 р. у Москві. Реалізація наступних кроків у сфері вищої жіночої освіти, а саме розширення мережі ВЖК (у 1876 р. додалися Казанські, а в 1878 р. планували аналогічні ВЖК у Києві та Санкт-Петербурзі), відбувалася на фоні загострення соціальних проти-

річ у країні у зв'язку з активізацією дій революційних народників. На особливій нараді за головування П. О. Валуєва в червні 1878 р. обговорено пропозиції уряду щодо зміцнення порядку в державі. Звернули увагу й на поширення революційних ідей серед учнів. Щоб уникнути цього, пропонували скоротити контингент слухачів вищих навчальних закладів. Після страти 4 серпня 1878 р. революціонерами шефа жандармів Мезенцева напруга в урядових колах наростала. Безпосередньо відчували це Київські ВЖК, відкриття яких ледве не зірвалося через нехвальну оцінку освітньої ініціативи Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором М. І. Чертковим.

Відкриття ВЖК у Києві відбулося 4 жовтня 1878 р. Прикметно, що серед перших, хто здійснив матеріальну підтримку новоствореному закладу, були мешканці Одеси. Зокрема, від групи учнів середніх навчальних закладів м. Одеса в жовтні 1878 р. надійшло 30 крб. У цьому ряду і студент Новоросійського університету, який надіслав 92 крб сріблом, і вчителі Одеської жіночої гімназії Піллер, що зібрали між собою 20 крб [4, арк. 1–4]. Отже, громадськість Південної Пальміри, одного з міст, яке найбільш динамічно розвивалося в Російській імперії і багато представниць молоді якого виїздили з кінця 60-х рр. XIX ст. на навчання в закордонні університети, найпершою запропонувала допомогу слухачкам Київських ВЖК у формі грошових пожертв для полегшення умов навчання.

В умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії в кінці 70-х рр. XIX ст. уряд санкціонував розширення повноважень генерал-губернаторів, яким підпорядковувалися всі цивільні установи, у тому числі й навчальні заклади, та посилення влади поліції для боротьби з революціонерами. Громадські ініціативи у сфері вищої жіночої освіти, запропоновані до реалізації в 1879 р., було відхилено через негативний відгук із боку органів правопорядку. Не затвердили Товариство заохочення вищої жіночої освіти в Москві. Не вдалися також спроби киянок створити аналогічну благодійну організацію. Міністр внутрішніх справ, узгоджуючи позицію з головним начальником III відділення в.й.і.в. канцелярії щодо цих проєктів, чітко окреслив небезпеку таких заходів [18, арк. 33–35, 48]. Ар-

гументація органів політичного нагляду базувалася на «небажаності збільшення чисельності дівчат на курсах».

Зростання впливу силових структур на санкціонування інноваційних проектів у цій сфері демонструють результати клопотань про організацію ВЖК в Одесі. На початку 1879 р. професор О. С. Трачевський, заручившись попередньо підтримкою попечителя Одеського навчального округу С. П. Голубцова, звернувся з проханням про організацію такого закладу в Одесі. Прихильність попечителя виявилася в дозволі підготовчих курсів для майбутніх слухачок із російської мови і літератури, латини та математики за програмою жіночих гімназій [18, арк. 2]. Міністр народної освіти погодився на відкриття Одеських ВЖК на загальних засадах і чекав відгуку з Міністерства внутрішніх справ. Поцікавилися й позицією начальника IV відділення в. й. і. в. канцелярії, який вважав, що успішність курсів в Одесі залежала від вдалого вибору керівництва та правильного і суворого нагляду за слухацьким контингентом. На думку принца Ольденбурзького, потрібне було пильне спостереження за курсистками на приватних квартирах, проте більш доцільно було обмежити їх проживання з родичами чи благонадійними особами [19, арк. 7].

Навесні 1879 р. Міністерство внутрішніх справ інформувало III відділення в.й.і.в. канцелярії з приводу клопотання професора Трачевського і просило відгук на проект. Попечитель намагався пришвидшити отримання дозволу, повідомивши до освітнього відомства рішення міської думи Одеси про виділення ВЖК 10 000 крб за умови їх відкриття. Утім, санкціонування організації курсів у Одесі затягувалося, про що 30 серпня 1879 р. телеграфно повідомив директор департаменту Міністерства народної освіти Бадке [18, арк. 24-25]. Лист-нагадування освітнього відомства, датоване жовтнем 1880 р., до Міністерства внутрішніх справ про бажаність відгуку щодо проекту Одеських курсів є важливим документом, який дає змогу остаточно з'ясувати завершення справи [14, арк. 74]. Можна констатувати, що проект ВЖК у Одесі, третьому за чисельністю населення місті

Російської імперії, був нереалізований через зволікання керівництва таємної поліції з відповіддю.

Наведені дані спростовують тезу сучасних дослідників про те, що Міністерство народної освіти забороняло відкривати ВЖК в інших містах, а саме Варшаві та Харкові, чи відхиляло клопотання щодо організації ВЖК в Одесі (1879 р.), Варшаві та Харкові (1881 р.). Будь-які підстави для звинувачень канцелярії міністра народної освіти Д. А. Толстого в затягуванні справи або створенні штучних перешкод, як свідчать про це виявлені документи, відсутні.

В умовах загострення загальної політичної ситуації в державі можливість реалізації проектів організації ВЖК в університетських містах у кожному окремому випадку визначало не взаєморозуміння між міністерствами народної освіти та внутрішніх справ, а швидше бачення суті справи кожним із них. Фактично, головні радники царя в 1879 р. в. о. міністра внутрішніх справ Л. С. Маков та шеф жандармів М. С. Селіверстов, відкрито не заперечуючи проти ініціатив з організації ВЖК в Одесі та Харкові, підтриманих Міністерством народної освіти в особі його впливового керівника Д. А. Толстого, обрали тактику вичікування та зволікання з обов'язковим відомчим відгуком. Підсумком стала бажана для органів політичного контролю нереалізованість проектів вищих жіночих закладів у містах, де поширювалася антиурядова пропаганда.

На діяльність вищої жіночої освіти вплинули також трагічні події березня 1881 р. – убивство народовольцями царя-реформатора. Відбулася ротація і в Міністерстві народної освіти, яке навесні 1882 р. очолив І. Д. Делянов. Ставлення до вищої жіночої освіти ідеологів урядового курсу відтепер було категорично негативне. Солідарність із такою позицією виявляли також чиновники освітнього відомства. На початку літа 1882 р. новий попечитель Одеського навчального округу Лавровський дав коротку і досить «змістовну» відповідь на клопотання Товариства природознавців Новоросійського університету щодо організації курсів для жінок з природничих наук: «Узагалі не бачу потреби у ВЖК як окремому закладі, а з природничо-математичних наук ще менше» [18, арк. 69].

Прихід до влади Миколи II вселив певні сподівання громадськості на зміну політики у сфері вищої жіночої школи. Крім того, на кінець XIX ст. завдяки активності соціуму суттєво розширилася мережа жіночих середніх навчальних закладів та зріс учнівський контингент у них, про що свідчать подання попечителів навчальних округів до Міністерства народної освіти. Так, керівник Одеського навчального округу Сольський інформував про щорічну чисельність випускниць гімназій округу близько 600 осіб, немало з яких з метою продовжити освіту від'їздили до Швейцарії та Франції [16, арк. 7].

Восени 1895 р. Товариство природознавців Новоросійського університету започаткувало в Одесі публічні лекції з математики та природознавства, на які, незважаючи на вартість кожного предмета 3 крб за семестр, протягом двох тижнів записалося понад 500 бажаючих. До речі, попечитель Одеського навчального округу Сольський, відчуваючи нестримність прагнень до вищої освіти місцевої молоді, запропонував навіть обміркувати можливість спеціального збору з учениць (1–3 крб на рік) у фонд майбутнього інституту. Проте це викликало замішання в освітньому відомстві, і попечитель телеграмою від 12 жовтня 1895 р. був змушений виправдовуватися перед І. Д. Деляновим про «відсутність будь-якого проекту жіночого університету» [16, арк. 6–8]. У відповідях із міністерства чітко окреслено неможливість відкриття ВЖК і навіть будь-яких сподівань на це у формі якихось зборів, суворо заборонено таку «самодіяльність».

Проте успішність започаткованих у кінці XIX ст. публічних курсів при університетах перевершила всі очікування їх фондаторів. Суттєвий наплив жінок у всіх містах, де вони діяли, спонукав організаторів до перетворення їх із тимчасових у постійно діючі з розширеною навчальною програмою. Наприклад, в Одесі чисельність слухачів постійно зростала: у першому семестрі їх налічувалося 690 осіб, у другому – 723, у третьому – 754. Міська дума зважила на громадський резонанс справи і призначила адміністрації закладу щорічну субсидію 3000 крб, що дало змогу звільнити від оплати незаможних учительок [22, с. 94]. Курси

читали вечорами в актовій залі та аудиторіях Новоросійського університету.

З огляду на зростання кількості жінок, які прагнули поглибити свої знання, професорські корпорації в черговий раз обговорювали створення вищих жіночих навчальних закладів. У 1896 р. група професорів та викладачів Новоросійського університету (43 особи) поновила клопотання про організацію ВЖК в Одесі. Головним мотивом, за визнанням професорів, було те, що «публічні курси являли собою тільки слабкий сурогат вищої жіночої освіти» [17, арк. 8].

Саме Одеса стала наступним після Москви містом, ініціативній групі якого вдалося отримати дозвіл на організацію ВЖК. Варто зауважити, що для успішності чергового клопотання в 1902 р. професори вдалися до «обхідного маневру». Обізнані з панівними серед освітніх бюрократів настроями утилітаризму жіночої освіти, одесити запропонували надати вищому закладу педагогічного характеру. Уже в 1903 р. в Одесі розпочали діяльність Вищі жіночі педагогічні курси. Проте практика швидко виявила, що суто педагогічний характер навчального закладу не задовольняв більшість слухачок. Населення міста було переважно неправославним, а законодавство Російської імперії обмежувало право на вчителювання представників іудейської конфесії. У травні 1906 р. рада курсів звернулася з клопотанням до Міністерства народної освіти про реформування закладу в Одеські ВЖК, що й було реалізовано. В Одесі навчальний заклад діяв у складі таких відділень: історико-філологічного (зі слов'яно-російським, історичним та романо-германським відділами), фізико-математичного (з математичним та природничим відділами) та юридичного.

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб) на рік та бажання поширити освіту серед представниць незаможних прошарків населення спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою навчання. Протягом 1910 р. рада вищого жіночого навчального закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24 794 крб 75 коп. [15, арк. 25 зв]. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем можна було звернутися до директора закладу по до-

помогу в платежі за освітні послуги. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки незаможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам. Натомість це не розв'язало проблему учнівської молоді.

Правління Товариства допомоги слухачкам Одеських ВЖК у 1911/1912 навчальному році констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12 000 крб. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12 910 крб. Водночас благодійна організація допомоги незаможним слухачкам із власних коштів внесла платежі за навчання на суму 3 970 крб 50 коп. [9, с. 42]. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10 000 крб для оплати навчання нужденних [10, с. 52]. До того ж на вирішення нагальних питань через директора видали 120 крб.

Наведені дані свідчать, що жіноча учнівська молодь, прагнучи здобути вищу освіту на Одеських ВЖК, не завжди могла самотужки впоратися з розрахунком власного бюджету, зокрема з оплатою за навчання. Припускаємо, що «вартість життя» у третьому за чисельністю населення місті імперії була досить недешевою для слухачької молоді. Саме тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухачькому контингенту, яку той потребував, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки своїх бідних курсисток.

Значна чисельність нужденних курсисток на ВЖК в Одесі спонукала адміністрацію навчального закладу вжити дієвих заходів для організації в 1910 р. їдальні, на що витратили 743 крб 82 коп., та фінансування безкоштовних обідів для найбільш незаможних [15, арк. 25 зв]. Заклад громадського харчування утримували спільно адміністрація Одеських курсів, Товариство до-

помоги слухачкам та приватні особи. У 1912 р. на забезпечення обідами бідних курсисток громадське об'єднання витратило 4 607 крб 98 коп. [10, с. 52].

На Одеських ВЖК існували й інші форми допомоги незможним слухачкам. Так, Товариство допомоги слухачкам у 1909/1910 навчальному році протягом чотирьох місяців виділяло субсидію на лікування курсистки по 25 крб на місяць. Вчасна медична допомога хворим слухачкам, особливо приїжджим, відірваним від родин та знайомих, становила окремий важливий напрям турбот благодійників.

Отже, з середини XIX ст. у Російській імперії вагомим суспільним завданням у «жіночому питанні» постав розвиток системи вищої освіти. Наполегливі клопотання прогресивної науково-педагогічної громадськості щодо створення в державі вищих навчальних закладів для жіноцтва влада задовольнила у формі ВЖК. Однак у кінці 70-х рр. XIX ст. ініціативу зацікавлених професорів Новоросійського університету про започаткування ВЖК в Одесі не вдалося реалізувати. Зростаючий потяг молоді до ґрунтовних знань, що продемонстрували публічні лекції при Новоросійському університеті наприкінці XIX ст., вилився в потужну петиційну кампанію за відкриття ВЖК в Одесі. Підсумком стає відкриття у 1903 р. у місті Одеських вищих педагогічних жіночих курсів, реформованих у 1906 р. у вищі жіночі курси. Функціонування ВЖК лише на кошти слухачок визначило необхідність залучення допомоги небайдужих громадян та установ Одеси.

Бібліографічні посилання

1. *Верещенко В. А.* Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX в.) / В. А. Верещенко. – СПб., 2004.
2. *Веселова Т. Н.* Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX в.) / Т. Н. Веселова, О. В. Мельник // Зап. ист. ф-та. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81–89.
3. *Вірченко В. В.* Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К. – Чернівці, 2007.
4. *Держархів м. Києва.* – Ф. 244, оп. 17, спр. 8.

5. *Добролюбский А. К* истории высшего женского образования в Одессе в XIX – начале XX в. / А. Добролюбский // *Південний захід. Одеська: Іст.-краєзнав. наук. альманах.* – О., 2009. – Вип. 7. – С. 16–36.
6. *Кобченко К. А.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К., 2007.
7. *Мельник О. В.* Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2009.
8. *Мельничук І. П.* Історичний досвід вирішення жіночого питання в українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. / І. П. Мельничук // *Пробл. історії України XIX – початку XX ст.* – 2008. – Вип. 15. – С. 80–84.
9. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 год. – О., 1912.
10. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913.
11. *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер. – М., 2005.
12. *Пономарева В. В.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М., 2008.
13. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 759, оп. 22, спр. 2038.
14. РДІА. – Ф. 1282, оп. 2, спр. 1869.
15. РДІА. – Ф. 733, оп. 155, спр. 134.
16. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 1547.
17. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 1927.
18. РДІА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 318.
19. РДІА. – Ф. 759, оп. 22, спр. 3145.
20. *Стайс Р.* Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайс. – М., 2004.
21. *Хорошилова Л. Б.* Женское образование и воспитание // *Очерки рус. культуры XIX века* / Л. Б. Хорошилова. – М., 2001. – Т. 3: Культурный потенциал общества. – С. 308–364.
22. *Шохоль К. Р.* Высшее женское образование в России. (Историко-юридический очерк) / К. Р. Шохоль. – СПб., 1910.

Надійшла до редколегії 04.04.2013

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ДОМАШНІ ВЧИТЕЛІ У ХАРКІВСЬКИХ ГІМНАЗІЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлюється динаміка плинності кадрів та професійна мобільність домашніх учителів, які працювали у гімназіях м. Харкова.

Ключові слова: домашнє навчання, домашні вчителі.

Освещается динамика текучести кадров и профессиональная мобильность домашних учителей, работавших в гимназиях г. Харькова.

Ключевые слова: домашнее обучение, домашние учителя.

The dynamics of the staff turnover and professional mobility home teachers who worked in gymnasiums of Харьков are discussed.

Key words: home schooling, home teachers.

Певна частина випускниць восьмикласних гімназій, інститутів шляхетних дівчат та єпархіальних училищ намагалися влаштуватися на роботу до жіночих гімназій. Учительки, які мали звання «домашні», займали помітне місце у колективах цих навчальних закладів. Обійнявши посаду, вони інколи все життя присвячували педагогічній справі. Звання домашньої вчительки надавало можливість працевлаштування представницям різних соціальних груп. Такі життєві гарантії були дуже важливими у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли дворянство втратило звичні джерела існування. Наявність постійного, хоч і невеликого заробітку, була важливою умовою для пошуків роботи.

Мета статті: визначити динаміку плинності кадрів та професійну мобільність домашніх учителів, які працювали у гімназіях м. Харкова. Джерелами для написання статті стали діловодні документи, а саме: списки чиновників Харківського навчального округу за 1886–1914 рр. За допомогою історико-генетичного та

історико-статистичного методів було досліджено списки особового складу колективів гімназій. На підставі їх вивчення укладено списки домашніх учителів. Діловодні документи цього вигляду не мали постійної графи «рік народження», така інформація міститься лише у списках, датованих 1914 роком. Тривалість педагогічного стажу визначалася за інформацією із граф «з якого часу у відомстві» та «з якого часу на посаді». Часто ці дати співпадали, коли вчителька обіймала посаду вперше. У результаті проведення історико-порівняльного аналізу стало можливим за окремими відомостями відтворити загальну картину трудової діяльності окремих домашніх учителів, а також визначити загальні тенденції їх трудового шляху.

Отже, вивчення списків чиновників уможливили визначення віку, соціального походження та тривалості педагогічної діяльності, а також, в окремих випадках, наявність роботи за сумісництвом та родинних стосунків у колективах гімназій серед кваліфікаційної групи домашніх учителів. Для дослідження були обрані перші за списком чотири жіночі гімназії, що існували у проміжок часу з 1886 р. до 1914 р.

У Маріїнській гімназії станом на 1886 р. працювало 17 домашніх учителів. Тривалість їх трудової діяльності можна прослідкувати за *табл. 1*. У списку викладачів 1886 р. не зазначено рік народження вчителів, тому надалі наводяться лише цифри педагогічного стажу. Проаналізувавши цифрові дані, можна побачити, що тривалість педагогічного стажу є такою: від 2 до 5 років – 1–5 %; від 5 до 10 років – 3–18 %; від 10 до 20 років – 7–41 %; від 20 до 30 років – 6–35 %. Стаж від 10 до 30 років мали 76 % домашніх учительок. Начальницею гімназії з 20 грудня 1888 р. стала вдова лікаря Олександра Іванівна Чернай, яка також мала звання домашньої вчительки [3, с. 334].

Наявні також дані щодо співвідношення віку і педагогічного стажу працюючих домашніх учителів станом на 1914 р. (*табл. 2*). Станом на 1914 р. домашні вчительки віком від 30 до 60 років складали 75 % від загальної кількості домашніх учителів. Стаж роботи до 10 років мали 42 % учительок, від 10 до 30 років – 46 %, більше 30 років – 12 %. Основний склад домашніх учителів складали вчительки середнього і старшого віку з великим педагогічним стажем. Дружина статського радника Олек-

сандра Дмитрівна Кисличенкова, домашня наставниця з математики, розпочала свій трудовий шлях з 1871 р., з 10 лютого 1872 р. вона працювала у гімназії, мала стаж роботи на одному місці 42 роки [10, с. 454].

Таблиця 1

**Тривалість трудової діяльності домашніх учителів
Маріїнської гімназії (1886 р.) [1, с. 35–361]**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Педагогічний стаж, років
1.	Панкратьєва Є. А.	14
2.	Янковська А. А.	8
3.	Пакіна Ю. В.	15
4.	Кисличенкова А. Д.	14
5.	Мєдведєва В. А.	14
6.	Купріянова М. А.	26
7.	Зимовська Є. М.	12
8.	Труханова Л. В.	16
9.	Песоцька М. К.	11
10.	Апаріна Є. П.	6
11.	Байєр О. Є.	2
12.	Карп О. М.	20
13.	Кузнєцова Є. Х.	20
14.	Тимофєєва А. Ф.	18
15.	Джунковська М. В.	26
15.	Грудзинська М. А.	7
17.	Ганнот М. Н.	24

Дочка титулярного радника Катерина Андріївна Панкратьєва, яка народилася в 1835 р., із 1862 р. працювала у гімназії. Учителька приступила до роботи у віці 27 років. Станом на 1914 р. мала загальний стаж педагогічної роботи 52 роки. У Маріїнській гімназії працювала 40 років з 1874 р. [3, с. 331]. Начальниця гімназії Ю. П. Медиш мала стаж роботи 32 р. Дочка купця Олена Мартинівна Карп, учителька ручної праці, станом на 1901 р. мала стаж 39 років. Вона почала викладати з 1862 р.

[5, с. 360]. До 1914 р. пропрацювали М. К. Песоцька, О. А. Панкратьєва, А. Д. Кисличенкова, О. Є. Байєр.

Таблиця 2

**Відомості про вік та педагогічний стаж домашніх учителів
Маріїнської гімназії (1914 р.) [10, с. 451–456]**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік, роки	Педагогічний стаж, роки
1.	Імшенецька М. М.	61	30
2.	Кисличенкова А. Д.	63	42
3.	Песоцька М. К.	66	37
4.	Байєр З. Є.	50	28
5.	Левандовська В. А.	52	27
6.	Богданова В. А.	53	10
7.	Єргольська Є. А.	49	14
8.	Єргольська О. А.	48	22
9.	Лапчинська Є. М.	46	27
10.	Базарова М. П.	42	22
11.	Родзевич С. І.	40	3
12.	Нікольська Д. Н.	44	4
13.	Яременко Є. І.	38	13
14.	Носкова А. П.	31	11
15.	Алчевська Х. А.	32	9
16.	Засядко О. А.	38	14
17.	Зуземіль Л. – К. К.	39	5
18.	Руднєва М. Н.	33	4
19.	Лебединська Є. П.	31	6
20.	Барсукова М. Я.	34	10
21.	Барсукова С. Я.	31	7
22.	Гумілевська В. Г.	26	4
23.	Тутаєва Є. В.	24	4
24.	Панкратьєва Є. А.	79	52

При вивченні списків учителів зустрічаються однакові прізвища та по батькові. Із цього факту можна зробити висновок, що у колективах працювали родичі, а саме, сестри. Наприклад, у Маріїнській гімназії працювали дочки статського радника сестри Єргольські – Ольга Олександрівна (1866 р. н.) та Катерина

Олександрівна (1865 р. н.). О. О. Єргольська викладала історію та географію, а також суміщала роботу у гімназії Драшковської [3, с. 332]. К. О. Єргольська була домашньою наставницею з арифметики та історії [3, с. 328, 332]. У цьому ж навчальному закладі тривалий час працювали дочки купця сестри Медведєви – Софія (з 1871 р.), домашня наставниця з російської мови, та Віра (з 1872 р.), домашня вчителька з історії та географії [3, с. 322, 328].

У Другій Харківській гімназії станом на 1886 р. працювало 17 домашніх учительок (*табл. 3*). Проаналізувавши ці дані, можна зробити висновок про те, що вчительки зі стажем роботи сім років (5 осіб) працювали від дня заснування гімназії і це було їх першим робочим місцем (у списку наведено час вступу до служби і на посаду, що збігаються) [1, с. 365–373]. Станом на 1901 р. п'ять домашніх учителів мали стаж більше 20 років: Ю. В. Себрянікова – 25 років, Д. М. Вінклер – 22 роки, М. І. Шитковська – 25 років, Л. К. Георгінзон – 26 років, А. І. Гукова – 22 роки. Троє мали стаж більше 15 років: М. М. Курносова – 16 років, А. Д. Іванова – 19 років, А. М. Зав'ялова – 15 років.

Наявні також дані щодо співвідношення віку і педагогічного стажу працюючих домашніх учителів гімназії станом на 1914 р. (*табл. 4*).

Станом на 1914 р. 28 домашніх учителів мали вік від 30 років і старше. Наприклад, віком від 20 до 30 років – 2–7 %; від 30 до 40 – 7–23 %; від 40 до 50 – 7–23 %; від 50 до 60 – 9–30 %; від 60 до 70 – 4–13 %; більше 70 – 1–3 %.

Отже, домашні вчителі у Другій Харківській гімназії обіймали свої посади тривалий час, більшість складали жінки у віці від 30 років, які мали великий стаж роботи.

Порівнюючи списки домашніх учителів 1886 р. та 1914 р. видно, що три вчительки – Є. Н. Фіногенова, Є. А. Карякіна та О. Н. Соколовська весь цей час працювали у гімназії, їх стаж відповідно складав 29, 28 та 29 років. Ветерани педагогічної праці мали різне соціальне походження. Дочка купця Олена Миколаївна Фіногенова, домашня наставниця з математики. Дворянка Єлизавета Аполонівна Карякіна, домашня наставниця з географії, прослухала педагогічні курси у Санкт-Петербурзі. Ольга Миколаївна Соколовська закінчила курс в Одеському інституті шляхетних дівчат.

Таблиця 3

**Тривалість трудової діяльності домашніх учителів
Другої Харківської гімназії (1886 р.) [1, с. 365–373].**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Педагогічний стаж, роки
1.	Мейнандер Є. І.	4
2.	Апостол-Кегич В. А.	4
3.	Распопова Н. М.	7
4.	Муравйова М. М.	7
5.	Соколовська О. Н.	1
6.	Фіногенова Є. М.	1
7.	Чижевська Н. Р.	1
8.	Щелкова А. І.	2
9.	Іванова А. Д.	4
10.	Карякіна Є. А.	6
11.	Курносова М. М.	1
12.	Вінклер Д. М.	7
13.	Остроумова Є. А.	7
14.	Шитковська М. І.	10
15.	Давидова Ю. В.	-
16.	Кликова В. І.	1
17.	Серебрянікова Ю. В.	7

У Маріїнській та Другій гімназіях відносно загальної кількості домашніх учителів було мало працюючих молодого віку зі стажем 1–5 років. Вони складали незначний відсоток. Основний загал колективу складали вчителі середнього (30–50) та старшого віку. Кількість осіб, що мала стаж роботи від 10 років, складала основний контингент колективів цих навчальних закладів. Такі показники свідчать про стабільність функціонування колективу. Великий досвід викладання був запорукою високої професійної майстерності.

Наявність значної кількості вчителів із педагогічним стажем більше 10–20 років, а в деяких одиничних випадках тривалість складала 30 і більше років, свідчить про те, що плінність кадрів була незначною. Щодо професійної мобільності, то вона ніяк не

прослідковується. Посади начальниць обіймали досвідчені колишні домашні вчителі. На їх місце приходили молодші колеги з цього ж навчального закладу.

Таблиця 4

**Відомості про вік та педагогічний стаж домашніх учителів
Другої Харківської гімназії (1914 р.) [10, с. 460–468]**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік, роки	Педагогічний стаж, роки
1.	Чернай О. І.	69	26
2.	Верховська А. М.	62	29
3.	Рославлева В. В.	43	22
4.	Мощенко Є. Н.	39	22
5.	Фіногенова Є. М.	47	29
6.	Дружинін Г. М.	26	1
7.	Карякіна Є. А.	57	28
8.	Рославлева В. В.	39	20
9.	Кликова В. І.	50	29
10.	Дідріхсон М. А.	50	28
11.	Шолотоф А. Р.	56	4
12.	Коврайська С. П.	36	14
13.	Ковалевська М. П.	41	19
14.	Липинська О. П.	56	19
15.	Мартьянова Н. А.	34	10
16.	Курасовська Ю. А.	53	14
17.	Грудзинська О. А.	76	29
18.	Ткаченко Р. С.	40	11
19.	Ценіна М. А.	69	26
20.	Турбаба А. П.	47	27
21.	Тертичникова	57	16
22.	Подосинникова Л. А.	42	14
23.	Дмитрієва А. А.	45	9
24.	Гукова А. І.	56	26
25.	Гаркушенко	51	8
26.	Соколовська О. М.	60	29
27.	Вондоловська М. Г.	33	2
28.	Белікова З. С.	30	4
29.	Шихова В. В.	34	7
30.	Семенова А. І.	25	6

Станом на 1886 р. у Харківській Вознесенській гімназії працювали п'ять домашніх учителів (табл. 5). Гімназія була реорганізована із школи лютеранської громади. Серед учителів були іноземні піддані, які не змінювали свій статус, тому могли виїжджати із Харкова. Начальниця гімназії, вдова І гільдії купця, Кароліна Іванівна Мецнер, з 17 грудня 1886 р. обійняла цю посаду. За списками можна прослідкувати родинні стосунки серед домашніх учителів. Наприклад, Данило Васильович Гільденбрандт, домашній учитель географії, працював разом із дочкою, Вільгельміною, учителькою ручної праці та підготовчого класу [1, с. 409]. Працювали сестри Целлентин – Адель-Ельфріда Карлівна (1892 р. н.) та Марія-Тереза-Августа Карлівна (1884 р. н.) та сестри Бекман – Ядвіга-Регіна Карлівна (1887 р. н.) та Анна-Емма Карлівна (1894 р. н.) [10, с. 474–477]. Станом на 1901 р. домашні учителі Вознесенської гімназії мали такий стаж роботи: В. Д. Гільденбрандт – 16 років, М. І. Гроссет – 16 років, Е. К. Дегтинська – 16 років, К. І. Мецнер – 15 років. Із 1886 р. до 1914 р. пропрацювала дочка іноземця Анна Леонтіївна Бренфо, з 1885 р. – 29 років.

Таблиця 5

**Тривалість трудової діяльності домашніх учителів
Харківської Вознесенської гімназії (1886 р.)**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Педагогічний стаж, роки
1.	Гільденбрандт Д. В.	1
2.	Дегтинська Е. К.	1
3.	Гроссет М. І.	-
4.	Бренфо А. Л.	1
5.	Гільденбрандт В. Д.	1

Станом на 1914 р. більшість домашніх учителів Вознесенської гімназії була віком від 20 до 40 років – 71 % із стажем роботи 1–10 років – 67 % (табл. 6).

Учителі іноземного походження, що були носіями мови, мали міцні зв'язки із далекою Батьківщиною та швидко змінювали місце перебування. Приклад Вознесенської гімназії скоріше виняток, аніж закономірність.

Таблиця 6

**Відомості про вік та педагогічний стаж домашніх учителів
Харківської Вознесенської гімназії (1914 р.) [10, с. 469–511]**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік, роки	Педагогічний стаж, роки
1.	Неміус О.-Д. Р.	46	14
2.	Ебергардт Л. П.	34	6
3.	Гаупт А.-Е. Г.	37	8
4.	Штильмарк Е. К.	30	7
5.	Бренфо А. Л.	74	29
6.	Герхт В.-А. Г.	33	7
7.	Лютая О. А.	27	6
8.	Шраменко Е.-А. Ф.	39	8
9.	Гарлева Р. С.	32	6
10.	Гагенторн Е. В.	44	21
11.	Фарафантова Т. М.	43	8
12.	Ломиковська М. М.	27	4
13.	Мецнер А.-Е. Л.	43	7
14.	Міклашевська М. Н.	49	29
15.	Холодна О. Г.	36	14
16.	Лебедєва О. П.	24	4
17.	Лещинська Т. В.	37	7
18.	Бехман А.-Е. К.	20	2
19.	Вишневська А.-А. А.	27	4
20.	Целлентин А.-Е. К.	22	1
21.	Целлентин М.-Т. А.	30	3
22.	Бехман Я.-Р. К.	27	8
23.	Фовелін К. К.	32	7
24.	Ляковська Н. В.	34	15

У Харківській гімназії Д. Д. Оболенської станом на 1886 р. працювало п'ять домашніх учителів (табл. 7).

Станом на 1914 р. кількість домашніх учителів збільшилася (табл. 8). Від 1886 до 1914 р. пропрацювала М. Д. Борщ. Родинні стосунки – дочки протоієрея, сестри Пономарьови – Варвара Діївна, Катерина Діївна та Марія Діївна [с. 343].

Таблиця 7

**Тривалість трудової діяльності домашніх учителів
Харківської гімназії Д. Д. Оболенської (1886 р.)**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Педагогічний стаж, роки
1.	Фесенко А. В.	1
2.	Михайлова О. Н.	1
3.	Пономарьова В. Д.	6
4.	Пономарьова К. Д.	6
5.	Борщ М. Д.	6

Таблиця 8

**Відомості про вік та педагогічний стаж домашніх учителів
Харківської гімназії Д. Д. Оболенської (1914 р.)**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Вік, роки	Педагогічний стаж, роки
1.	Оболенська Д. Д.	70	46
2.	Борщ М. Д.	61	34
3.	Клочкова А. В.	47	30
4.	Кодлубовська Л. П.	45	14
5.	Грінгоф Л. А.	44	21
6.	Клемпау Л. А.	50	19
7.	Горн Л. Н.	23	1
8.	Шмидт А.	28	1
9.	Козьміна М. Г.	19	2

Наявні дані щодо плинності кадрів у харківських гімназіях (табл. 9).

Отже, домашні вчителі працювали в одному навчальному закладі тривалий час. Рівень їх професійної підготовки не змінювався. Плинність кадрів серед домашніх учителів була мінімальною.

Таблиця 9

**Відомості про домашніх учителів
Харківських гімназій у 1886 та 1914 рр.**

Назва гімназії	Харківська Маріїнська гімназія (1870)		Харківська Друга гімназія (1879)		Харківська Вознесенська гімназія (1885)		Харківська гімназія Оболенської (1880)	
	1886	1914	1886	1914	1886	1914	1886	1914
Загальна кількість працюючих	36	42	43	50	15	43	33	23
Кількість домашніх учителів	17	24	14	30	14	24	5	9
% дом. учит.	47	57	33	60	93	56	15	39
Вік працюючих								
20–30 років		2		2		7		3
30–40 років		9		7		10		-
40–50 років		6		7		5		4
50–60 років		3		9		-		1
60–70 років		3		4		-		1
70 років і більше		1		1		1		
Педагогічний стаж								
1–5 років	1	6		4		6		3
5–10 років	3	4		4		10		-
10–15 років	7	6		5		3		-
15–20 років	-	-		3		-		2
20–30 років	6	2		13		3		2
30 років і більше		3		1				1

Бібліографічні посилання

1. Список чиновников и преподавателей Харьковского учебного округа. – Х., 1886.
2. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1890. – Х., 1890.
3. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1894. – Х., 1894.
4. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1898. – Х., 1898.
5. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1901. – Х., 1901.
6. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1902. – Х., 1902.
7. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1903. – Х., 1903. – Вып.2.
8. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1910. – Х., 1911. – Вып. 1.
9. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1914. – Х., 1914. – Ч. 2: Женские гимназии и прогимназии.
10. Список лицам, служащим по Харьковскому учебному округу. 1913. – Х., 1913. – Ч. 1.

Надійшла до редколегії 15.04.2013

Ж. М. Сердюк

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX-XX ст.

Висвітлена фінансова сторона діяльності першого повноцінного жіночого середнього навчального закладу в Одесі – Маріїнської гімназії. Розглядаються джерела її прибутків та статті витрат. Акцентовано увагу на деяких особливостях управління навчальним закладом та загальних проблемах середньої освіти на території підросійської України у вказаний період.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназія, громадська ініціатива, Піклувальна Рада.

Освещена финансовая сторона деятельности первого полноценного среднего женского учебного заведения в Одессе – Мариинской гимназии. Рассмотрены источники ее финансирования и статьи расходов. Акцентировано внимание на некоторых особенностях управления учебным учреждением и общих проблемах среднего образования на территории подросийской Украины указанного периода.

Ключевые слова: женское образование, гимназия, общественная инициатива, Попечительный Совет.

The financial activity side of the first full value secondary female educational institution in Odessa - Mariinsky gymnasium- is lighted in the article. The sources of its financing and expenses articles are being considered. Attention is emphasized on some peculiarities of educational institution management and general problems of secondary education on the russian-controlled territory of Ukraine in given period.

Key words: female education, gymnasium, public initiative, the Board of Trustees.

На Заході вже у XVIII ст. турботу про шкільну освіту розділяти між собою держава, церква та суспільство. В Україні ж, як і у всій Російській імперії, до середини XIX ст. прерогатива у цій сфері належала виключно російському самодержавству. Тільки в період активізації суспільних рухів другої половини 1850-х рр.

до дії вперше вступає інший могутній фактор розвитку освіти – громадська діяльність, громадська ініціатива. З цього часу в освітньому процесі зароджуються та розвиваються два протилежних явища. З одного боку, держава намагається посилити свій вплив на школу. З іншого, – школа, освіта дедалі більше намагаються позбавитися контролю держави, трансформуючись в одну з найважливіших функцій суспільства. І чим ширше освіта наближається до сфери суспільної практики, тим жорсткішим стає державний контроль над нею та активнішими спроби влади задушити громадську ініціативу. Тобто, порівняно з країнами Західної Європи, в Україні державний фактор розвитку освіти протягом тривалого часу залишався домінуючим у силу специфіки державного устрою та особливостей історичного розвитку.

Сьогодні ми спостерігаємо все більшу комерціалізацію середньої освіти, але не завжди це проходить у правовому полі. В той же час відкриваються та успішно діють і офіційні приватні заклади середньої освіти. Діяльність одного з навчальних закладів, який успішно діяв майже без допомоги казни, маємо можливість прослідкувати в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Актуальність теми зумовлена існуючими проблемами у сфері середньої освіти та необхідністю їх вирішення. Але сучасні спроби реформування української школи мають спиратися не лише на новітні досягнення педагогічної науки та інноваційної педагогічної практики. Їх фундаментальною опорою повинен виступати також історичний досвід вітчизняної освіти, його демократичні та гуманістичні традиції. Успіх сучасних реформ залежить від того, наскільки вкорінені вони у цих традиціях, наскільки глибоко та масштабно вони вирішують як невідкладні сучасні проблеми, так і завдання, залишені їм у спадок радянською школою. Безперечно, що ознайомлення з попереднім досвідом середньої освіти на прикладі однієї з перших жіночих гімназій дозволить зробити ці спроби більш осмисленими та плідними, а вітчизняну систему шкільної освіти більш яскравою та різноманітною. Метою статті є простежити особливості утримання та діяльності жіночого навчального закладу за умов відсутності державної підтримки.

Загалом шкільництво в підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалося під впливом ряду російських освітніх реформ. Зміни відбулися у початковій, середній, вищій освіті. Зокрема, реформа середньої освіти регламентувалась прийнятим у 1864 р. «Статутом гімназій і прогімназій». Встановлювались класичні і реальні гімназії, обидві із семирічним терміном навчання, а також класичні і реальні прогімназії (замість повітових училищ) – неповні середні заклади, програма навчання яких дорівнювала першим чотирьом класам гімназій. Гімназії і прогімназії були окремо чоловічими і жіночими. Перша жіноча гімназія (Фундуклівська) в Україні почала роботу 1859 р. в Києві [8, с. 127].

Під тиском громадськості з березня 1856 р. імператор Олександр II розпочав облаштування в губернських містах жіночих шкіл, наближених по курсу викладання до гімназій, для того, щоб довершити систему народної освіти. З 1860 р. жіночі школи (гімназії) переходять під керівництво опікунів навчальних округів та заснуються з їх дозволу у тих містах, де є можливість забезпечити їх існування за допомогою громадських або приватних внесків [13, с. 460]. Тобто, середня жіноча освіта у своїй основі зароджувалась і будувалась як неурядовий сектор вітчизняної школи. Така будова надає пореформеній системі освіти характер державно-суспільного феномену, зі складним сплетінням-протистоянням його державної та громадської складових [2, с. 183].

Кількість гімназій стрімко зростала. За даними центрального статистичного комітету за 1880 р. виявляється, що у 1858 р. у Російській імперії існувало лише чотири жіночі гімназії, а через двадцять два роки їх стало 262 [10, с. 16]. Це підтверджує, що такі навчальні заклади відповідали потребам суспільства. Проте треба зазначити, що рівень освіти у всіх середніх жіночих закладах (жіночі гімназії, єпархіальні училища, інститути шляхетних дівчат) був набагато нижчим, ніж у чоловічих. Жінки практично не мали доступу в університети і вищі технічні школи, для них організовувалися лише Вищі жіночі курси [8, с. 128].

Тим часом, Одеська міська дума, не бажаючи відставати від передової громадськості, вирішила заснувати власну жіночу гімназію для всіх верств населення. В той же час від пані Олександрі фон-Огліо, яка утримувала приватну гімназію, на-

дійшла вигідна пропозиція. На початку 1868 р. майно гімназії перейшло у власність міста за 5 000 крб [14, с. 15]. Причина, з якої дума зупинила свій вибір саме на закладі фон-Оглію, О. Маркевич пояснює тим, що це була перша жіноча гімназія в Одеському навчальному окрузі, яка до того ж користувалася непоганою репутацією в місті [9, с. 8].

З національно-політичних міркувань уряд підпорядковував Відомству імператриці Марії деякі з тих жіночих гімназій, які утримувались за рахунок громад, особливо у національних окраїнах. Відповідно їм присвоювали звання Маріїнських для підвищення авторитету [2, с. 143]. На початку 1869 р. така монарша милість була дарована й Одеській жіночій гімназії. Високе звання Маріїнської покладало на Піклувальну Раду обов'язок докласти всіх зусиль, щоб навчальний заклад відповідав своєму статусу [9, с. 20]. У 1870 р. статус гімназії та звання Маріїнської отримало також Катеринославське жіноче чотирикласне училище [18, с. 52].

Історичні джерела стверджують, що в кінці XIX ст. уряд Російської імперії виділяв на жіночі гімназії менше 10 % необхідної для їх утримання суми. Решта 90 % витрат припадали на частку земств, міст, різноманітних товариств та установ, а також приватних осіб [1, с. 2].

Одеська Маріїнська жіноча гімназія відповідно також утримувалася коштами міста та за рахунок плати за навчання без допомоги державної казни. Міська управа щорічно виділяла 14 тис. крб, причому ця сума повинна була поступово зменшуватися зі зростанням прибутків гімназії [5, арк. 90]. Плата за навчання у 1881 р. складала 40 крб на рік, а разом з необов'язковими предметами – 60 крб. При цьому витрати, приміром, за поточний рік склали 35 775 крб [6, арк. 114]. Головна стаття доходів гімназії у 1880–1889 рр. – збір плати за навчання. На 1913 р. вона складала вже 81,3 %. При цьому головна стаття видатків – оплата праці персоналу (69 %); господарські витрати (8 %); ремонт та перебудови будівлі (5,8 %) [14, с. 21]. У 1868 р. Наглядова Рада вирішила власним коштом придбати для гімназії будинок державного боржника Гілля, в якому вона розміщувалась. Уряд погодився продати будинок за 20 000 крб з виплатою на 10 років [15, с. 13]. А у 1874 р. було прийнято рішення побуду-

вати новий будинок для гімназії за проектом архітектора Моранді вартістю 17 500 крб. Кошти були накопичені за кілька років із залишкових сум. Вийшло навіть на 6 000 дешевше. Також було відремонтовано стару будівлю (пофарбовано підлогу, побілено стіни, відремонтовано печі, куплено 117 нових парт та проведено воду у двір) [16, с. 1-2].

До переваг самофінансування навчального закладу можна віднести також високий рівень самостійності шкільної адміністрації при прийнятті важливих управлінських рішень. Наприклад, показники успішності в перші роки існування гімназії були досить низькі, що свідчило про слабку підготовку учениць. Педагогічна Рада вирішила запровадити перевідні іспити, залучила кращих педагогів та підвищила їм платню, а також замінила керівництво гімназією [15, с. 16]. З доповіді генерал-губернатора краю за 1871 р. видно, що збільшення заробітної плати педагогів дозволило місцевому освітньому начальству більш критично підбирати вчительські кадри, приділяючи увагу перш за все рівню знань, моральним якостям та педагогічним здібностям викладачів [3, арк. 26].

Архівні матеріали свідчать, що рухоме майно гімназії навіть було застраховане від пожежі на суму 17 800 крб [6, арк. 104]. Цікаво, що уряд (через брак коштів) не заперечував проти надання меценатської допомоги жіночим навчальним закладам. Так, при Одеській Маріїнській жіночій гімназії діяли приватні стипендії, якими користувалися найкращі учениці за рішенням Педагогічної Ради [12, с. 40–43].

Разом з тим, фінансові можливості місцевих громад були надзвичайно обмежені, щоб максимально задовольнити потреби в освіті. І хоча благодійність на розвиток освіти поширювалась серед представників усіх верств населення, кількість громадських шкіл зростала надто повільно. Це було пов'язано, окрім іншого, з недостатньою кількістю кваліфікованих кадрів [4, арк. 36]. Професія педагога не вважалась престижною в суспільстві через низьку оплату праці. Чоловікам, які її обирали, було важко утримувати сім'ю. А жінки, не маючи доступу до вищої освіти, були позбавлені прав викладати спеціальні дисципліни навіть у жіночих навчальних закладах, до яких, до речі, вимоги суспільства були послаблені, порівняно з чоловічими. Жіночим гімназіям доводилось конкурувати з чоловічими в залученні

кращих педагогічних кадрів, підвищуючи заробітну плату та пропонуючи гнучкий робочий графік. І хоча останнє часто шкодило навчальному процесу, авторитет навчального закладу підвищувався залежно від його викладацького складу. Так, в Одеській Маріїнській гімназії працювали і деякі викладачі Новоросійського університету. Але така практика була зумовлена не стільки необхідністю викладачів підробляти, скільки їх співчутливим ставленням до жіночої освіти та добрими намірами підтримати її.

До недоліків можна зарахувати також переповненість класів у громадській гімназії, порівняно з приватними жіночими навчальними закладами. Навіть забезпечені городяни не бажали витратити зайві кошти на освіту власних дочок, якщо можна було на цьому заощадити. Прохання про звільнення від оплати навчання надходили до Піклувальної Ради, вже при вступі до гімназії. Співчутливе ставлення до таких заяв призводило до того, що майже третина учениць навчалася безкоштовно. Педагогічна Рада гімназії, як більш компетентна у здібностях учениць, неодноразово порушувала перед Піклувальною Радою питання про необхідність скорочення відсотка звільнених від оплати та про необхідність самостійного прийняття таких рішень [6, арк. 82].

Звісно, в гімназії навчались і нужденні учениці, які потребували особливого ставлення, але Піклувальна Рада часто безпідставно звільняла від оплати ледачих, нездібних, невстигаючих учениць, з поганими звичками та нахилами, «яким місце в народному училищі або у швейній майстерні» [6, арк. 83].

Також зазнавав певної критики з боку суспільства принцип всестановості, який був покладений в основу організації Одеської Маріїнської гімназії, як і інших подібних до неї жіночих навчальних закладів. Батьки дворянок сумнівалися, що їх дочки отримають тут гідну освіту, а дівчата з незаможних родин гостро відчували різницю у атмосфері в сім'ї та школі і не завжди могли впоратися з почуттям безпорадності [11, с. 146-147].

Окрім того, в підросійській Україні у всіх початкових і середніх школах навчання проводилося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли по всій імперії. Українська мова не вивчалася навіть як навчальний предмет. Для

російського уряду українського народу ніби й не існувало взагалі. Будь-які спроби відкрити українські школи чи бодай запровадити українську мову у народні школи зразу ж присікалися. За найменший прояв симпатій до української культури і мови вчителів звільняли з роботи. У 1876 р. було видано Закон про повну заборону української мови не тільки в школах, але і в суспільному житті взагалі. Наприклад, у Миргородській гімназії (Полтавщина) висіла табличка: «В стенах гимназии воспрещается воспитанникам говорить на малорусском языке» [8, с. 131].

На початку XX ст. у Росії і на територіях підросійської України склалася досить строката і заплутана система народної освіти: існувало понад 20 типів різних шкіл (державні і приватні, платні і безплатні, конфесійні і світські, чоловічі і жіночі). Ця система характеризувалася неузгодженістю навчальних планів початкових і середніх шкіл, наявністю шкіл-тупиків [8, с. 136]. При цьому з усіх типів середніх навчальних закладів, які фінансувались державою, у самому невідгданому становищі знаходились жіночі міністерські гімназії. Та й саме фінансування мало досить умовний характер. Так, у 1910 р. на утримання діючих в імперії 700 жіночих гімназій, підвідомчих Міністерству народної освіти, було витрачено близько 11 млн крб, з яких казна виділила лише 870 тис. крб. Решту суми складали громадські кошти, причому на першому місці була плата батьків за навчання [17, с. 114]. Ці цифри свідчать про те, що і надалі жіноча середня школа в Російській імперії, а отже, і в підросійській Україні, продовжувала розвиватись переважно як громадська.

Наростаючі проблеми освіти не могли залишитись поза увагою суспільства. У чотирьох найбільших губернських містах України – Одесі, Києві, Харкові і Катеринославі демократична громадськість активно боролася за підвищення освітньої ролі жіночих гімназій та спільне навчання, вимагала збільшення урядових асигнувань на потреби жіночої середньої освіти та відкриття вільного доступу жінок до університетів. Важливим здобутком цієї боротьби стала поява та діяльність на східноукраїнських землях таких педагогічних часописів, як «*Педагогический вестник*» (Єлизаветград), «*Школьное обозрение*» (Одеса), «*Профессиональная школа*» (Київ), які хоч і видавалися російською мовою, але були орієнтовані на освітні проблеми, в першу чергу, українського народу, його школи та освіти [7, с. 57].

Держава всіма засобами намагалась обмежити вплив громадськості на школи, залишивши їй лише питання про їх утримання. Але, незважаючи на те, що всі громадські навчальні заклади суворо перевірялись МНП, а підручники та книги піддавались цензурі, саме в новій всестановій відкритій школі яскраво та результативно проявила себе громадська освітня ініціатива. І саме тут вперше зародились державно-суспільні органи управління школою в образі Піклувальних Рад. І саме в жіночих школах ці Ради отримали найбільші права [2, с. 202].

Таким чином, перші жіночі гімназії, засновані з громадської ініціативи, виявилися досить ефективними та відповідали потребам часу. У зв'язку з тим, що міські громади не могли утримувати достатню кількість шкіл, на допомогу прийшла приватна ініціатива. Кількість жіночих гімназій стрімко зростала, корінним чином змінюючи становище жінок у суспільстві, відкривши їм шлях до здобуття вищої освіти та професійної діяльності.

Отже, історія вітчизняної жіночої освіти дає безцінний досвід, який може бути використаний і сьогодні. Цей досвід свідчить, що основною мірою соціальної глибини, перспективності та одночасно соціальної захищеності будь-якої освітньої реформи є її відповідність соціально-економічним та освітньо-культурним потребам країни, а також потребам розвитку самої освіти; відображення в реформі різноманітних громадських запитів та інтересів; участь суспільства та педагогічного співтовариства у її підготовці та проведенні. Відродження традиції заснування приватних середніх навчальних закладів, у тому числі з роздільним навчанням, урізноманітнить вітчизняну систему освіти, підвищить її якість та суспільний авторитет і, можливо, сприятиме появі педагогічних новацій.

Бібліографічні посилання

1. *Витте Н. А.* Доклад по возбужденным Херсонским губернским земским собранием вопросам, касающимся народного образования / Н. А. Витте. – О., 1886.
2. *Днепров Э. Д.* Среднее женское образование в России / Э. Д. Днепров, Р. Ф. Усачева. – М., 2009.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1, оп. 174, спр. 6.

4. ДАОО. – Ф. 1, оп. 174, спр. 35.
5. ДАОО. – Ф. 47, оп. 1, спр. 5597.
6. ДАОО. – Ф. 47, оп. 1, спр. 6260.
7. *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / І. В. Зайченко. – Л., 2002.
8. *Історія педагогіки: курс лекцій.* – К., 2004 : [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua>
9. *Маркевич А.* Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894 гг. / А. Маркевич. – О., 1896.
10. *Семенов Д.* Из пережитого в Мариинской женской гимназии / Д. Семенов // Рус. шк. – Кн. 3, март 1892 г.
11. *Сердюк Ж. М.* Из буднів Одеської Маріїнської гімназії / Ж. М. Сердюк // Матеріали третьої всеукр. наук. конф. «Людина у структурах повсякдення в історії України». – Луганськ, 2011.
12. *Сердюк Ж.* Організація середньої жіночої освіти в Одесі у другій половині XIX ст. / Ж. М. Сердюк // Матеріали міжнар. наук. читань «Південна Україна: козацька та після козацька доба (XVI – XX ст.)». – О., 2012.
13. *Обзор царствования государя императора Александра II и его реформы.* – СПб., 1871.
14. *Образование народное в ведении городского общественного управления.* – О., 1891.
15. *Отчет о деятельности Попечительного Совета Одесской Мариинской общественной женской гимназии за 1868–1870 гг.*
16. *Отчет о деятельности Попечительного Совета Одесской Мариинской общественной женской гимназии за 1874 г.*
17. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца XIX – начала XX в.* – М., 1991.
18. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава: сокращенное издание / Д. И. Яворницкий [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://gorod.dp.ua>

Надійшла до редколегії 20.04.2013

С. Л. Прокопенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ГІМНАЗІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано розвиток матеріальної бази Катеринославської класичної гімназії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., основна увага приділена процесу будівництва та реконструкції нового приміщення гімназії.

Ключові слова: гімназія, матеріальна база.

Проанализировано развитие материальной базы Екатеринославской классической гимназии во второй половине XIX – начале XX в., основное внимание уделено процессу строительства и реконструкции нового помещения гимназии.

Ключевые слова: гимназия, материальная база.

Were analyzed development of material resources Ekaterinoslav classical gymnasium in the second half of the XIX – early XX century. Main attention is paid the process of construction and reconstruction of new premises gymnasium.

Key words: gymnasia, material resources.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Катеринославська класична гімназія пережила дві реорганізації – за Статутом гімназій і прогімназій від 19 листопада 1864 р. та Статутом гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти від 30 липня 1871 р. Одночасно з цими складними змінами в організації навчального процесу гімназія вирішувала серйозні завдання, пов'язані з відповідним розвитком матеріальної бази, насамперед будівництвом нового навчального корпусу та облаштуванням різноманітних службових приміщень. На жаль, у науковій літературі цей процес висвітлений недостатньо.

Ця проблематика в загальному контексті розглядається, фактично, лише в працях Г. В. Донцова та Ф. В. Локтя, присвячених історії гімназії [1; 2], та публікаціях відомих краєзнавців М. П. Чабана та В. С. Старостіна [1; 2]. Метою даної статті є аналіз розвитку матеріальної бази Катеринославської гімназії у більш широкому контексті.

На середину XIX ст. гімназія обіймала велику садибу площею 7 десятин (близько 7,5 га) у районі вул. Клубної (нині вул. Леніна) та Дворянської (нині вул. Плеханова), на якій розташовувались головний корпус, будинок директора, два флігелі, два будинки вчителів, побудована в 1849 р. невелика обсерваторія, пансіон, але розширення класів потребувало розширення приміщень. Тим більше, що будинки були дерев'яні і, незважаючи на численні ремонти (1839 р. головний корпус навіть поставили на цегляний підмурок), знаходилися не в кращому вигляді. Директор гімназії Я. Д. Грахов в одному з листів до начальства наприкінці 40-х рр. відзначав, що головний корпус знаходиться у незадовільному стані і викликає стурбованість за здоров'я учнів та вчителів. До того ж він не відповідав ані зростаючій кількості учнів, ані вимогам, що висувалися до стану навчально-матеріальної бази.

Тому ще в 30-х рр. XIX ст. за директорства Я. Я. Ковалевського (1831–1842 рр.) ставилося питання про побудову нових цегляних приміщень для гімназії і шляхетного пансіону. Проект архітектора Сергія Грязнова і кошторис на побудову нової гімназії та пансіону при ній був затверджений уже за наступника Я. Я. Ковалевського – Г. М. Фовицького (1842–1846 рр.). Затвердивши 10 червня 1843 р. проект, Микола I при цьому власноруч відзначив на плані Катеринослава і місце її розташування на Соборній площі (нині пл. Жовтнева, 2). Місце для нового комплексу гімназії обрали там, оскільки за планом 1834 р., розробленим Вільямом Гесте, на площі мали постати губернські присутні місця, з аптекою, друкарнею та іншими, необхідними за рангом міста, установами. Передбачалось, як зазначав Д. І. Яворницький, що будівля буде колосальною й стане прикрасою всього міста. На її спорудження планувалось відпустити величезну, як на ті часи, суму в 120 908 крб 60 коп. сріблом [2, с. 103; 4, с. 109; 5, с. 98, 99; 6; 8, с. 103].

Четвертий директор гімназії Я. Д. Грахов (1846–1862 рр.), враховуючи, що гімназія мала на будівництво лише 28 тис. крб, у 1846 р. запропонував значно скоротити проект, не будувати церкву, залу для урочистих випробувань, підвали для зберігання господарських предметів, не штукатурити будівлі зовні і будувати господарським способом – спорудження будівлі коштувало б тоді всього 75 тис. крб. Проте, ніхто не міг взяти на себе відповідальність за це, оскільки проект був затверджений особисто імператором. Директор звернувся до губернського предводителя дворянства з проханням зібрати з дворян 92 тис. крб, яких не вистачало за кошторисом. Він запропонував два варіанти: дворянство могло або пожертвувати всю цю суму відразу зі своїх капіталів, або дати згоду на обкладання поміщицької землі (3 034 373 дес. по $\frac{1}{7}$ коп. з десятини) і вносити по 4 200 крб протягом 37 років для погашення всього боргу під 6 % річних. Але дворянство питання про збирання грошей не вирішило, а початок Кримської війни взагалі загальмував розмови про будівництво гімназії [2, с. 154, 155, 159; 5, с. 99].

У 1850 р. до цього додається проблемне питання ремонту старої будівлі, оскільки дахи на двох флігелях прийшли у ветхість і під час дощів та танення снігу почали сильно текти, як у класах, так і в бібліотеці; понад те, у головному корпусі колони, які підтримували навіс над галереєю, вийшли зі своїх гнізд, а пороги всіх дверей у класах, кілька віконних рам і луток знаходилися в такому стані, що не захищали від вітру й холоду. Тому, незважаючи на нестачу коштів на спорудження нової будівлі, слід було за будь-яких умов відремонтувати стару, щоб там можна було продовжувати навчання. На цей ремонт було витрачено близько 1 тис. крб. Щоб не закривати гімназію, Я. Д. Граховим було запропоновано, як крайню міру, придбати за 47 тис. крб двоповерховий будинок купця Трояновського. Але ця пропозиція не знайшла підтримки і було остаточно вирішено розпочати будівництво нових приміщень для гімназії. 3 травня 1851 р. почала функціонувати Катеринославська тимчасова будівельна комісія [2, с. 160–162].

14 січня 1855 р., після неодноразових спроб та невдач, височайше був затверджений «скорочений проти колишнього» проект з кошторисом в 52 406 крб 92,75 коп. на спорудження будівлі гімназії зі шляхетним пансіоном. Під забудову місто ви-

ділило земельну ділянку шириною 56 сажень (приблизно 120 м) по Соборній площі і 42,5 сажня (приблизно 90 м) по «протилежаній вулиці для гімназичного саду» (тобто по нинішній вул. Куйбишева). Загальна площа ділянки склала дві десятичини (2,2 га) [2, с. 164, 165; 5, с. 100].

У тому ж 1855 р. відбулися торги, на яких підряд на побудову гімназії виграв за 50 тис. крб надвірний радник Пашкевич, справи якого вів його повірений купець третьої гільдії Авраам Португалов. Згідно з контрактом Португалов розпочав роботи по спорудженню гімназії 1 квітня 1858 р., а вже 1859 р. його вигнали за невміння та передали роботи С. Столинській. Вона теж виявилася не дуже компетентною, щоб проводити велике будівництво у складній післявоєнній ситуації. Зростаючі ціни змушували купувати найдешевші матеріали та наймати найдешевших робітників. Через затримки в отриманні грошей та матеріалів роботи велися поспіхом, якнайшвидше. Одним словом, це був класичний «довгобуд» і будівництво завершилося у травні 1861 р., витрати склали 86 230 крб 84,5 коп. Старі гімназійні будівлі разом з землею були продані новомосковському купцю Д. Мінакову за 11 тис. крб [5, с. 100; 7, с. 26].

Будівля, зазначав історик гімназії Г. В. Донцов, виявилася мало пристосованою до потреб гімназії як щодо розмірів, міцності, так і деяких суто гігієнічних умов. Якість будівництва була незадовільною: балки поставлені короткі, унаслідок чого стеля совалася і не раз обрушувалася, світла у класних кімнатах було мало, багато класів виявилися тісними. «Важко було очікувати, – писав інший історик Ф. В. Локоть, – щоб будинок, споруджений за таких умов, був без значних дефектів». Починаючи з 1861 р., нова кам'яна будівля потребувала майже щорічних ремонтів, витрати на які згодом перевищили суму, витрачену на спорудження будинку. Так, тільки у 1861–1865 рр. на них було витрачено 9 366 крб. Чи варто дивуватися, що вже через рік «після пуску об'єкта» – в 1862 р. керівництво гімназії намагалося продати будинок духовному відомству під приміщення семінарії за 85 тис. крб. Та комісія духовної семінарії, яка оглядала гімназійний будинок, визнала останній для семінарії не підходящим [1, с. 45; 2, с. 168, 214].

Тому керівництво і педагогічна рада гімназії і в наступні роки приділяли значну увагу приведенню будівлі гімназії у придат-

не становище, на заваді чому ставало як стихійне лихо, коли під час бурі в лютому 1871 р. зірвало велику частину даху з головного корпусу і на ремонт довелося витратити 3 292 крб, так і недоробки будівельників. Зокрема, у жовтні 1872 р. обвалилася штукатурка на стелі і ледь не придавила інспектора гімназії, кімнатного наглядача в пансіоні і двох учнів. У зв'язку з чим було вирішено провести капітальне виправлення штукатурки на суму 7 710 крб, замінити у деяких кімнатах першого поверху балки та зміцнити стелю в інших приміщеннях поперечними балками. Це дозволило заспокоїти побоювання жителів міста щодо міцності будівлі й можливої небезпеки для учнів. Проте кардинально проблема була не вирішена, оскільки серйозний ремонт потребував коштів, які утричі перевищували звичайні кошторисні суми ремонту казенних будівель [2, с. 214, 291–294; 3, с. 375; 7, с. 26].

Водночас з ремонтами необхідно було вирішувати питання розширення самої гімназії, насамперед збільшення кількості класних приміщень. Справа в тому, що у пореформений час суттєво збільшився потяг до освіти представників третього стану. Якщо у 1861 р. у гімназії навчався 261 учень, то у 1866-му – 300, у 1868-му – 343, у 1871-му – 400, у 1873-му – 452. Максимуму кількість учнів досягла у 1883 р. – 511 учнів. Довелося відкривати паралельні класи I, II, III, підготовче відділення. Класи були переповнені – по 50 і більше учнів, тому багатьом відмовляли у прийомі. У зв'язку з цим у 1868 р. розпочали будівництво двоповерхового кам'яного флігеля, куди перенесли квартиру директора, канцелярію та архів гімназії, а їх приміщення були відведені під паралельні класи [1, с. 29, 46, 47; 2, с. 266].

Про обсяги зробленого свідчить оцінка вартості гімназії у зв'язку з пропозицією губернатора Д. М. Батюшкова у 1885 р. про продаж усіх її приміщень Міністерству внутрішніх справ під квартиру губернатора з канцелярією та губернським правлінням. З урахуванням первісних витрат на будівництво головного корпусу у 1861 р. та наступних добудов: кухня, сараї, комори (до 14 тис. крб), директорський флігель (14 тис. крб), пральня (1884 р. – близько 5 тис. крб), таких капітальних поліпшень, як водопровід (1869–1870 рр. – понад 3,5 тис. крб), переробка печей на кам'яне вугілля і зміну в багатьох місцях балок (до 8 тис. крб), вартості огорожі, розведення саду, а також звичайних що-

річних ремонтів, директор гімназії В. К. Зозулін (1881–1886 рр.) оцінював «без великої помилки» справжню ціну садиби гімназії приблизно в 150 тис. крб [2, с. 215, 216, 297–299].

До кінця XIX ст. приміщення гімназії мало наступний вигляд: головний 2-поверховий корпус, на верхньому поверсі якого знаходилися 11 класних кімнат, фундаментальна та учнівська бібліотеки, фізичний кабінет і церква; на нижньому поверсі – пансіон, учительська та приймальні кімнати, кабінет природничих наук, археологічних та інших рідкостей, квартира економа, службові приміщення та роздягальні. До лівої фасадної сторони цієї будівлі в 1904 р. була зроблена прибудова, у верхньому поверсі якої розмістилася рекреаційна зала, а в нижньому – гімнастична. Крім головного корпусу і флігеля з квартирою директора, канцелярією, архівом і приміщенням для прислуги, гімназія мала п'ять кам'яних будівель у дворі (квартира інспектора, лазарет, кухня з льодовиком і сараєм для вугілля, два цейхгаузи, пральня) [2, с. 215, 306, 307].

У завершеному вигляді фасад головного корпусу був звернений на Соборну площу і мав витягнуту форму з великими бічними крилами, що йшли у глиб двору. Посередині розташовувався парадний вхід. На першому поверсі стіни були оформлені широкими французькими рустами і мали напівциркульні вікна. Стіни другого поверху – гладкі, з великими прямокутними вікнами. Вся будівля має пропорції російського ампіру [4, с. 109].

Окремо треба згадати про гімназійну бібліотеку. Оскільки гімназія була класичною, вона давала той освітній мінімум, який можна було отримати протягом усього XIX ст., живучи в Катеринославі. Так, бібліотека гімназії вважалася найстарішою в місті, мало не його ровесницею, та ще й найбільшою. Для порівняння: якщо бібліотека місцевої духовної семінарії 1888 р. налічувала 7 784 томи, реального училища – 4 690 томів, то гімназійна бібліотека мала тоді 12 589 томів і це тільки фундаментальна, а була ще й учнівська – 1 412 томів. Бібліотеки Катеринославської гімназії (фундаментальна, учнівська та пансіонська) мали науковий характер. Для них купувалися книжки, котрі віддзеркалювали рівень, досягнутий на той час всіма провідними галузями знань. Так, уже на початок XX ст. фундаментальна бібліотека налічувала 15 638 томів (5 521 назва) вартістю в 22 837 крб 80 коп., а учнівська – 3 423 томи (1 738 назв) вартіс-

тю 3 970 крб 81 коп. Для порівняння: у 1866 р. їх було відповідно 6 375 та 1 391 том [2, с. 315, 317; 7, с. 27].

Досить обладнаними були й кабінети гімназії: фізичний (1866 р. – 163 прилади, 1876 р. – 222, 1886 р. – 241, 1896 р. – 313 і в рік 100-ліття гімназії у 1905 р. – 324), природничо-історичний (на початку XX ст. налічував 2 389 предметів: 287 зоологічних, 1 332 мінерали, 770 ботанічних), нумізматичний (понад 460 монет, медалей і жетонів), археологічний (236 предметів). При цьому слід зазначити, що значна частина предметів була передана Катеринославському реальному училищу після його заснування у 1875 р. Крім того, на початку XX ст. гімназія мала 180 атласів, глобусів, карт з історії та географії, 206 посібників з малювання, креслення та каліграфії, 49 музичних інструментів, 40 посібників з музики та співів, 232 з гімнастики та фехтування [1, с. 58; 2, с. 206, 315, 318–320].

У 1849 р. при шляхетному пансіоні гімназії, за допомогою приватних пожертв, була влаштована обсерваторія для метеорологічних спостережень. У новому приміщенні гімназії вона знаходилася у фізичному кабінеті. Результати метеорологічних спостережень за клопотанням губернатора з жовтня 1865 р. друкувалися у «Катеринославских губернских ведомостях». У них висвітлювалося: висота атмосферного тиску, температура по Реомюру, стан неба (ясно, хмарно або пасмурно), напрямок і сила вітру, особливі явища: гроза, дощ, град, сніг [2, с. 207].

Говорячи про розвиток матеріальної бази гімназії, варто охарактеризувати джерела її фінансування. Звичайно, основним джерелом фінансування були надходження з державного бюджету, але вони покривали лише близько 60 % витрат гімназії. Другим важливим джерелом була плата за навчання та плата за проживання у пансіоні. Плата за навчання вперше почала стягуватися у 1845 р. по 5 крб на рік і постійно зростала. Так, з 1858 р. вона становила 10 крб, а з 1864 р. – 15 крб. На засіданні педагогічної ради 28 січня 1865 р. було вирішено, що плата за навчання для перших 4-х класів має становити 15 крб, а для 3-х старших – 20 крб на рік. Але вже в 1869 р. вона знову збільшується до 25 крб. У 1871 р. у зв'язку з нестачею коштів плата зросла до 30 крб. Вона знову підвищувалася у 1879, 1881, 1882 та 1887 р. Зокрема, у 1887 р. за навчання у підготовчому класі бралося 36 крб, а з усіх інших – 56 крб на рік. Остаточню вартість

навчання була встановлена Міністерством народної освіти в 1889 р.: 60 крб в усіх, у тому числі й підготовчих класах. Крім того, за необов'язкові уроки малювання необхідно було окремо сплачувати 4 крб [2, с. 150, 202, 308].

Плата за проживання у пансіоні була більш стабільною, понад півстоліття, з часу відкриття гімназії у 1805 р., вона залишалась сталою і становила 200 крб сріблом. Але фінансова криза після Кримської війни змушує в 1858 р. збільшити її до 225 крб сріблом. У 1871 р. відбувається чергове підвищення до 275 крб на рік, у 1875 р. – до 290 крб, у 1877 р. – до 300 крб, а починаючи з 1882 р., – до 350 крб з одноразовим внеском на початкове обзаведення – 50 крб [2, с. 146, 310, 311].

Третім важливим джерелом були пожертви благодійників. Так, за 1864–1882 рр. гімназія отримала благодійних коштів на 38,2 тис. крб. Слід зазначити, що кошти на розвиток гімназії давали, передусім, почесні попечителі гімназії. Зокрема, попечитель у 1864–1866 рр. М. М. Котляревський пожертвував 6 тис., його наступник Г. П. Алексєєв (1866–1875) – 9 452 крб, Г. А. Байдак (1875–1877) – 3 150 крб, В. С. Коростовцев (1878–1882) – 2 860 крб. Значною мірою саме за рахунок цих коштів здійснювалися ремонти та розширення гімназії [1, с. 54–56].

В якості ілюстрації можна навести кошторис Катеринославської гімназії за 1881/1882 навчальний рік. У цьому році гімназія отримала з державного казначейства майже 44 тис. крб, плата за навчання становила близько 13 тис., плата за пансіон – 12,7 тис., допомога від губернського земства на утримання паралельних класів – 2,5 тис. крб, відсотки від недоторканного капіталу та попередні залишки від них – 9 594 крб, пожертви – 753 крб. Усього доходна частина становила 82 398 крб. Витрати ж розподілялися таким чином: на утримання особового складу було витрачено 31,8 тис. крб, утримання церкви – 835 крб, придбання навчальних посібників – 851 крб, ремонт будівлі і меблів – 7 479 крб, жалувannya прислуги – 1 857 крб та жалувannya лікарю і санітарні витрати – 733 крб, утримання канцелярії – 1651 крб, утримання пансіонерів – 13 014 крб, на видачу допомоги і нагород службовцям – 1003 крб, допомога учням – 814 крб, утримання паралельних класів – 5 560 крб, перерахування до державного казначейства – 18 887 крб. Всього було витрачено 78 933 крб, залишок коштів становив 3 469 крб [2, с. 76–77].

Отже, незважаючи на дві реорганізації в другій половині XIX – на початку XX ст. та викликані цим складні зміни в організації навчального процесу, гімназія успішно вирішувала серйозні завдання, пов'язані з розвитком матеріальної бази, насамперед будівництвом та реконструкцією нового навчального корпусу, а також облаштуванням різноманітних класних та службових приміщень, навчальних кабінетів.

Бібліографічні посилання

1. *Донцов Г. В.* Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–82 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
2. *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
3. Личные воспоминания о директорах Екатеринославской гимназии Павла Степановича Козловского, бывшего инспектором той же гимназии // *Локоть Ф.* Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908. – С. 373–386.
4. *Стародубов А. Ф.* Память истории: г. Екатеринослав (г. Днепропетровск) по литературе и воспоминаниям / А. Ф. Стародубов, В. В. Самодрыга, С. С. Иванов. – 2-е изд., доп. и перераб. – Д., 2003.
5. *Старостін В.* Столиця степового краю. Дніпропетровськ / В. Старостін. – Д., 2004.
6. *Фоменко А.* Класична гімназія – медичний коледж / А. Фоменко // Наше місто. – 1994. – 14 груд.
7. *Чабан М. П.* Двухсотліття Катеринославської гімназії / М. П. Чабан // Нива знань. – 2005. – Спецвипуск. – С. 23–29.
8. *Яворницький Д. І.* Історія міста Катеринослава / Д. І. Яворницький. – 2-е вид., доп. – Д., 1996.

Надійшла до редколегії 03.12.2012

О. В. Кравченко

Українська державна академія залізничного транспорту

ОСОБИСТІСТЬ В ІСТОРІЇ ДОБРОЧИННОСТІ АБО ЧІЙ ІМЕНА НОСИЛИ ДИТЯЧІ ПРИТУЛКИ В УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано історію сирітських установ в Україні. Показана роль приватної ініціативи у створенні притулків для дітей. Представлено персоналії, іменами яких називались заклади.

Ключові слова: сирітський притулок, діти, доброчинці, пожертвування, приватна ініціатива.

Проанализирована история сиротских учреждений в Украине. Показана роль частной инициативы в создании приютов для детей. Представлены персоналии, именами которых назывались заведения.

Ключевые слова: сиротский приют, дети, благотворители, пожертвования, частная инициатива.

The article deals with the history of orphanages. There has been shown a role of personal initiative in creating children orphanages. The persons reflected in the namrs of the orphanages are mentioned.

Key words: orphanage, children, fairy godfathers, donations, private initiative.

Доброчинність як соціальне явище зародилась і набула розвитку з давніх часів. Під впливом християнства поширювалась приватна допомога у вигляді досить примітивної форми – роздавання милостині. Завдяки поширенню ідей гуманізму та Відродження почали виявлятися організовані й цілеспрямовані форми приватної доброчинності – допомога навчальним закладам, безкоштовне лікування хворих, пожертвування на будівництво пам'ятників і різноманітних закладів, допомога постраждалим від нещасних випадків тощо.

У другій половині ХІХ ст. у Російській імперії поширенням явищем стало відкриття приватних навчально-виховних закладів

для дітей-сиріт. Вивченням цього процесу займалися С. В. Агуліна [1], С. С. Заєць [18], Г. Л. Махорін [24]. Діяльність окремих благодійників, які організовували дитячі притулки, досліджували Д. Н. Григор'єв [10], І. С. Гребцова та С. А. Накаєва [9], О. М. Бобкова [6] та ін.

Однією з малодосліджених проблем існування приватної доброчинності залишається питання про роль особистості в організації опіки над малолітніми безпритульними дітьми. У Російській імперії та українських губерніях, що входили до її складу у XIX – на початку XX ст., існували сотні установ і закладів опіки й виховання дітей, заснованих на приватні кошти, з приватної ініціативи. У першій половині XIX ст. набула поширення тенденція називати заклади опіки й піклування над дітьми іменами августійших осіб – представників імператорської родини: Миколи I, Олександра II, Олександра III, Олексія Миколайовича, Марії Олександрівни, Марії Федорівни, Олександри Миколаївни. Саме ця тенденція особливо була характерною для дитячих притулків, що входили до складу Відомства установ імператриці Марії [20, с. 106].

У другій половині XIX ст. доброчинні заклади для дітей, засновані та фінансовані приватним коштом, почали називати іменами їх творців – приватних осіб: багатих і не дуже, за їхнього життя та після їхньої смерті. Хто були ці доброчинці? Який внесок вони зробили у розвиток опіки над неповнолітніми? Яке практичне значення має вивчення історичного досвіду приватної доброчинності для сучасної України? Отже, метою статті вбачаємо з'ясувати, яку роль відігравали приватні особи-благодійники у створенні дитячих притулків і чому їхніми іменами називали ці доброчинні заклади.

Очевидно, одним із найперших «іменних» дитячих закладів, тобто названих на честь приватної особи, на території українських земель у складі Російської імперії став притулок для дітей, відкритий графінею Амалією Максиміліанівною Адлерберг у Сімферополі. Ідея створення дитячого притулку у Сімферополі (схвалена імператрицею Олександрою Федорівною) виникла ще у грудні 1848 р. [11, арк. 3]. Завдяки пожертвуванням було зібрано кошти в сумі 2 092 крб 50 коп. сріблом, які передали на збереження до Таврійського приказу громадської опіки [11, арк. 3]. Було вирішено назвати заклад «Спаським», але його відкриття

відклалося на невизначений термін. Поштовхом стала Кримська війна, внаслідок якої різко збільшилася кількість сиріт, безпритульних, загублених дітей, біженців з Севастополя [9, с. 89-90].

У період Кримської війни Таврійським губернатором був граф Микола Володимирович Адлерберг (1819–1892) – з 11 листопада 1854 р. по 25 травня 1856 р. Його дружина – Амалия Максиміліанівна Адлерберг (1808–1888) була позашлюбною донькою графа М. Лерхенфельда, двоюрідною сестрою імператриці Олександри Федорівни за лінією матері – княгині Терези Турн-унд-Таксіс (народженої Мекленбург-Штреліц) [9, с. 91]. Першим чоловіком Амалиї був барон Олександр Сергійович фон Крюденер [6, с. 200].

Головною справою А. М. Адлерберг стала опіка над безпорадними дітьми – жертвами воєнних дій. На зібрані серед заможних мешканців Криму пожертвування та проведену лотерею вдалось отримати понад 10 тис. крб та відкрити 4 серпня 1855 р. тимчасовий притулок для 11 дітей [11, арк. 13]. Вірогідніше, не в останню чергу, близькість до імператорської родини та високий соціальний статус дозволили А. Адлерберг втілити свої задуми в життя.

У лютому 1856 р. А. М. Адлерберг у зв'язку з виїздом чоловіка була змушена залишити Крим, і тому створений нею притулок виявився під опікою віце-губернатора І. Я. Браїлко. У притулку на той час перебувало 14 дітей – 5 хлопчиків та 9 дівчаток [11, арк. 4].

З 1 січня 1857 р. новий губернатор Григорій Васильович Жуковський та його дружина Катерина Іванівна Жуковська прийняли притулок під свою опіку [11, арк. 4 зв.]. Кількість вихованців збільшилася до 38 дітей (13 хлопчиків та 25 дівчаток), восени 1857 р. притулок було перетворено на постійний та названо іменем графині А. М. Адлерберг [31, с. 50]. У тому ж 1857 р. притулок було прийнято під покровительство імператриці Марії Олександрівни та включено до Відомства установ імператриці Марії Федорівни [12, арк. 1–9].

З 21 листопада 1857 р. притулок отримав власний будинок, куплений у вдови генерал-лейтенанта Раєвської за 6 тис. крб та переобладнаний [11, арк. 6-6 зв.]. 15 квітня 1869 р. були освячені та відкриті нове двоповерхове приміщення притулку на 60 дітей та церква Св. Мироносиці Марії Магдалини, загальна вартість

будівництва сягнула 31 тис. 628 крб 29 коп. [16, с. 60]. Значні пожертвування на притулок внесли Єлизавета Федорівна Фальц-Фейн, дружина севастопольського купця І. І. Фальц-Фейна та інші мешканці Таврійської губернії [31, с. 51]. До 1886 р. у притулку опікувались і хлопчики, і дівчатка, а потім хлопчиків перевели до притулку імені А. Я. Фабра. На початку XX ст. у закладі проживало близько 80 дівчаток. У 1917 р. притулок внаслідок фінансових проблем був переданий під управління губернського земства, а у 1918 р. – заклад практично припинив своє існування [17, с. 54-55]. Зараз у будівлі притулку на вул. Пушкінській, 18, розташований Музей етнографії народів Криму.

У Сімферополі існував також ще один «іменний» притулок для хлопчиків, заснований за заповітом колишнього Катеринославського цивільного губернатора Андрія Яковича Фабра (1789–1863). Після відставки з посади губернатора у 1857 р. у чині таємного радника А. Я. Фабр повернувся до Сімферополя. Задовго до своєї смерті А. Я. Фабр склав заповіт, який декілька разів переписував і доповнював. За цим документом усе майно і капітал таємний радник заповів на користь малолітніх неімущих сиріт, прагнуч заснувати сирітський будинок [6, с. 200-201].

Понад рік знадобилось душеприкажчикам А. Я. Фабра для того, щоб відкрити доброчинний заклад. 30 листопада 1864 р. у відремонтованому приміщенні відбулося святкове відкриття притулку для хлопчиків-сиріт. Сиротинцю належав дім у центрі Сімферополя, земля у п'яти повітах Таврійської губернії, млин у Бахчисараї вартістю 300 тис. крб. Капітали сирітського будинку становили 1,2 млн крб [32, с. 15]. На ці кошти за заповітом мали утримуватися 20 повних сиріт віком від 4 до 13 років, народжені в Таврійській губернії [6, с. 200-201].

Сирітський будинок Фабра проіснував до 1920-х рр. Як з'ясувала О. М. Бобкова, провулок, де знаходився заклад, до 30 травня 1924 р. носив ім'я А. Я. Фабра, а потім був перейменований у Раднаркомівський [6, с. 217]. Приміщення притулку збереглося до сьогодні – зараз тут знаходиться Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим (Раднаркомівська, 3) [6, с. 203].

На початку 1860-х рр. для сиріт духовного звання з приватної ініціативи був заснований притулок у Херсонській губернії. Заклад відкрився на хуторі у трьох верстах від Херсона та приз-

начався для священнослужителів, вдів, сиріт і безпритульних дівчат духовного звання. Будівництво приміщення притулку розпочалося 22 квітня 1862 р. Засновником притулку був благочинний Херсонського Успенського собору протоієрей Максим Степанович Перепелицин (близько 1797–1862), який пожертвував на заклад усе своє майно [29, с. 9]. На його честь заклад був названий «Перепелицинським». Будівництво притулку закінчилося лише 21 вересня 1864 р., вже після смерті засновника. За перші 12 років існування притулку на його утримання витратили понад 40 тис. 600 крб [26, с. 193].

Крім дівчиць та вдів до притулку в крайньому разі також приймали хлопчиків-сиріт духовного звання віком від 8 років. Кількість вихованців за статутом визначалась у 40 осіб. У 1847 р. заклад утримувався за рахунок коштів Херсонського опікунства над бідними духовного звання – 2 тис. крб, від Григорієвського Бізюкового чоловічого монастиря – 1 тис. крб та прибутків від заповіданих землі і будинку та пожертвувань єпархіального духовенства [35, с. 111-112].

Для навчання вихованців було влаштовано два класи за програмою двокласних училищ. Після закінчення курсу 1-го класу найкращих учениць віддавали до Одеського Архангело-Михайлівського училища для подальшого навчання, а інші закінчували курс виховання в притулку [35, с. 112]. У 1874 р. у 1-му класі навчалось 7 дівчаток і 1 хлопчик, у 2-му – 18 дівчаток. Діти першого класу були віком від 6 до 9 років, вивчали молитви, символи віри, навчались елементарному читанню, рахуванню, каліграфії та співу [27, с. 219]. У другому класі викладалися світова історія, російська історія, граматики, арифметика, географія, спів, ремесла, діти вчилися господарювати [27, с. 222-223].

Перепелицинський притулок підпорядковувався Єпархіальному опікунству над бідними духовного звання. До ради притулку входили голова та два члени зі священнослужителів м. Херсон, а також священник парафіяльної церкви притулку з правом дорадчого голосу [36, с. 2]. Пізніше тут виник монастир – місце отримало назву Монастирська слобідка, яка поступово об'єдналася з Циганською слобідкою. У 1921 р. у колишньому Перепелицинському притулку була організована дитяча колонія. З 1931 р. на місці притулку був збудований консервний завод [34].

У 1871 р. коштом відомого представника династії цукрозаводчиків, тодішнього міського голови Миколи Артемовича Терещенка (1819–1903) у м. Глухів Чернігівської губернії був зведений, а 1872 р. відкритий дитячий притулок на 60 місць. Заклад отримав назву «Терещенківський» та увійшов до підпорядкування Імператорського людинолюбного товариства. У 1898 р. у притулку проживало 78 хлопчиків та 30 дівчаток [5, с. 958]. Зараз у реконструйованому приміщенні притулку на Києво-Московській вулиці розміщується Глухівська загальноосвітня школа № 3.

У 1879 р. в Одесі коштом Наталії Іванівни Гладкової (1827–1896) був заснований сирітський притулок. Добродійниця за заповітом чоловіка Михайла Романовича Гладкова, який помер 4 квітня 1874 р., назвала заклад його іменем [38, с. 744]. Одеський купець М. Р. Гладков тривалий час (з 1859 по 1873 р.) служив церковним старостою Одеської церкви Всіх Святих при християнському кладовищі. Довгі роки М. Р. Гладков виношував ідею створення сирітського закладу для бідних дітей Одеси. Очевидно, це було пов'язано з сімейною трагедією – єдина донька подружжя померла у дитинстві, а більше дітей у них не було [38, с. 746].

Купець був похований на цьому старому кладовищі, а потім його домовину перенесли до домової церкви Архангела Михаїла, збудованої при сирітському притулку поблизу жіночого Михайлівського монастиря [19]. На прохання Н. І. Гладкової саме на площі за Архангело-Михайлівським монастирем Одеська міська дума виділила місце для будівництва притулку, яке здійснювалося на відсотки від капіталу, внесеного засновницею. На будівництво церкви та притулку було витрачено близько 80 тис. крб [22, с. 5]. Проект притулку розробили архітектор Франческо Йосипович Моранді та Луї Сезар Оттон [29, с. 133, 213, 219].

28 липня 1878 р. Н. І. Гладкова звернулась до Одеського градоначальника з проханням про затвердження статуту сирітського притулку [13, арк. 1]. 6 квітня 1879 р. був затверджений статут притулку. 4 листопада 1879 р. відбулося святкове освячення та відкриття притулку та Михайло-Архангельської церкви, названої на честь М. Р. Гладкова [13, арк. 9].

До притулку імені М. Р. Гладкова приймалися круглі сироти-хлопчики віком від 4 до 12 років, винятково православного спо-

відання, та перебували у закладі до 16-17 років. Притулок був розрахований на 50 осіб. У 1882 р. відбувся перший випуск сиріт, які закінчили курс навчання народного училища. 10 вихованців отримали пільги IV розряду на відбування військового обов'язку [21, с. 4].

Притулок функціонував майже 40 років і знаходився на вул. Успенській, 2 [2, с. 90]. У 1918 р. на його місці був створений дитячий будинок № 57. Церква була закрита, а майно 2 травня 1922 р. конфісковано. 3 1928 р. у приміщенні дитбудинку розташувався Єврейський педагогічний технікум [25], а після війни був збудований воєнний шпиталь № 411 [29, с. 133]. Зараз на місці колишнього притулку Гладкова зведені новобудови.

У м. Суми Харківської губернії дитячий притулок був відкритий 1 серпня 1888 р. з ініціативи Наталії Максимівни Харитоненко (1829–1904), у дівоцтві – Лещинської. Вона була другою дружиною відомого сумського цукрозаводчика, дійсного статського радника Івана Герасимовича Харитоненка (1822–1891) [30, с. 4]. У шлюбі подружжя мало єдиного сина – Павла Івановича Харитоненка (1853–1914), який 9 червня 1888 р. був затверджений директором Сумського дитячого притулку імені Н. М. Харитоненко [14, арк. 15].

Для притулку Н. М. Харитоненко пожертвувала кам'яну садибу в 2,5 поверха. Притулок, влаштований для опіки над дівчатками винятково православного сповідання та переважно народжених на Сумщині, був розрахований на 40–50 осіб. До закладу приймалися діти-сироти віком від 7 до 17 років [10, с. 54]. На його будівництво було витрачено 90 829 крб, а капітал у 150 тис. крб було внесено на існування закладу [23, с. 280]. Ще до свого відкриття притулок 23 листопада 1887 р. був включений до Відомства установ імператриці Марії та підпорядковувався повітовому опікунству [15, с. 280]. Після смерті Н. М. Харитоненко з 5 серпня 1904 р. почесною опікункою притулку стала дружина П. І. Харитоненка – Віра Андріївна Харитоненко (Бакєєва) (1859–1923) [8]. При притулку знаходилось Сумське жіноче училище, яке в народі називали «пансіоном шляхетних дівчиць». Його випускницям видавалась вихідна допомога, вони влаштовувалися працювати вчительками або помічницями наглядачок до дитячих притулків. З 1927 р. і до сьогоднішнього

дня у приміщенні притулку по вул. Троїцькій, 20, знаходиться пологовий № 1.

З приватної ініціативи відкривалися притулки для дітей-жебраків. 25 січня 1901 р. в Одесі коштом місцевого домовласника, відставного капітан-лейтенанта Миколи Федоровича Бредіхіна був відкритий такий притулок. Благодійник, який помер у 1897 р., за духовним заповітом залишив капітал у 50 тис. крб в Одеській конторі Державного банку з тим, щоб відсотки з капіталу витрачались на Товариство піклування над малолітніми жebraками до 10 років. Притулок отримав назву «Бредіхінський» і розташовувався у центральній частині Молдованки на Дальницькій вулиці в будинку Корбула у п'яти кімнатах. У закладі перебувало 8 дітей [7, с. 390-391].

Іншим прикладом доброчинності може служити діяльність одного з найвідоміших багатіїв ХІХ ст. – киянина, купця Михайла Парфентійовича Дегтерева (1831–1898), який власним коштом будував храми, богадільні, пожертвував на стипендії для Київського політехнічного інституту, за що був обраний у 1892 р. почесним громадянином Києва [33, с. 222].

Після смерті М. П. Дегтерева (подружжя не мало дітей) був оголошений його заповіт, за яким усі капітали (близько 2,4 млн крб) та нерухоме майно майже на 1,6 млн крб передавались на влаштування та утримання доброчинних закладів його імені: богадільні на 500 осіб для пристарілих і покалічених осіб обох статей, православного сповідання та двох дитячих притулків – на 60 дітей віком від 6 до 13 років та притулку на 100 дітей до 6 років іменя його дружини Єлизавети Іванівни Дегтеревої. Перший притулок був призначений для сиріт, напівсиріт та таких дітей, чиї батьки не мали засобів для їх виховання та навчання. Другий притулок – для безпритульних та бідних малолітніх [4, с. 6].

Київська міська дума відвела 5 десятин землі під забудову. Проект благодійних закладів розробляв академік архітектури Володимир Миколайович Ніколаєв [3, с. 1]. Будівництво дитячих притулків імені М. П. Дегтерева було завершено у 1902 р. Один розрахований на 100 дітей, другий – на 60. Загальна вартість притулків становила близько 200 тис. крб [37, с. 71]. Для притулків збудували два триповерхових корпуси на Старо-Житомирській дорозі (зараз вулиця Дегтярівська). Вихованці відвідували

дитячий садок, а потім двокласне училище. При виповненні 13 років випускнику вручалось придане – дві пари білизни та одягу, літнє та зимове взуття, а також гроші для найму житла і початкового облаштування у дорослому житті.

Таким чином, з другої половини XIX ст. почала виявлятися тенденція до відкриття добродійних закладів для опіки над дітьми-сиротами, заснованих з приватної ініціативи. Серед організаторів створення дитячих притулків переважали купці-підприємці, колишні чиновники, члени їхніх родин, які таким чином намагались реалізувати свою громадянську позицію, залишити свій особистий внесок у справі опіки над сиротами. Мотивами такої діяльності очевидно можна вважати перш за все суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей. Добродійна діяльність представлених осіб мала цілеспрямований і добре спланований характер: А. Фабр, М. Перепелицин, М. Дегтерев, М. Гладков, М. Бредіхін задовго до смерті залишили заповіти про надання своїх капіталів на користь безпритульних дітей. З метою увічнення пам'яті про благодійників засновані їхнім коштом та з їхньої ініціативи дитячі притулки отримували імена жертводавців. Але історичні події XX ст. поступово знищували це з людської пам'яті. Як вдалося з'ясувати, більшість приміщень колишніх дитячих притулків збереглася до сьогодення. Варто було б порушити питання про відкриття меморіальних дощок на цих будинках й відновити їхні імена. А для сучасного суспільства цей досвід приватної ініціативи міг би служити яскравим прикладом того, як реалізувати свою суспільну користь і залишити добру пам'ять нащадкам.

Бібліографічні посилання

1. Агулина С. В. Становление и развитие воспитательно-благотворительных учреждений для детей в России, середина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 10.00.01 «История педагогики» / С. В. Агулина. – М., 1996.
2. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 г. – О., 1917.
3. Благотворительные заведения коммерции советника и потомственного почётного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева, сооруженные в городе Киеве на завещанные им на сооружение и содержа-

ние средства. 1900–1902 годы. Богдельня на 500 человек и два приюта на 100 и 60 детей. – К., 1902.

4. Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют потомственной почётной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. – К., 1913.

5. Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям императрицы Марии: в 3 т. – СПб., 1900. – Т. 2.

6. *Бобкова О. М.* А. Я. Фабр: портрет администратора на фоне эпохи / О. М. Бобкова; под ред. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2007.

7. Бредихинский приют для нищенствующих детей в Одессе // Трудовая помощь. – 1901. – № 3. – С. 390–391.

8. Былая слава (Родословная Харитоненко): [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://geno.ru/article/3463/> Доступ – 27.01.2013 г.

9. *Гребцова И. С.* Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – О., 2007.

10. *Григорьев Д. Н.* Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы, 2003.

11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1, оп. 195, спр. 844.

12. ДАОО. – Ф. 1, оп. 195, спр. 849.

13. ДАОО. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1096.

14. Державний архів Сумської області. – Ф. 354, оп. 1, спр. 23.

15. Детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии. 1839–1889 гг. К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. – СПб., 1889.

16. *Жуковский Г. В.* Письма к Его императорскому высочеству великому князю Константину Николаевичу / Г. В. Жуковский. – М., 1867.

17. Журнал заседаний Таврического земского собрания за 1918 г. // Таврическое губернское земское собрание. – Симферополь, 1918. – С. 54–55.

18. *Засць С. С.* Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – поч. XX ст): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / С. С. Засць. – Луганськ, 2010.

19. История храма [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://hram-vsehsvyatih.od.ua/istoriya-xrama/>

20. *Кравченко О. В.* Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні / О. В. Кравченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 42 (№ 908). – С. 103–113.

21. Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1881 и 1882 годы. – О., 1883.

22. Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1896 год. – О., 1897.
23. Летопись пожертвований // Детская помощь. – 1888. – № 9. – С. 280.
24. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. Л. Махорін // Наук. зап. Вінницького держ. педагогіч. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: зб. наук. пр. – Вінниця, 2003. – Вип. 6: Історія. – С. 36–40.
25. Михальченко В. Михайло-Архангельская церковь при приюте Гладкова [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://odessachurches.net.ua/gladkov.htm>
26. Мухин А. О средствах к содержанию Херсонского Перепелицынского приюта / А. Мухин // Херсонские епархиальные ведомости. – 1875. – № 6. – С. 191–198.
27. Мухин А. Отчёт по учебно-воспитательной части при Херсонском Перепелицынском приюте за 1874 год / А. Мухин // Херсонские епархиальные ведомости. – 1875. – № 7. – С. 219–223.
28. Одесский вестник. – 1863. – № 2.
29. Пилявский В. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. Справочник / В. Пилявский. – О., 2010.
30. Промисловець, благодійник, меценат. До 175-річчя від дня народження І. Г. Харитоненка: бібліограф. покажчик. – Суми, 1997.
31. Савочка А. М. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. М. Савочка // Іст. архів. – 2010. – № 5. – С. 49–55.
32. Савелинов А. Ф. Отчёт по осмотру детских приютов в 1900 г. / А. Ф. Селиванов // Вестн. благотворительности. – 1901. – № 2. – С. 13–20.
33. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2009.
34. Улицы Херсона [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mycity.kherson.ua/avtory.../ul-khers.html#uk32>
35. Устав для Херсонского Перепелицынского приюта [утв. 5 августа 1874 г.] // Херсон. епархиальные ведомости. – 1875. – № 4. – С. 111–115.
36. Устав Перепелицынского приюта Херсонской епархии. – О., 1899.
37. Хроника русской благотворительности // Вестник благотворительности. – 1902. – № 12. – С. 71.
38. Чемена М. Слово на освящении храма в Сиротском приюте Гладкова в Одессе, сказанное при открытии приюта / М. Чемена // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1879. – № 23. – С. 743–749.

Надійшла до редколегії 18.03.2013

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПИТАННЯ ОСВІТИ В ДІЯЛЬНОСТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ВОСЕНИ 1917 р.

Розглянуто освітні питання в діяльності Катеринославської міської думи восени 1917 р.

Ключові слова: Катеринослав, міська дума, гласні, освіта.

Рассмотрены вопросы образования в деятельности Екатеринославской городской думы осенью 1917 г.

Ключевые слова: Екатеринослав, городская дума, гласные, образование.

The question's of education at activities of the Katerinoslav's municipal дума in autumn 1917 are considered.

Key words: Katerynoslav, municipal дума, member of the city дума, education.

Наприкінці літа – на початку зими 1917 р. діяльність новообраної Катеринославської міської думи демократичного складу відбувалася в умовах різкого загострення загальнополітичної ситуації в країні. Незважаючи на це, серед питань її порядку денного знаходилося місце й для питань, пов'язаних з освітньою сферою. Якби події не відбувалися в суспільстві (війни, революції та ін.), але життя тривало, і не останнє місце серед питань, що потребували розгляду, займали питання, пов'язані з освітою. До того ж Катеринославська міська дума у серпні 1917 р. була обрана за пропорційною системою, і в розгляді освітніх питань висловлювалась позиція представників різних партійно-політичних сил. Набутий ними у 1917 р. досвід може представляти інтерес і для сучасних політиків України, депутатів місцевих рад, у формуванні яких застосовується й пропорційна система.

Означена тема практично не дістала висвітлення в науковій та популярній літературі. Підтвердженням цього є видання, в яких хоча б частково розглядалася діяльність новообраної в серпні 1917 р. міської думи Катеринослава. Серед цих праць монографії В. Я. Борщевського [1, с. 135, 163, 181–184, 235–236; 2, с. 52, 63, 153; 3, с. 48–51, 56–57, 63–64, 74, 75, 76, 87, 96, 99], В. І. Гусева і В. П. Кріжанівського [4, с. 86–87], О. С. Двуреченської [5, с. 84–86], Ю. І. Терещенка [9, с. 122–129], спогади І. П. Мазепи [7, с. 52–53, 58–59]. Названі дослідники в діяльності міського самоврядування Катеринослава другої половини 1917 р. висвітлювали, як правило, переважно ті її аспекти, що були пов'язані з подіями суспільно-політичного життя країни, регіону та міста того часу. Окремі сюжети, що стосувалися освітніх питань у діяльності міської думи Катеринослава восени 1917 р., знаходимо в статтях Ю. І. Терещенка [8, с. 41], В. Я. Яценка [11] та книзі М. П. Чабана [10, с. 448–449]. У цілому названа тема об'єктом спеціального дослідження ще не стала. Метою даної статті є розгляд та аналіз діяльності Катеринославської міської думи в освітній сфері з серпня по грудень 1917 р.

Необхідно зауважити, що найінформативнішим та найціннішим джерелом з даної теми є «Журнал засідань Катеринославської міської думи» за серпень–грудень 1917 р., який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області [6]. Про інформаційну цінність цього джерела наголошував у своїх працях і Ю. І. Терещенко [8, с. 37].

Щодо самої діяльності новообраної Катеринославської міської думи, то протягом серпня–грудня 1917 р., з моменту початку її роботи (24 серпня) до взяття влади у місті більшовиками (кінець грудня), було проведено 13 зібрань думи, з яких: вісім надзвичайних, п'ять чергових і одне урочисте. Робота більшості цих зібрань тривала по декілька днів, тому зі 127 днів протягом названого часу робочими для гласних міської думи були 48 днів. Це свідчить про достатньо напружений графік роботи зазначеного органу міського самоврядування, що не є дивним, якщо враховувати події, які відбувалися в цей час. На названих зібраннях думи до заявленого порядку денного було внесено 224 питання, до яких у робочому порядку було додано ще

43 питання. Слід зазначити, що не всі з заявлених питань були розглянуті міською думою на її засіданнях, а деякі потім вносилися повторно, але при цьому теж не завжди розглядалися. Серед питань, що були розглянуті, 30 торкалися сфери освіти, з них чотири були внесені поза планом. Ще дев'ять питань, пов'язаних с освітою, з різних причин не були розглянуті на засіданнях думи. Розглянемо усі ці питання. Але спочатку класифікуємо їх. Означені 39 питань майже порівну розподіляються, пов'язані відповідно з фінансовими та організаційно-методичними аспектами освітньої діяльності.

Щодо фінансової сфери, то це переважно були питання: про асигнування 3 090 крб на опалення 2-го реального училища (18 вересня) [6, арк. 66 зв., 102]; про асигнування 2 350 крб на жалування службовому персоналу училища, яке перебувало при Народному домі (18 вересня) [6, арк. 66 зв., 102]; про асигнування 3 000 крб на утримання паралельного першого класу при першій класичній гімназії (18 вересня) [6, арк. 66 зв., 102-102 зв.]; про асигнування 10 тис. крб на клопотання Гірничого інституту у зв'язку з клопотанням міської управи про прийом до інституту абітурієнток всіх місцевих навчальних закладів (25 вересня) [6, арк. 106 зв., 115]; про асигнування 416 крб 25 коп. у зв'язку з відкриттям при 6-му міському початковому училищі першого класу 3-го вищого початкового жіночого училища (2 листопада) [6, арк. 320 зв.]; про асигнування 1 200 крб на потреби 2-го вищого жіночого училища (2 листопада) [6, арк. 320 зв.]; про асигнування 167 960 крб на утримання і 132 025 крб на облаштування технікуму та ін. (17 листопада) [6, арк. 337 зв., 341 зв.]; про додаткове асигнування 27 018 крб на утримання 2-го реального училища (25 вересня) [6, арк. 106 зв., 115]; про додаткове асигнування 28 486 крб 43 коп. на опалення міських шкіл (3 листопада) [6, арк. 320 зв.]; про додаткове асигнування 480 крб для уплати за право навчання міських стипендіаток за друге півріччя 1917 р. колишньої Маріїнської жіночої гімназії (3 листопада) [6, арк. 320 зв.]; про додаткове асигнування 18 417 крб 41 коп. на ремонт шкільних будівель (3 листопада) [6, арк. 320 зв.]; про виділення кредиту на утримання нових 34 комплектів при початкових школах (28 вересня) [6, арк. 118, 123–125 зв.]; про надан-

ня Спільці батьків при 2-му жіночому міському училищі субсидії в 200 крб допомоги біднішим ученицям (не розглянуто протягом засідань думи з 7 по 23 грудня) [6, арк. 410]; про аванс вчителям 11 єврейських шкіл (1 листопада) [6, арк. 330]; про збільшення оплати учительської праці і про підвищення плати за навчання за клопотанням опікунських рад 1, 2 і 3 жіночих міських гімназій і 2-го реального училища (25 вересня) [6, арк. 106 зв., 112 зв. – 115]; про розподілення трьох вільних міських стипендій в колишній Маріїнській жіночій гімназії (3 листопада) [6, арк. 320 зв. – 321]; про встановлення стягнення зборів з промислових свідочів на утримання 1-го Катеринославського комерційного училища (25 листопада) [6, арк. 385 зв. – 387]; про організацію шкільних сніданків (гарячих) (1 листопада) [6, арк. 323 зв.]; про прийняття у відання міста училища, яке перебувало при Народному домі (18 вересня) [6, арк. 66 зв., 102]; про прийняття Народного університету імені О. Л. Караваєва у відання міста та ін. (17 листопада) [6, арк. 337 зв., 341 зв. – 346]; про прийняття утримання Української гімназії на рахунок міського самоврядування (не розглянуто протягом засідань думи з 7 по 23 грудня) [6, арк. 410].

Таким чином, у сфері фінансової опіки та підтримки міської думи були такі навчальні заклади Катеринослава: 2-ге реальне училище, перша класична гімназія, 1, 2 і 3 жіночі міські гімназії, колишня Маріїнська жіноча гімназія, 1-ше Катеринославське комерційне училище, Гірничий інститут, 2-ге і 3-тє вищі початкові жіночі училища, училище, яке перебувало при Народному домі, Народний університет імені О. Л. Караваєва, Українська гімназія, початкові школи, єврейські школи та ін. Власне цей перелік становив декілька десятків навчальних закладів, як вищих, середніх, так і початкових.

Аналіз фінансування показує, що кошти міською думою виділялися на опалення, ремонт та інше утримання різних навчальних закладів, на оплату праці вчителів і службового персоналу освітніх установ, на матеріальну допомогу учням, які цього потребували, та ін. При цьому міська дума виділяла додаткові асигнування на різні освітні потреби та брала на утримання міста цілу низку навчальних закладів. Очевидно, що її роль у матеріальному (фінансовому) забезпеченні освітньої справи в місті була

досить вагомою. Тільки заявлені суми становили близько 400 тис. крб. З цих грошей майже 300 тис. крб виділялись на облаштування та утримання новоутворюваного технікума. Більше 30 тис. крб призначалося на опалення, а близько 18 тис. крб на ремонт закладів освіти. Саме обсяги та спрямування фінансування свідчать про межу компетенції та в цілому можливості міської думи Катеринослава в освітній сфері.

Організаційно-методичним аспектам організації освітньої діяльності були присвячені питання: про організацію міського шкільного комітету і вибори його 10 нових членів (не розглянуто на засіданні думи 28 вересня) [6, арк. 118-118 зв.]; про організацію міського шкільного комітету (23 і 24 жовтня, 1 листопада) [6, арк. 169 зв., 178, 242 зв. – 254 зв., 257–272 зв., 324–326, 331 зв. – 333 зв.]; вибори 15 членів шкільного комітету (23 і 24 жовтня) [6, арк. 169 зв.]; вибори до комітету народної освіти (17 листопада) [6, арк. 346]; про до обрання 5 членів Бюро міського комітету з народної освіти (не розглянуто на засіданнях думи у грудні) [6, арк. 409 зв.]; про організацію відділу народної освіти за доповіддю фракції соціал-демократів (меншовиків) і Бунда (не розглянуто на засіданнях думи другої половини жовтня) [6, арк. 170 зв.]; про обрання членів опікунської ради при 2-му реальному училищі (7 вересня) [6, арк. 52 зв.]; вибори представників до опікунської ради 2-го реального училища (13 вересня) [6, арк. 66 зв.]; вибори представника для участі в засіданнях педагогічної ради 2-ї міської жіночої гімназії (не розглянуто на засіданнях думи у грудні) [6, арк. 409 зв.]; вибори представника для участі в засіданнях педагогічної ради 2-ї чоловічої гімназії (не розглянуто на засіданнях думи у грудні) [6, арк. 409 зв.]; позачергова заява представників професійної спілки єврейських вчителів (13 грудня) [6, арк. 427 зв. – 429]; про прийняття понад норми на Вищі жіночі курси 60 абітурієнтів, які закінчили місцеві навчальні заклади (3 вересня) [6, арк. 17 зв., 48 зв. – 50]; про відкриття в Катеринославі технікума (28 вересня, 2 жовтня, 17 листопада) [6, арк. 118 зв., 125 зв. – 131 зв., 151 зв., 346]; про відкриття при 6-му міському початковому училищі першого класу 3-го вищого початкового жіночого училища (2 листопада) [6, арк. 320 зв.]; про закриття електротехнічних

курсів (19 жовтня) [6, арк. 169 зв., 220]; про організацію шкільних сніданків (гарячих) (1 листопада) [6, арк. 323 зв.]; інструкція і програма для шкіл міліціонерів (не розглянуто на засіданнях думи другої половини жовтня) [6, арк. 170 зв.]; клопотання Музичного товариства про те, щоб початком дворічного терміну спорудження будинку для потреб товариства на ділянці, наданій йому містом, вважати не 17 грудня 1917 р., а закінчення воєнних дій (3 листопада) [6, арк. 319 зв. – 320].

Організаційно-методичні питання мають певні відмінності від питань фінансової групи. Деякі з них ставали предметом гострих дебатів представників різних партійно-політичних сил, представлених у думі. Особливо це стосується питання про формування міського шкільного комітету та обрання його членів. Гласним думи непросто було домовлятися між собою. Принципову позицію в організації освітньої справи в місті та регіоні та формуванні шкільного комітету відстоювали більшовики та помірковані російські соціалісти. При обговоренні шкільного питання більшовики, наприклад, висували широку програму демократизації шкіл. У виступі під час дебатів С. І. Гопнер пропонувався передати справу шкільної освіти до відання місцевого самоврядування й усунути центральну владу від адміністративного втручання у внутрішнє життя шкіл. Також доповідка від більшовиків вказувала на необхідність виборності вчителів населенням, надання йому права відкликати небажаних учителів, забезпечення школярів навчальними посібниками, їжею та одягом за рахунок держави [6, арк. 249 зв.]. Тобто більшовики до своєї освітньої програми вкладали значний соціальний підтекст, прагнучи в шкільній справі до задоволення соціальних потреб трудящого населення.

Дуже активними в розгляді освітніх питань були гласні-українці, особливо І. М. Труба, який з серпня 1917 р. був призначений комісаром Центральної Ради з освіти на Катеринославщині. В освітній сфері гласні-українці використовували будь-який належний привід для відстоювання національних інтересів українського народу. Нерідко саме через українських діячів питання освіти ставали полем битви в міській думі Катеринослава. Серед гласних-українців найбільш ініціативними в розгляді

освітніх питань були українські соціал-демократи і ліберали. До останніх належав І. М. Труба, який був членом Української партії соціалістів-федералістів. Саме він найбільше завдавав клопоту іншим думським фракціям, як лівим, так і правим, за найменшої нагоди висувуючи питання про українізацію освіти, про національні інтереси і потреби українського населення регіону. Форма цих виступів часто мала безапеляційний і навіть агресивний характер, на що представники інших фракцій нерідко справедливо нарікали.

Як правило, І. М. Труба в думі виступав українською мовою, яку не всі гласні розуміли і виявляли з цього приводу іноді досить відверте роздратування. Було й таке, що гласні просили його перекласти свою промову російською мовою. На засіданні думи 28 вересня під час подібної ситуації представник єврейської фракції (список № 17) гласний Д. І. Шморгонер заявив І. М. Трубі, що той повинен назавжди знати, що тут радості не відчують, коли він говорить українською мовою і коли його не розуміють. Якщо гласний Труба хоче говорити українською, то нехай коментує. Д. І. Шморгонер додав, що проти українців як національності вони жодного разу не виступали, але в державній установі повинна бути державна мова [6, арк. 119 зв.–120]. Але на І. М. Трубу ці заяви не впливали, він і далі дотримувався обраної ним тактики. На засіданні думи 27 серпня гласний-українець наполегливо вимагав, щоб у міській управі місце завідувача відділом народної освіти було надано саме українцям, але більшість на це не пристала [6, арк. 113 зв.–123 зв.].

На засіданні думи 28 вересня при обговоренні питання про виділення кредиту на утримання нових 34 комплектів при початкових школах І. М. Труба зразу заявив протест проти тенденції до русифікації, оскільки з 34 комплектів не було жодного українського. В подальшому обговоренні цього питання український діяч своїми висловами (претензії міській управі, чи здійснила вона якісь заходи для того, щоб допомогти людям, які досі були «затуркані паскудною політикою царизму», забезпечити національні інтереси українського населення та ін.) викликав гостру полеміку зі звинуваченнями на його адресу в прагненні до штучної українізації. Врешті-решт усе закінчилося тим, що гласні біль-

шістю ухвалили не обговорювати на даному засіданні питання про національну школу і українську зокрема [6, арк. 123–125].

Тоді ж 28 вересня при обговоренні питання про відкриття в Катеринославі технікуму І. М. Труба за дорученням Катеринославської української губернської ради запропонував відкрити при цьому навчальному закладі відділ українознавства, а на посади деканів призначати місцевих уроженців. Також гласний-українець зробив запит, чому при вирішенні освітніх питань у Катеринославі та губернії ігнорується Центральна Рада і Генеральний Секретаріат [6, арк. 126 зв. – 127 зв., 131 зв.].

23, 24 жовтня та 6 листопада відбулися засідання думи, де серед інших обговорювалося шкільне питання, зокрема утворення міського шкільного комітету. Це питання гласні досить ґрунтовно й активно розглядали. Неодноразово виступав й І. М. Труба. Коли постало питання про залучення до розгляду названого питання Катеринославського відділення Всеросійського союзу вчителів, гласний-українець вимагав, щоб подібне право участі було надано Всеукраїнській учительській спілці. Також він пропонував, щоб міський шкільний комітет не займався питаннями середньої та вищої освіти, а його склад поповнити представниками Селянської спілки, Всеукраїнської учительської спілки, Катеринославської української губернської ради та комісаріату (з освітніх питань) Центральної Ради. Виступав І. М. Труба й проти централізму в організації освітньої справи.

Такі вимоги висували й інші гласні-українці (А. С. Синявський, Г. Ю. Воробйов). Член УСДРП Г. Ю. Воробйов пропонував, щоб міський шкільний комітет складався з національних шкільних комітетів при різному представництві всіх національностей. Інше рішення було б проявів централізму в освітній справі [6, арк. 245 зв., 248 зв., 249 зв.–250, 325–326].

Заперечували централізм в організації освіти й єврейські діячі міської думи Катеринослава. Вони, як і українці, виступали за національну школу і забезпечення національних прав і потреб єврейського населення міста, але єдності між ними не було. Дебатували між собою представники єврейських фракцій, соціалісти і консервативні діячі. Гласні-євреї сперечалися щодо змісту

та форми освіти для єврейського населення, збереження традиційних форм освіти або її модернізації.

Соціалісти-євреї привносили в ці дебати соціальну, класову складову. Яскраво це прозвучало у виступі члена ЦК Бунда гласного О. І. Чемерисського, який заперечував обрання представників міського шкільного комітету за національностями. Свою позицію він пояснював тим, що поняття єдиної нації давно немає, вона розколота за класами. Тому, відповідно до класової точки зору, названих представників від національності слід обирати в рівній кількості від ценових і соціалістичних елементів. О. І. Чемерисський досить емоційно заявляв, що він ще якось уявляє собі (і то при значному напруженні уяви), як він з представниками інших єврейських соціалістичних партій буде обирати шкільний комітет, але його уяви не вистачає, щоб представити, як він буде це робити з правими діячами [6, арк. 244 зв.]. Наведений приклад є тільки одним з проявів партійно-політичного протистояння, яке виявляло себе в міському самоврядуванні Катеринослава під час обговорення питань освітньої сфери.

Таким чином, не зважаючи на глибоку політичну кризу, в якій опинилися країна й суспільство восени 1917 р., обрана в серпні цього року на демократичних засадах Катеринославська міська дума попри все здатна була виконувати обов'язки, належні їй як органу міського самоврядування. Освітні питання є підтвердженням цього. І міська дума робила це по суті в умовах майже перманентної політичної кризи останньої третини 1917 р. Виділялося необхідне фінансування, вирішувалися поточні питання, організаційно забезпечувалося функціонування системи освіти та ін. Питання освіти нерідко відчували на собі дію партійно-політичного чинника, який сильно виявляв себе в діяльності думи. Деякі її рішення з освітніх питань несуть на собі відбиток того заполітизованого часу. Але система освіти в Катеринославі продовжувала діяти й за таких умов. Губернське місто, як соціальний, політичний, економічний, культурний та інший організм, продовжувало функціонувати. І чимала заслуга в цьому належить міському самоврядуванню Катеринослава.

Бібліографічні посилання

1. *Борщевский В. Я.* Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции: в 2 ч. / В. Я. Борщевский. – Д.: [Б. и.], 1962. – Ч. 1.
2. Там само. – Ч. 2.
3. *Борщевський В. Я.* Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д., 1961.
4. *Гусев В. И.* В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К., 1987.
5. *Двуреченська О. С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст. / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
7. *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д., 2001.
8. *Терещенко Ю. І.* З діяльності більшовицької фракції Катеринославської міської думи (серпень–жовтень 1917 р.) / Ю. І. Терещенко // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 36–41.
9. *Терещенко Ю. І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко. – К., 1974.
10. *Чабан М. П.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): біобібліограф. словник. Близько 670 імен: наук. видання / М. П. Чабан. – Д., 2002.
11. *Яценко В. Я.* Питання освіти в діяльності гласних-українців Катеринославської міської думи восени 1917 р. / В. Я. Яценко // Пробл. політ. історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2013. – Вип. 8. – С. 145–151.

Надійшла до редколегії 26.06.2013

НАДДНІПРЯНЩИНА ХІХ–ХХ ст. У КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 281.9 (477.63) «19»

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

СПЕЦИФІКА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ МЕШКАНЦІВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Досліджено особливості вірувань, культової та обрядової сфери православних мешканців Катеринославщини у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: релігія, християнство, православна церква, громада, вірування, Катеринославщина.

Исследованы особенности верований, культовой и обрядовой сферы православных жителей Екатеринославщины во второй половине ХІХ ст.

Ключевые слова: религия, христианство, православная церковь, община, верования, Екатеринославщина.

Et was examined percularities of religious faiths, cultic and ritual sphere of orthodox citizens of Katerynoslavshchyna in the second half of 19 century.

Key words: religion, Christianity, Ortodox Church, community, faith, Katerynoslavshchyna.

Проблема, яку автор актуалізує у цій статті, пов'язана з двома типами релігійності православного населення України, що склалися на офіційному та побутовому рівнях. Адже православ'я у своєму історичному розвитку, зазнаючи впливів багатьох суспільно-політичних та етно-конфесійних чинників, фактично не існувало в «чистому вигляді», асимілюючи вірування

різних носіїв релігійних традицій та пристосовуючи їх до культурної практики. В цьому плані Катеринославщина, як регіон з поліетнічним та поліконфесійним складом населення, має важливе значення в плані вивчення етно-конфесійних трансформацій, що відбувалися упродовж визначеного історичного періоду.

Незважаючи на актуальність, етно-конфесійний аспект церковно-релігійного життя православних мешканців краю не знайшов достатнього висвітлення у науковій літературі. Попередні дослідники І. І. Лиман, О. М. Ігнатуша, Г. О. Носова, О. Г. Найдюнов та інші приділяли більше уваги державній політиці Російської імперії стосовно православної церкви та становищу православного духовенства, міжконфесійним стосункам, вивчали інституційні трансформації православної церкви на початку ХХ ст., загальні проблеми православно-релігійного синкретизму, лишаючи поза увагою особливості церковно-релігійного життя краю на побутовому рівні у зазначений період [6; 9–11; 13; 14]. Прогалина, що виникла внаслідок відсутності досліджень з цієї проблематики, визначила вибір автором даної теми.

Період другої половини ХІХ ст. в історії Російської православної церкви на теренах Катеринославщини визначався тим, що в цей час ця інституція постала як складова частина державно-бюрократичного апарату Російської імперії. Проводячи політику одержавлення та уніфікації РПЦ, уряд Російської імперії намагався нівелювати етно-конфесійні особливості православного населення краю, переважна більшість якого представляла східнослов'янські народності (86,8 % у 1897 р.) [17, с. 100].

Національний склад православної конфесії Катеринославщини характеризувався тим, що автохтонне населення краю було українським, як і переважна більшість мігрантів у дореформений і в пореформений періоди. Майже всі повіти Катеринославської губернії заселялися за рахунок переселенців із внутрішніх губерній (козаки і поміщицькі селяни з різних регіонів Правобережної і Лівобережної України, однодворці з Харківської губернії) [7, с. 149]. У 50-х рр. ХІХ ст. українське населення складало 80 % мешканців губернії [3, с. 249]. Максимальним це співвідношення зберігалося в західній частині Катеринославщини: Верхньодніпровському, Новомосковському, Катерино-

славському повітах, на колишніх вольних землях Війська Запорозького. Ця тенденція зберігалася і в наступні роки. В 1858 р. найбільше українців мешкало у повітах, що межували з Лівобережною Україною: Верхньодніпровському (98,85 %), Новомосковському (94,75 %), Олександрівському (91,07 %), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01 %) [3, с.249]. За переписом 1897 р. українці становили 145 636 осіб (68, 9 %) [17, с. 98].

Поряд з автохтонними мешканцями, у аграрно-промисловій за характером економічного розвитку губернії знаходилося багато прийшлого з інших губерній православного населення. За переписом 1897 р. на Катеринославщині проживало 319 896 переселенців: з Полтавської губернії – 46 907 осіб, Харківської – 33 035, Таврійської – 31 685, Курської – 25 868, Орловської – 23 415, Чернігівської – 15 992, Київської – 14 962, Херсонської – 13 099, Могильовської – 12 457, області Війська Донського – 12 364, Калузької – 10 449, Тульської – 8 429, Смоленської – 8 222, Мінської – 8 120 осіб [258, с. 39]. Найбільше переселенців осіло в Бахмутському (76 140) і Катеринославському (93 375 осіб) повітах, найменше – в Новомосковському [17, с. 38].

Чисельність росіян на Катеринославщині у 50-ті рр. XIX ст. досягала 80 тисяч осіб [3, с. 350]. Найбільше – у Слов'яносербському (23 тисячі), Бахмутському (20 тис.), Павлоградському повітах (близько 17 тис. осіб) [3, с. 350]. Значна частина росіян мешкала в окремих поселеннях. У Катеринославському повіті було 6 таких селищ, Олександрівському – 5, Бахмутському – 27, Новомосковському – 2, Павлоградському, Ростовському, Слов'яносербському повітах – по 8 селищ [3, с. 350]. У 49 населених пунктах росіяни жили поруч з іншими етносами. В селищі Сурсько-Литовське Катеринославського повіту і в окремих селищах Олександрівського повіту мешкали білоруси (1 500 душ чоловічої і жіночої статі). Молдаван і волохів налічувалося 12 тис., переважно у Слов'яносербському і Бахмутському повітах [3, с. 350]. У Маріупольському повіті осіли греки.

Найбільше росіян зосередилось у Катеринославському, Маріупольському, Бахмутському, Слов'яносербському повітах, бол-

гар – у Слов'яносербському, волохів – у Слов'яносербському, Бахмутському, частково в Катеринославському повітах [17, с. 38]. Наведені дані свідчать, що православна конфесія на Катеринославщині була представлена різними етносами, але основу її складало українське населення, як автохтонне, так і переселене з Лівобережної та Правобережної України.

Функціонування православних спільнот на Катеринославщині за ознакою етнічної приналежності та за особливостями віросповідної практики привело до їх консолідації у певних організованих формах. Етнічно споріднені групи людей мали свій особливий, релігійно оформлений спосіб життя й етнічну самосвідомість, світогляд, зорієнтований в конфесії. Етно-конфесійність, на нашу думку, поставала у даному випадку як певна якість спільноти. Вона складалася із специфічних характеристик, за якими можна визначити походження спільноти, належність до типу етно-конфесійної організації, зовнішньої і внутрішньої, які виражалися в думках, поведінці, що були адекватними нормам віросповідання.

Церковно-релігійне життя православних громад, які часто являли собою етно-конфесійні спільноти, відбувалося на офіційному та побутовому рівнях. Офіційний рівень характеризувався чіткою вертикальною структурою управління від Святішого Синоду через єпархіального архієрея, благочинного до настоятеля храму і церковного старости. Настоятелі парафій щорічно надавали інформацію про церковне життя благочинному, останні – єпархіальному начальству, котре, в свою чергу, звітувало перед Святішим Синодом. Вагоме місце у звітах займали питання релігійного благочестя, здійснення парафіянами православних таїнств тощо.

На побутовому рівні для церковно-релігійного життя був характерний релігійний синкретизм. Як автохтонне населення, так і переселенці з Лівобережної та Правобережної України на побутовому рівні зберігали і передавали з покоління в покоління відгомони давньослов'янських язичницьких вірувань, численні забобони та прикмети, які тісно переплітались з християнським віровченням та культом. Незважаючи на спільні джерела християнства, пращури росіян та українців пройшли надто різний

шлях історичного та етнічного розвитку. На відміну від українського, «у російському варіанті на перше місце виходить форма, обряд, а не внутрішня суть та віра» [18, с. 26].

Православ'я на українському та російському ґрунті протягом століть густо насичувалося дохристиянськими релігійними уявленнями й образами. Наприклад, син Божий Ісус Христос на рівні побутової свідомості сприймався насамперед як спаситель від усього лихого, помічник у щоденному житті, а не окрема іпостась Святої Трійці.

Своєрідні трансформації відбулися у формуванні культу святої Параскеви. Православна церква встановила день пам'яті цієї святої 28 жовтня, поряд з іншими святими-великомучениками Терентієм та Неонілою, Саватієм та Арсенієм, але лише культ святої Параскеви (в перекладі з грецької – П'ятниця) набув значного поширення в краї. За церковними джерелами, Параскева народилася в Іконії за імператора Діолектіана в заможній родині. Рано осиротівши, вона прийняла обітницю дівочества і стала поширювати християнство між язичниками, за що Параскеву ув'язнили і стратили. Але на Катеринославщині ця свята сприймалася як покровителька води та жіночих ремесел і асоціювалася з П'ятницею. В народі ходили апокрифи про 12 святих п'ятниць, які потрібно шанувати: *«Кто первую пятницу чтит, тот внезапною смертью не умрет; кто вторую пятницу чтит, от неприятеля будет сохранен... а кто двенадцатую пятницу (после Рождества Христова) чтит, имя того человека написано будет у самого Господа в книгах животных»* [12, с. 363].

У сприйманні мешканців краю християнської святої Параскеви як П'ятниці збереглися релікти давньослов'янських вірувань пов'язані з персоніфікацією сезонів року. В. Буслаєв писав: *«Как времена года были освящены мифической их связью с божеством, так и малые периоды времени, составляющие неделю. Чередой сменяющиеся дни и ночи, как выражение сверхъестественных сил божеств света и тьмы, не могли миновать того же замкнутого мифического круга, в котором была скована творческая фантазия народа»* [2, с. 318].

У слов'ян всі дні тижня знаходилися у зв'язку з різними міфічними істотами, а день П'ятниці персоніфікувався в образі

богині родючості, якій він був присвячений: *«Культом этой богини, – зазначав О. Афанасьєв, – и объясняется суеверное выражение, питаемое русскими простолюдинами к пятнице, как дню, посвященному этой богине... Под влиянием христианства воспоминание о языческой богине слилось с представлением новой религии. Подобно тому, как атрибуты Перуна переданы были Илье пророку, а поклонение Волосу перенесено на святого Власия, – древняя богиня весеннего плодородия сменилась св. Параскевою или св. Пятницей...»* [1, с. 230–234]. Отже, християнська Параскева сприймалася як давньослов'янська П'ятниця.

З іншого боку, в образі святої Параскеви втілено риси давньослов'янських міфічних істот – Русалок, Вил, Рожаниць тощо. Невидимі, вони харчувалися тільки росою, іноді являючись у водоймах в образі прекрасних дів з розкішним волоссям та вінком на голові. Схожість зовнішнього образу Параскеви на цих міфічних істот давніх слов'ян сприяла тому, що ця свята перейняла на себе їхні функції. Звідси виникло вірування, що ікона святої Параскеви, яка являється у водоймах, надає воді цілющих властивостей: *«Народ не знает точно, что такое св. Пятница, которой посвящаются часто храмы, перед образом которой ставятся свечи и поются молебны, – день ли это недели или живое существо. Это, очевидно, происходит от того, что народ олицетворяет день Пятницы в образе святой Прасковьи, которая заменила в его сознании древнюю богиню плодородия»* [12, с. 368].

У народному середовищі побутували численні прикмети, пов'язані з православними таїнствами. Наприклад, під час хрещення звертали увагу на воск, намагаючись передбачити долю немовляти; під час вінчання намагалися не впустити обручку, щоб не накликати біду на молоде подружжя. Траплялися такі парафіяни, котрі взагалі боялися таїнства причастя, *«думают, что не перенесут его»* [18, с. 363].

Досить своєрідні традиції православних свят та обрядів, християнських обов'язків, ставлення до духовних осіб, релігійних споруд збереглися на колишніх Вольностях Запорозьких. Вони відрізнялися від відповідних рис як населення Росії, так і православних мешканців Лівобережної та Правобережної України.

ни. Щирість у молитвах, пошана до ікон на Запорозжжі поєднувалася з вірою у численні прикмети, чаклунів, козаків-характерників, які нібито спілкувалися з нечистою силою і тому їх не вбивали ані ворожі кулі, ані шаблі, ані стріли.

Я. П. Новицький писав, що багато хто із запорожців зберіг звичай молитися по-козацьки. Вони ставали обличчям на схід, голосно читаючи молитви про Миколу і Покрову [16, с. 130]. Свята Покрова на Запорозжжі сприймалася як окрема богиня, яка захищала у складні періоди життя.

Своєрідною пародією на православне таїнство шлюбу виглядав архаїчний рибальський ритуал «одруження рака», записаний Д. І. Яворницьким у мешканців с. Олешки, який нагадував прадавні обряди давніх мисливських культів. Відбувалося це дійство на свято Петра і Павла: «одягають рака у чоловічий одяг, рачиху в жіночий. Вінчають кругом столу, п'ють горілку, танцюють» [19, с. 117]. Таким чином олешківські рибалки намагалися забезпечити гарний улов.

Великою мірою на релігійний світогляд запорожців вплинули їхні умови життя, позначені постійними воєнними загрозами і небезпекою. Пострілами з гармат та рушниць супроводжувалося кожне велике свято. Рудименти цих звичаїв зберігалися до 1930–1940-х рр., про що свідчать спогади старожилів Дніпропетровської області: «на Водохреща, коли заспівають до Іордані, вночі випускають голубів і по них стріляють» [4, с. 25]. На рівні побутової свідомості ідея хрещення Господнього матеріалізувалася у вигляді голуба, який падав підбитим на землю, символізуючи зішестя Духа Святого на Ісуса – боголюдину. Покрова Пресвятої Богородиці сприймалася козаками як окремий об'єкт поклоніння, один з найбільш шанованих у козаків, разом із Миколою Чудотворцем та Андрієм Первозваним. Свідченням цьому є семантика збудованих козаками храмів, переважна більшість яких присвячена саме зазначеним святам. Збереження традицій запорозьких козаків у краї свідчило про єдність соціального «організму» Запорозької Січі, яка згуртовувала своїх членів не через єдність крові, а завдяки іншим важелям.

Нові релігійні форми не повністю втратили елементи старих вірувань, іноді навіть слугували їх своєрідним модифікованим

продовженням. Давньослов'янські релігійна міфологія, демонологія, обрядовість, переломлюючись крізь призму християнства, виявилися досить стійкими елементами народного світогляду. Переосмислюючись протягом століть, вони набували нового змісту і соціального значення. Поверхово прийнявши християнську доктрину, побутова свідомість зберігала вірність божествам природи, які зв'язували її з рідною землею, полем, лісом. Таким чином, православ'я на Катеринославщині набувало своєрідних рис, зумовлених синкретизмом етно-конфесійних традицій на побутовому рівні.

Для прикладу можна привести етно-конфесійні особливості православного сповідання, які склалися у греків, частина з яких говорила татарською, носила татарський одяг. Під час богослужіння використовувався давній грецький спів, у храмах звучали повчання духовенства грецькою, іноді турецькою мовами, у культовій практиці зберігалися рудименти давньогрецької обрядовості. Найбільш яскраво вони проявлялися під час святкування храмових свят, що отримали назву «Панигір» (від грецького «прославляю»). Напередодні урочистостей громада призначала розпорядника. Ці обов'язки виконувалися селянами, як правило, за обітницею. Після урочистої літургії, у панигірному будинку, що належав розпоряднику, відбувалася спільна трапеза духовенства і парафіян, на яку заздалегідь приносили продукти всі її учасники. Наприкінці на стіл подавали обрядову їжу – коливо та хліб. Після оголошення священиком ектинії паляниця хліба із запаленою свічкою передавалася наступному розпоряднику майбутнього престольного свята Панигір [5, № 3, с. 39].

Відомий дослідник давньогрецької культури і філософії Ф. Х. Кесиді відмічав: *«Обряд трапезы и разделение еды (сами по себе не священные), сопровождаемые верой в способность человека с помощью определенных действий обеспечить себе покровительство божества, становились священнодействием»* [8, с. 246]. Зберігаючи архаїчні вірування у чудодійну силу спільної трапези, православні греки намагалися колективним вживанням обрядової їжі забезпечити власний добробут. Святий покровитель храму на рівні побутової свідомості наділявся рисами міфічного героя, на честь якого учасники свята виконували

легкі гімнастичні вправи, змагалися у вільній боротьбі з наступним нагородженням переможців [5, № 3, с. 44].

Один із архаїчних звичаїв, що зберігся у православних греків, пов'язаний з Великоднем: на світанку здійснювався хресний хід зі святою плащаницею, охоплюючи селище уявним захисним колом. У цьому звичаї рудименти магії злилися з православним Великоднєвим комплексом, вірою у захисну силу молитв і реліквій. Процесія не минала жодне подвір'я: господарі лишали освітленими вікна, щоб вказати дорогу душам померлих, які цього дня, за віруваннями греків, поверталися додому [5, № 3, с. 41].

По-іншому склалася доля переселених на Катеринославщину православних сербів, на яку фатально вплинула їх спорідненість з українським населенням: з часом вони майже повністю асимілювалися. Сприймавши мову, звичаї та господарський уклад місцевого населення, вони швидко втрачали етно-конфесійні ознаки. Вже у середині XIX ст. фактично не залишилося місць компактного проживання сербів: за переписом 1897 р. лише 92 особи ідентифікували себе як серби [17, с. 40].

Отже, церковно-релігійне життя православних мешканців Катеринославщини в другій половині XIX ст. набуло етно-конфесійної специфіки, що стала наслідком активних міграційних процесів. Автохтонне православне населення не тільки співіснувало з представниками інших релігій, але й опинилося серед одновірців з Росії, Молдавії, Сербії, Греції з притаманними їм етно-конфесійними особливостями. В середовищі православних громад зберігалися також релікти давньослов'янських вірувань, частина яких була асимільована на рівні масової свідомості і увійшла до церковного культового комплексу.

Бібліографічні посилання

1. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу: в 2 т. / А. Афанасьев. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 230–234.
2. *Буслаев Ф. И.* Исторические очерки русской народной словесности: в 2 т. / Ф. И. Буслаев // Киев. старина. – 1890. – Т. 30. – С. 317–323.
3. *Бойко Я. В.* Заселение Южной Украины. 1860–1890 / В. Я. Бойко. – Черкасы, 1993.

4. Буланова Н. М. Земні силуети віри (історія церков Кам'янського-Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
5. Васильев Ф. Историко-статистическое описание Константино-Еленинской церкви и прихода при ней / Ф. В // Екатеринославские епархиальные ведомости (далі – ЕЕВ). Отдел неофициальный. – 1873. – № 1. – С. 7–14; № 2. – С. 29–32; № 3. – С. 36–44.
6. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30 – ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя, 2004.
7. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1859 гг.) / В. М. Кабузан. – М., 1976.
8. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу / Ф. Х. Кессиди. – М., 1972.
9. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
10. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
11. Найдьонов О. Г. Заселення Південної України: релігійно-конфесіональний контекст / О. Г. Найдьонов // Заселення Південної України: пробл. національного та культурного розвитку. Наук. доповіді міжнар. наук. конф. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 51–52.
12. Народные поверья о святой мученице Параскеве, нареченной Пятнице // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1884. – № 19. – С. 360–369.
13. Никитенко І. Православ'я на Україні / І. Никитенко, М. Новосад, Й. Октіюк. – К., 1985.
14. Носова Г. А. Язычество в православии / Г. А. Носова. – М., 1975.
15. Огієнко І. І. Українська церква / І. І. Огієнко. – К., 1993.
16. Отношение запорожцев к иноверцам и староверам // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / под ред. А. Синявского. – Екатеринослав, 1909. – Вып. 6. – С. 130–131.
17. Первая Всероссийская перепись населения Российской империи 1897 г. / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел / под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 13: Екатеринославская губерния. – СПб., 1904.
18. Суеверные представления, связанные с таинствами // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1898. – № 12. – С. 363–365.
19. Український простолюди в його творчості. 1870–1939 рр. // Інститут мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 8, колекція 2, спр. 3.

Надійшла до редколегії 01.12.2012

О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКА (БРЯНСЬКА) ЦЕРКВА: ДО ІСТОРІЇ ЗАКРИТТЯ В 1920-ті РОКИ

Досліджено історію закриття Свято-Миколаївської церкви в Дніпропетровську в умовах радянської атеїстичної політики у 1920-ті рр. З'ясовано більшовицькі методи ліквідації храму та реакцію віруючих на позбавлення їх духовної святині.

Ключові слова: Свято-Миколаївська православна церква, Дніпропетровськ, радянська атеїстична політика, закриття храмів, віруючі.

Исследована история закрытия Свято-Николаевской церкви в Днепропетровске в условиях советской атеистической политики в 1920-х гг. Выяснены большевистские методы ликвидации храма и реакция верующих на лишение их духовной святости.

Ключевые слова: Свято-Николаевская церковь, Днепропетровск, советская атеистическая политика, закрытие храмов, верующие.

The history of closing of the St. Nikolay church in Dnipropetrovsk in the conditions of soviet atheistic policy in 1920-th is explored. The bolshevist methods of liquidation of temple and reaction of believers are found out.

Key words: St. Nikolay church, Dnepropetrovsk, soviet atheistic policy, closing of temples, believers.

Наше місто може по праву пишатися власним історичним минулим. Літопис Катеринослава–Дніпропетровська, сповнений трагічних і звияжних сторінок, створювався працьовитими і творчими людьми, які примножували його красу, добробут, формуючи спільними зусиллями власну неповторну культуру, яскравий і впізнаний вигляд міста. Особливого колориту колишньому губернському центру додавали архітектурні пам'ятки, що, будучи свідками історії, самі нерідко знаходилися у вирії бурхливих

подій минулого. Одними з найкрасивіших, найяскравіших і оригінальних будівель, які й сьогодні залишаються гордістю Дніпропетровська, є пам'ятки храмової архітектури.

Своєрідною родзинкою, перлиною серед футуристичного пейзажу промислової частини міста височить Свято-Миколаївська церква, яка і дотепер зберігає свою зовнішню велич і красу. Щоправда, сьогодні це не культова, а, скоріше, культурна споруда – Будинок органної та камерної музики. Роки більшовицького безбожжя далися взнаки, і в 1929 р. храм було закрито. Про сам процес припинення функціонування молитовні майже нічого невідомо, крім загальної інформації в різного роду довідниках про дату її закриття, яка, між іншим, на сучасних Інтернет-сайтах указана неправильно. Відтак мета даної розвідки – заповнити існуючі лакуни в історії Свято-Миколаївської церкви, дослідити причини закриття та механізми реалізації більшовицького антицерковного проекту на локальному прикладі одного з найкращих храмів Дніпропетровська.

Історія Свято-Миколаївської (Брянської) церкви розпочинається у 1913 р., коли з нагоди святкування 300-річчя правління в Росії династії Романових катеринославські власті прийняли рішення про будівництво православного храму. За пропозицією правління Олександрівського Південноросійського (Брянського) заводу нова культова споруда мала бути зведена у західній частині міста на території Брянської колонії на Першій Чечелівській вулиці (сучасний проспект Калініна). За підтримки місцевих властей і у присутності губернатора 21 лютого 1913 р. відбулась урочиста закладка фундаменту, а вже за 28 місяців церкву було збудовано. Освячення храму в ім'я святого Миколая-чудотворця було проведене 17 травня 1915 р. єпископом Катеринославським і Маріупольським Агапітом. Відомо, що незадовго до цього у січні 1915 р. ще не до кінця споруджену церкву оглянув сам імператор Микола II під час візиту до міста.

Новий православний храм будувався за рахунок коштів, внесених власниками і робітниками Брянського і Трубною заводів. Архітектором церкви був катеринославський архітектор Г. Туровцев, а внутрішні роботи виконав спеціально запрошений петербурзький майстер Є. Константинович. Без перебільшень, це

був один із найкрасивіших храмів міста, який поєднав у собі архітектурні елементи класицизму та бароко і вміщував одночасно понад тисячу парафіян.

Проте недовго віруючим довелося милуватися красою нової церкви, відвідувати служби, насолоджуватися церковним співом, адже з приходом радянської влади розпочалася нова сторінка державно-церковних відносин, основним елементом якої була непримирима боротьба з релігією та церквою. Прагнучи побудувати атеїстичне суспільство, тобто витіснити релігію зі свідомості народу, а тим більше його «авангарду» – робітників, безвірницька влада хотіла позбавити віруючих їхніх релігійних святинь – храмів.

Уперше чутки про можливість закриття Свято-Миколаївської церкви зафіксовані ще в 1922 р., під час страшного голоду на Півдні України [2, арк. 124]. Не потребує доказів той факт, що держава скористалася трагедією для послаблення економічного становища церкви та її служителів. Прикриваючись декретом про вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим, повсюдно проводилися конфіскації цінного культового майна, арешти священиків і віруючих, які насмілилися чинити опір. Кампанія вилучення цінностей не минула і Брянську церкву. Будучи наймолодшою святинею Катеринослава, тут не були нагромаджені багатства, тому серед конфіскованих речей були лише коштовні кришка з Євангелієм, дві тарілочки, вінок і хрест.

Водночас відчули на собі адміністративний тиск представники церковного кліру, яким правління заводу наказало виселитись із займаних осель. Захищаючи служителів культу, група робітників і службовців у кількості 214 осіб подала до заводського управління колективну заяву про припинення виселення духовенства із заводських квартир. Утім заяву так і не було розглянуто – мовляв, завод має захищати інтереси виключно працівників підприємства [7, с. 2].

На чутки про можливе закриття Брянської церкви, які ширилися у робітничому районі, миттєво відреагувало населення. Зокрема, робітники, обурені втручанням більшовиків у справи релігії та церкви, завдяки місцевому диякону склали й подали письмову скаргу місцевим органам влади [2, арк. 124]. Важко

напевно сказати, чи були реальні підстави хвилюватися віруючим через опосередковані чутки щодо ймовірного припинення функціонування церкви. З одного боку, з перших років радянської влади і до 1924 р. були закриті у Катеринославі 11 молитовень; з іншого – всі вони знаходилися при адміністративних, виправних, медичних і освітніх установах, що заборонялося чинним законодавством [5, арк. 315]. На перший погляд, відсутність прецеденту закриття окремої діючої молитовні мала вселяти оптимізм віруючим. Утім, забігаючи наперед, відзначимо, що безбожна влада від свого не відступилася, намагаючись остаточно ліквідувати храм. Зрештою у 1929 р. Свято-Миколаївська церква стала першим православним храмом у місті, де у повній мірі було випробувано більшовицьку технологію закриття культових споруд. До цього в 1925 р. була знесена Успенська церква через аварійний стан будівлі, а у 1927 р. Варваринська переобладнана на майстерню, бо знаходилася на території дитячої колонії, створеної на місці Свято-Тихвінського жіночого монастиря [5, арк. 315].

Спробуємо визначити основні мотиви такої «небайдужості» безвірників до Брянської церкви. По-перше, занепокоєння властей викликало те, що священнослужителі храму не подалися до обновленського розколу, будучи відданими прихильниками Патріарха Тихона. На відміну від «провладних» обновленських релігійних громад Катеринослава, курс більшовиків на церковний розкол у православному середовищі не знайшов тут аніякої підтримки. На тлі конфліктів між різними православними течіями для робітника найважливіше було після виснажливого трудового тижня прийти в неділю до церкви, сповідатися і відпочити від світської суєти, а не витрачати власну духовну й фізичну енергію на чвари та бійки. Підтвердження тому – розповідь токаря механічного цеху заводу ім. Петровського: «До нашої церкви робітники звикли. Різноманітні нововведення її не зачепили... В інших церквах точиться боротьба за вплив серед різних церковних течій і, звичайно, робітникам не цікаво брати участь у цій боротьбі, адже їм треба відпочивати, а не волинити» [4, арк. 42]. Обґрунтовуючи доцільність якнайшвидшої ліквідації молитовні, у доповідній записці до ВУЦВК у 1929 р. повідомлялося,

що Брянська церква «залишилась за єдину в місті церкву, незвичайно правого реакційного старослов'янського напрямку» [5, арк. 48]. Щоправда, подібне твердження дещо перебільшене, бо до даної православної течії в самому місті і в Нижньодніпровську належали щонайменше дві церкви – Олексіївська (фабрична) і Трьохсвятительська (селище Ключко) [5, арк. 52].

По-друге, у звітній документації місцевих державно-партійних органів повсякчас констатувалася нібито «контрреволюційна», «реакційна» роль духовенства Свято-Миколаївської церкви. Приміром, в одному з них, датованому кінцем 1928 р., зазначалося, що клір Брянської церкви складався з 20 священиків (за іншим джерелом початку 1929 р. – з «15 попів і одного архієрея» [5, арк. 48]), які «проходили по різним слідчим та іншим справам як замішані в той чи іншій мірі в контрреволюційній діяльності» [4, арк. 36]. Проте жоден із них не конкретизує, в чому власне їх «контрреволюційна» діяльність полягала. Чи не в тому, що антицерковна агітація та пропаганда атеїзму не справляли очікуваного враження на робітничу «свідому» масу не в останню чергу завдяки старанням духовенства?!

Дійсно, більшовики пояснювали складність своєї антирелігійної роботи активним впливом духовенства на віруючих, визнаючи їхнє «вміле керівництво» [5, арк. 48]. Завдяки власній активності, освіченості священнослужителям вдалося завоювати довіру серед частини робітників. Ось лише прізвища найавторитетніших – Волошин, Успенський, Афанасенко, Бошняков [4, арк. 37]. На відміну від сільських священиків, які завдяки високій релігійності і перевіреному десятиліттями арсеналу засобів впливу користувалися неабиякою повагою серед селян, міське духовенство мусило завойовувати авторитет у робітників, вишукуючи і впроваджуючи відповідні методи з метою їх наближення до Церкви, активно протидіючи потужному впливу матеріалістичної ідеології комуністів. Багатьом із них довелося знаходити переконливі аргументи для здобуття прихильності та стабільності власної пастви. Зокрема, панотці намагалися надати своїм службам якомога більшої урочистості, святковості, залучати найкращих хористів, проповідників, сприяючи тим самим зростанню відвідуваності церкви не лише дорослими, але й робітничою молоддю. При-

міром, у спецзвіті ДПУ повідомлялося: «Церкву відвідує навіть певна частина робітничої молоді ... значною мірою частина молоді цікавиться співом хору... У святкові дні таких молодих людей буває по 30–40 чоловік, іноді й 50» [1, с. 48].

По-третє, традиційно вважалося, що на вістрі атеїстичної атаки була робоча маса, найбільш свідомо суспільна верства, надійна опора більшовиків. Така підтримка пояснювалася тим, що компартія репрезентувала інтереси пролетаріату, наголошуючи на незаперечному праві його диктатури та пріоритеті над усіма іншими класами. Голова VIII відділу Наркомюсту П. Красиков, відповідальний за втілення в життя декрету про відділення церкви від держави, зазначав: «Пролетаріат ... став по суті атеїстичним». Саме така позиція більшовицьких ідеологів укоренилася в радянській історіографії, створивши традицію розглядати боротьбу з релігією як акцію по викоріненню православної віри переважно серед «темної», неосвіченої селянської маси [1, с. 42]. Деякі інші тенденції спостерігалися серед робітників заводів ім. Леніна та ім. Петровського Катеринослава (Дніпропетровська), тому слід було раз і назавжди припинити походи до Брянської церкви взірцевого «авангарду».

Якнайкраще стійкість духовних переконань віруючих робітників наразі ілюструють події навколо закриття Свято-Миколаївської церкви у 1920-х рр. Так, у 1925 р. дане питання було порушено знову. Віддамо належне копіткій праці радянських спецслужб з виявлення справжніх релігійних настроїв робітників у зв'язку з перспективою припинення діяльності храму й уникненням протидії. У відповідь на спроби властей закрити храм церковні активісти, чорниці, пересічні віруючі серед трудящих району поширювали чутки, звинувачуючи радвладу в бажанні позбавити віруючих задовольняти їхні культурні потреби [5, арк. 49]. Намагаючись сфокусувати увагу громадськості на розбіжностях інтересів атеїстів-організаторів кампанії закриття й основної пролетарської маси, вони прагнули довести, що церква не проти влади, натомість питання про її закриття ініціюють «не стільки робітники-росіяни, скільки комуністи і жиди» [4, арк. 37].

Частина парафіян рішучіше вимагала припинити переслідування церкви, погрожуючи забастовкою. Серед працівників підприємств ширилися прокламації та «летючки» із закликами сформувати делегацію до Г. Петровського, М. Калініна, щоб ті не дозволили закрити Брянську церкву [4, арк. 37]. Унаслідок протидії кампанії закриття церкви суттєво збільшилася кількість членів громади: з 305 парафіян у 1925 р. [6, арк. 7] – до 580 у 1926 р., і аж до самого її закриття у 1929 р. залишалася стабільною (*табл. 1*).

Доходило навіть до того, що в неділю церква не могла вмістити всіх бажаючих потрапити на службу. Органи влади у звітах прямо вказували на причину того, чому не вдалося закрити Брянську церкву у 1925 р. – «з боку робітників було тоді викликано незадоволення і питання про закриття церкви в той час розв'язано не було» [5, арк. 49].

Чергова кампанія проти Брянської церкви розпочалася напередодні 11-ї річниці Жовтневої революції на хвилі загального антицерковного наступу 1928-1929 рр. Наприкінці 1928 р. община складалася з 573 постійних парафіян. Проте, як зазначалося, насправді церкву відвідувала значно більша кількість віруючих, яка помітно зростала під час свят: «У церкві зараз народу як ніколи. Багато стоять біля воріт і огорожі, бо нікуди ввійти» [4, арк. 37]. Ніби спростовуючи стереотипи щодо пролетаріату як передової маси у справі викорінення релігії, органи ДПУ самі повідомляли про лояльне ставлення до церкви багатьох представників «авангарду». Відзначався значний вплив церкви на робітників інструментальної майстерні та механічного цеху заводу ім. Леніна, прокатного, транспортного, мостового цехів, а також машиністів і слюсарів заводу ім. Петровського, які брали активну участь у церковному житті. До того ж власті і керівництво підприємств негативно сприймали те, що під час релігійних свят близько 75 % робітників не виходили на роботу, як, наприклад, сталося на заводі ім. Леніна під час свята усікновення голови Іоанна Предтечі 11 вересня 1928 р. [4, арк. 41–42].

Таблиця 1

**Динаміка розвитку, віковий, соціальний і освітній склад
релігійної общини Брянської церкви за 1926–1929 рр. [5, арк. 48]**

Роки	Склад релігійної общини за соціальними показниками, кількість осіб																	
	Чоловіків	Жінок	Разом	18–20 років	20–25 років	25–30 років	30–50 років	Понад 50 років	Неписьменні	3 нижчою освітою	3 середньою освітою	3 вищою освітою	Робітники і члени їх сімей	Селяни-незаможники	Службовці та члени їх сімей	Особи іншого фаху	Торговці	Пенсіонери
1926	197	383	580	20	33	35	302	191	195	273	104	8	336	1	211	8	7	17
1927	196	382	578	-	38	30	378	232	208	258	104	8	338	1	209	6	7	17
1928	194	379	573	-	37	28	267	241	207	254	104	8	336	1	207	6	7	16
1929	186	377	563	-	24	32	242	265	208	252	95	8	333	1	202	5	7	16

Рішучість, з якою захищали свій храм віруючі, наводила відповідальні органи на думку про ймовірні ускладнення під час його закриття, що могло призвести не лише до «глухого невдоволення», але й забастовок на підприємстві. Працівники заводу ім. Петровського подали до виконкому заяву, протестуючи проти насилля над релігією: «Ми запитуємо Голову, на якій підставі збираються закрити церкви. Ви подумайте, що у Вас діється, ми маємо намір занести свою скаргу до Центру до самого товариша Петровського. Ви не шуткуйте з нами, ми робітники молодими руками розіб'ємо насилля. Цього не було за царату, інакше попереджаємо Вас погано буде, ми не шуткуємо, ми скопом вирвемося із заводу і не переливки буде вашій революції від нашої маси». Далі йшли вимоги про звільнення із заслань арештованих за «контрреволюцію» священників і єпископів та ін. [4, арк. 40]. Характерно, що віруючі сприймали дії властей по відношенню до Свято-Миколаївської церкви як глобальний наступ на релігію.

Попри функціонування Брянської церкви, зокрема, наявність стабільного складу общини і нормального стану самої будівлі, було розпочато масивну кампанію збору підписів за її закриття. Причому не лише серед робітників заводів ім. Петровського та Леніна, але й робітників і службовців майже всіх підприємств міста. У доповідній записці до ВУЦВК значиться 13 365 робітників, які поставили підписи під клопотанням закрити храм. Лунали заклики зняти великий дзвін і переплавити на бюст Леніна для Палацу культури [5, арк. 51]. Водночас вкотре повідомлялося про «антирадянську роботу» Брянської релігійної общини. Як не дивно, це пояснювалося відмовою священників влаштувати хресну процесію на Йордана 19 січня 1929 р. попри те, що начебто такий дозвіл було напередодні отримано. Активу громади і кліру інкримінувалося поширення чуток про заборону хресного ходу з боку властей, мовляв, через тиск на релігію [5, арк. 49].

Важко сказати, наскільки це відповідало дійсності. Натомість спробуємо все ж віднайти мотиви таких «антирадянських»

дій. Привертає увагу той факт, що напередодні Водохрещі на засіданні антирелігійної комісії при Дніпропетровському окрпарткомі 14 січня 1929 р. було ухвалено: завершити кампанію збору підписів щодо закриття Брянської церкви (і Хоральної синагоги), розпочавши у пресі підготовку суспільної думки; надати міркування з подальшого використання приміщень; повідомити до центральних інстанцій про форму закриття церкви; доручити окрввідділу ДПУ своєчасно вилучити елемент, що може організувати протидію й ексцеси під час закриття церкви і синагоги [3, арк. 16].

Ураховуючи вищезазначене, важко інтерпретувати такі дії місцевих властей інакше ніж тиск на церкву та віруючих. Зауважимо, рішення було ухвалено на саме Різдво, що також додавало кампанії певного символізму і відповідно викликало обурення віруючих. Відтак, чи не були праві ті «реакційні» священики, боячись закриття церкви?! Цілком можливо, що і відмова проводити хресний хід була відповіддю на спроби закриття Брянської церкви. У такий спосіб духовенство хотіло мобілізувати віруючих на захист власної святині, як це неодноразово було перевірено часом.

Виникає цілком резонне питання – які були законні підстави відібрати у віруючих їхню молитовню? Обіжним листом ВУЦВК і НКВС № 131 від 14 серпня 1924 р. було встановлено порядок закриття молитовних будинків, згідно з яким це могло відбутися внаслідок ухвали окрвиконкому лише після затвердження Президією ВУЦВК. Підставою до закриття могла бути одна з трьох причин: 1) розпад общини, коли віруючих у ній менше 50 осіб; 2) будівля церкви без ремонту загрожує безпеці віруючих; 3) коли в населеному пункті є гостра проблема в помешканнях для санітарно-медичних, культурно-освітніх і громадських установ і є можливість пристосувати під них культові будинки (це можливо лише тоді, коли є відповідне клопотання більшості робочого населення даного культу даної місцевості, що базуються на резолюціях і ухвалях загальних зборів праців-

ників, і коли віруючі матимуть можливість задовольняти релігійні потреби в іншій молитовні того ж культу) [5, арк. 51-52].

Відтак, посилаючись на пункт 3 зазначеного документа, Дніпропетровський окрвиконком і Президія Дніпропетровської міської ради звернулися до Президії ВУЦВК з проханням санкціонувати закриття Брянської церкви. В обґрунтуванні йшлося про гостру житлову кризу в м. Дніпропетровськ і наміри перетворити церкву на книгозбірню, читальню, дитсадок тощо. Для цього, мовляв, є всі підстави – вимоги 30 000 робітників закрити храм, кошти місцевих профорганізацій для переобладнання, а віруючим даної православної течії в самому місті та Нижньодніпровському лишається ще дві церкви. Рештою 14 храмами користувалися общини інших православних церков. На підставі зазначеного звернення рішенням ВУЦВК від 14 березня 1929 р. Брянська (Свято-Миколаївська) церква м. Дніпропетровська була закрита [5, арк. 52, 315].

Про те, наскільки важливим для більшовиків було приміщення Брянської церкви, свідчить хоча б той факт, що, позбавивши віруючих своєї святині, власті не квапилися із передачею споруди для культосвітніх потреб. Самі ж більшовики відзначали, що тривалий час будівля так і не була пристосована для виставки, а помешкання стояло запустілим із побитими шибками [5, арк. 315].

Трагічним апогеєм історії закриття Брянської церкви стали події 17 березня 1929 р., коли вранці міліціонер убив диякона цієї церкви І. М. Кузнецова. Під час слідства з'ясувалося, що це сталося «просто через ненависть до попів». Це викликало чимало негативних висловлювань серед населення. Типово, що у скоєному переважно звинувачували владу. Приміром, дружина робітника З. Кореня Степанида зазначала: «Почали вбивати священиків тому, щоб нікому було молитися Богу. Влада вважає цим виграти, бо якщо не буде священиків, то можна буде легко закривати церкви» [4, арк. 168-169]. Подібний характер мали й інші розмови.

На що тільки не перетворювали колишню Брянську церкву! Дитяча технічна станція, з другої половини 1930-х рр. – металургійна виставка заводу ім. Петровського, а згодом взагалі складське приміщення. Як і багато інших культових споруд, Брянська церква почала використовуватися за призначенням з 1941 р., тобто з моменту окупації, коли чимало храмових споруд було знову повернено віруючим. З початком чергового антирелігійного наступу 1961 р. церква була знову закрита, а у 1979 р. її було внесено до реєстру пам'яток архітектури під захистом держави. Дещо пізніше, у 1982 р. облвиконком ухвалив рішення про перетворення Брянської церкви на Будинок органної та камерної музики, який за своїм прямим призначенням запрацював у 1987 р. після встановлення 12-тонного концертного органу.

Бібліографічні посилання

1. *Бойко О. В.* Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років XX століття / О. В. Бойко // *Грані*. – 2004. – № 3. – С. 42–51.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1, оп. 1, спр. 636.
3. ДАДО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1093.
4. ДАДО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 1272.
5. ДАДО. – Ф. р. 305, оп. 2, спр. 71.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5, оп. 2, спр. 982.
7. *Фанин М.* Не по адресу / М. Фанин // *Звезда*. – 1922. – 21 окт.

Надійшла до редколегії 16.12.2012

ОБРАЗ МИТРОПОЛИТА А. ШЕПТИЦЬКОГО В СУЧАСНІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ

Пропонується короткий аналіз сприйняття образу митрополита УГКЦ Андрея Шептицького у різних регіонах України, механізми та умови формування цього образу. Особлива увага зосереджена на сюжетах, пов'язаних з діяльністю митрополита з порятунку євреїв під час Голокосту та на його стосунках з єврейською громадою в цілому.

Ключові слова: митрополит А. Шептицький, Наддніпрянська Україна, Голокост, Праведники народів світу, суспільна дискусія.

Предлагается короткий анализ восприятия образа митрополита УГКЦ Андрея Шептицкого в разных регионах Украины, механизмы и условия формирования этого образа. Особое внимание сосредоточено на сюжетах, связанных с деятельностью митрополита по спасению евреев во время Холокоста и на его отношениях с еврейской общиной в целом.

Ключевые слова: митрополит А. Шептицкий, Надднепрянская Украина, Холокост, Праведники народов мира, общественная дискуссия.

This article offers an analysis of the perception of the Ukrainian Greek-Catholic Church Metropolitan Andrey Sheptitsky in different regions of Ukraine, the mechanisms and conditions of this image. Particular attention is focused on the subjects related to the activities of the Metropolitan to save the Jews during the Holocaust, and his relationship with the Jewish community as a whole.

Key words: Metropolitan A. Sheptitsky, Naddnepryanska Ukraine, the Holocaust, Righteous Among the Nations, the public debate.

Митрополит Андрей Шептицький є однією з найвпливовіших, найвизначніших постатей в історії західноукраїнських земель першої половини ХХ ст. Про нього вже написано і сказано досить багато як у науково-історичних дослідженнях, так і під час

обговорень серед широкого загалу. Проте його особистість, окремі аспекти діяльності, світогляду продовжують бути предметом суспільних дискусій не лише в Україні, а й поза її межами.

Значна кількість праць, присвячених півстолітній церковно-релігійній та національно-політичній діяльності А. Шептицького дозволяє говорити про оформлення в українській суспільній думці та історіографії певного напрямку – *шептицькознавство*. Різні за характером і рівнем спроби аналізу особистості митрополита засвідчують сталий інтерес до вивчення різноманітних аспектів його життя та діяльності. І одним з таких аспектів є відносини Щептицького з єврейською громадою та його ставлення до Голокосту. Ця проблема становить окремий напрямок у сучасних дискусіях про постать А. Шептицького і більшою мірою є предметом публіцистичного обговорення, ніж науково-історичного дослідження.

Перші біографічні праці про А. Шептицького належать перу діаспорних дослідників. Один із найповніших оглядів іноземної літератури, зокрема й українського зарубіжжя, який з'явився в Європі та Америці до початку 1990-х рр., зробив єпископ УГКЦ Михаїл Гринчишин [1], апостольський екзарх українців Франції, Швейцарії, Бенілюксу (1982–2012 рр.). Він відзначив дослідження К. Королевського [2], яке і до сьогодні залишається чи не найґрунтовнішою біографією Андрея Шептицького. Серед сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників його життя та діяльності найбільш відомими є Андрій Кравчук, Жанна Ковба, Ліліана Гентош, Шимон Редліх, Ярослав Білас та ін. [4; 3; 7].

Формування образу Шептицького в сучасному українському суспільстві (тобто останні 20 років) проходило в декілька етапів. А сам цей образ не є монолітним, оскільки суспільна думка в різних регіонах України не є однорідною. У даному дослідженні, враховуючи його обмежений обсяг, будуть порівнюватися лише два географічних регіони – Західна Україна* і Наддніпрян-

* Під умовною назвою Західна Україна розуміється Галичина, тобто територія поширення юрисдикції митрополита А. Шептицького.

щина^{*}. Таке протиставлення є певним спрощенням, оскільки й всередині цих регіонів не існує повної згоди у сприйнятті образу Шептицького, проте саме у такий спосіб можливо показати основні протиріччя його генези на загальноукраїнському рівні.

У Галичині, безумовно, за Шептицьким закріпився образ високодуховної особи, авторитетного релігійного діяча, який до того ж прихильно ставився до ідеї відновлення української національної держави. Тому він був чимось більшим, ніж духовний лідер, він був провідником світського національного життя, оскільки мав неабиякий вплив серед населення у своєму регіоні. Після майже півстолітнього перебування на посаді митрополита УГКЦ (1900–1944 рр.) та репресій, яких зазнала церква від радянського режиму в післявоєнний період, сприйняття Шептицького можна визначити як символ втраченого минулого, зруйнованого, забороненого новою атеїстичною владою.

Шептицький ще з 1930-х рр. не приховував своїх антирадянських поглядів, часто відкрито критикував радянський режим. У праці «Осторога перед загрозою комунізму» [9] він дає найгірші характеристики радянському ладу. У роки Другої світової війни та нацистської окупації митрополита звинувачували у колабораціонізмі, зв'язках з окупантами та українським націоналістичним рухом, який непокоїв владу аж до 1950-х рр. Безумовно, все це вплинуло та обумовило ставлення до Шептицького в радянській ідеології, тому його особа або ж ігнорувалася, або представлялася у відверто негативному світлі. Про це свідчить відсутність статей про нього у фундаментальних радянських енциклопедичних виданнях, таких як Радянський енциклопедичний словник. У Радянській історичній енциклопедії все ж таки була вміщена стаття про Шептицького, в якій він фігурує як «натхненник українського буржуазного націоналізму» та звинувачується в «активному співробітництві з гітлерівцями» та «антинародній діяльності» [8, с. 254-255].

^{*} Йдеться про ті території України, які входили до складу Радянського Союзу до 1939 р.

Одним з прикладів відображення його особистості в радянському кінематографі, який цілком відбиває офіційну позицію суспільної думки того часу, є фільм «Іванна», знятий у 1959 р. режисером Віктором Івченком. У цій картині Шептицький постає запеклим ворогом радянського ладу, байдужим до розправ нацистів з місцевим населенням, зокрема євреями, та зрадником власного народу. Такий образ повною мірою відповідав ставленню до нього радянських органів пропаганди, тому фільм з успіхом трансливався та був відмічений спеціальними нагородами. Таким чином, якщо постать Шептицького і фігурувала у засобах масової інформації, то лише в негативному забарвленні. І це суттєво вплинуло на формування його «портрету» в Наддніпрянській Україні.

З реабілітацією УГКЦ у період незалежності, вивчення життя та діяльності Шептицького отримує «зелене світло» і в Україні. Для української аудиторії стають доступні досягнення діаспорних авторів. Велика кількість публікацій, присвячених Шептицькому, з'являється також з-під пера вітчизняних дослідників. Про нього пишуть історики та публіцисти, релігійні діячі та філософи. Особливу роль у сучасних історичних студіях та популяризації особистості Шептицького, перш за все серед гуманітарної молоді, відіграє діяльність Українського католицького університету, засновником якого був сам митрополит, і який було відроджено в 1994 р. На базі цього закладу проводяться конференції, літні школи, семінари, присвячені різним аспектам життя, діяльності, поглядів Андрея Шептицького.

На хвилі підвищення інтересу спостерігається тенденція до героїзації його образу, а також намагання поширити історичну пам'ять про нього та прищепити її по всій Україні. Неодноразово на подібних заходах лунала думка, що постать Шептицького може об'єднати сучасне українське суспільство та служити моральним орієнтиром для українців по обидва боки Дніпра. Цю тенденцію можна зрозуміти, адже для народу, який знаходиться в процесі розбудови власної державності, можливо, потрібні

позитивні герої серед історичних персоналій різних епох, які плекали ідею українського національного відродження.

Але на сучасному етапі є ряд обставин, які стримують це поширення образу Шептицького. По-перше, Наддніпрянська Україна, незважаючи на низький рівень релігійності суспільства, є переважно православною, тому Шептицький для її населення виступає фігурою дещо чужорідною. По-друге, історична пам'ять у цьому регіоні все ще залишається до певної міри враженою радянською ідеологією, стереотипами, способом мислення. За умов, що переважна більшість людей, які ще отримали освіту в радянських навчальних закладах, можливо, і не здогадуються про його існування, а в сучасних підручниках з історії цій постаті відведено не більше кількох рядків у розділі «Західноукраїнські землі у міжвоєнний період», суспільна думка Наддніпрянського регіону швидше базується на якихось непевних асоціаціях щодо Шептицького та демонструє скоріше взагалі відсутність цього образу. Звичайно, різні регіони України не існують окремо один від одного, тому взаємопроникнення тем суспільних дискусій неминуче відбувається. Це стосується і Шептицького. Зокрема, він стає все більш відомим широкому загалу.

Особлива увага в суспільних дискусіях приділяється діяльності митрополита щодо порятунку євреїв у період Голокосту. Саме під цим кутом зору зроблено одну з дуже рідкісних у Наддніпрянському регіоні спроб меморіалізації образу Шептицького в музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», який було відкрито 2012 р. у Дніпропетровську. У Залі Праведників інсталюється фрагмент кабінету митрополита в його резиденції, соборі Святого Юра, де він переховував рабина Давида Кахане, синів рабина Левіна та ін. Автори експозиції зауважують його привітні відносини з єврейською громадою та зацікавлення єврейськими релігійними текстами – у бібліотеці митрополита, фрагмент якої також інсталюється поряд з кабінетом, стоїть видання Тори давньоєврейською мовою, якою він добре володів. Експозиція хоча й зображує Шептицького під кутом зору вузької проблематики, але все ж таки сприяє розширенню

уявлень про нього, зважаючи на те, що музей щомісяця відвідують тисячі громадян України.

Звичайно, неможливо обминути й суперечливої теми щодо визнання Шептицького Праведником народів світу. За наявності живих свідків та безпосередньо врятованих за ініціативою Шептицького, деякі навіть видали свої спогади [5; 10], відповідний орган ізраїльського національного інституту вшанування пам'яті «Яд Вашем», кілька десятків разів розглядаючи справу, відмовлявся надати йому це звання.

Основні аргументи та коментарі до них подає ізраїльський дослідник Ш. Редліх у статті «Моральні принципи у повсякденній дійсності: митрополит Шептицький та євреї під час Голокосту та Другої світової війни» [7]. На його думку, «Яд Вашем» надзвичайно спрощено підходить до аналізу особистості митрополита, розглядаючи його як беззаперечного політичного лідера регіону та накладаючи на нього відповідальність за певні антиєврейські дії його пастви. Дослідник зазначає: «Хоча він [А. Шептицький. – А. М.] і підтримував українські національні інтереси та мав надії на виникнення незалежної України, він завжди висловлювався проти насильства та крайніх форм націоналізму» [7]. Також Шептицькому закидають, що він був ідеологічним союзником Гітлера та розділяв антисемітські погляди. На думку Ш. Редліха, Шептицький вітав гітлерівську владу лише як протипагу радянському режиму та не поділяв поглядів нацистів щодо євреїв. Вчений вважає, що митрополит діяв і мислив у межах християнської теології, яка мала певні богословські антиїудейські елементи, але коли він зіткнувся з реаліями періоду Голокосту, то відчув відповідальність за своїх ближніх, у тому числі євреїв [7].

Взагалі причина невизнання А. Шептицького Праведником лежить скоріш у політичній площині, ніж у логічній. Сама установа «Яд Вашем» є не суто науковою, а й частково політичною, і відповідну комісію з надання звання Праведник народів світу очолює суддя Верховного суду Ізраїлю. Тому рішення, яке приймає цей орган, є уособленням офіційної позиції Ізраїлю. Пред-

ставники «Яд Вашем» дуже обережно ставляться до тих, хто мав хоча б якісь зв'язки з ОУН, яка на початку війни дискредитувала себе антисемітською ідеологією. Оскільки безсумнівним фактом є симпатії Шептицького як до ідеї українського національного відродження, так і до безпосередніх провідників цієї ідеї, зокрема, оунівців, «Яд Вашем» використовує це як аргумент проти нього.

Однак саме невизнання Праведником дає ґрунт для подальшого все більш активного обговорення цієї проблеми, з пошуком нових аргументів та доказів. Таким чином, ця дискусія, яка могла б бути закрита в разі винесення комісії «Яд Вашем» позитивного рішення, все ще залишається в тонусі, і навіть певною мірою екстраполюється у більш широку дискусію – чи є українці «традиційними антисемітами». Основна її теза полягає в тому, що євреї вбачають антисемітизм навіть там, де його немає, та не бажають визнавати ті позитивні моменти, які їм дало співжиття з українцями.

Так чи інакше, 2008 р. після чергового відхилення його визнання інститутом «Яд Вашем» Єврейська рада України надала А. Шептицькому статус Праведника України, задекларувавши свою позицію з цього питання.

Таким чином, в українському суспільстві спостерігається динаміка до розширення дискусій навколо постаті митрополита Шептицького, як у проблемно-тематичному сенсі, так і в географічному. Незважаючи на те, що на сучасному етапі не існує єдиного загального для Галичини та Наддніпрянщини образу А. Шептицького, існують дискусії, які поєднують й цікавлять обидва регіони. Йдеться про такий аспект, як відносини Шептицького та євреїв під час Голокосту, який обговорюється не лише в Україні, а й поза її кордонами, що сприяє виведенню його образу за межі національної історіографії та спонукає ширше використовувати ті здобутки, які мають слугувати джерелом для творчого взаємозбагачення й давати підстави для здорових наукових дискусій.

Бібліографічні посилання

1. *Hrynchishyn M.* Western Historiography and Future Research / M. Hrynchishyn // *Moralit and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / ed. P. R. Magosci. – Edmonton, 1989. – P. 29–46.
2. *Karalevskij [Korolevskij] C.* Me'tropolite Andre' Sheptyckyj, 1865–1944 / C. Karalevskij. – Roma, 1964.
3. *Гентош Л.* Постать митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя / Л. Гентош // *Україна модерна*. – 2003. – № 8. – С. 179–210.
4. *Ковба Ж.* Роль Митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту / Ж. Ковба [Електрон. варіант]. – Режим доступу: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=43&Itemid=41.
5. *Левін К.* Мандрівка крізь ілюзії / К. Левін. – Л., 2007.
6. *Маринович М.* Постать митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу / М. Маринович // *Егупец. Художественно-публицистический альманах Института иудаики*. – К.: Дух и Литера, 2007. – № 16 [Електрон. варіант]. – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_16/16-12.htm.
7. *Редлих Ш.* Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны / Ш. Редлих // *Егупец. Художественно-публицистический альманах Института иудаики*. – К., 2007. – № 16 [Електрон. варіант]. – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_16/16-12.htm.
8. *Советская историческая энциклопедия* / гл. ред. Е. М. Жуков. – М., 1975. – Т. 16.
9. *Шептицький А.* Пастирське послання митрополита Андрея до духовенства та вірних «Осторога перед загрозою комунізму» (1936) / А. Шептицький // *Шептицький А.* Пастирські послання (1918–1939) / А. Шептицький. – Л., 2009. – Т. 2.
10. *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* / упорядн. Ж. Ковба. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 03.07.2013

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ, ОСВІТНІ ТА НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХХ СТ.

УДК 378:93(477.63)«19»

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет

НАУКОВО-ОСВІТНІЙ І КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН КАТЕРИНОСЛАВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

З'ясовуються обставини і фактори стрімкого перетворення Катеринослава на початку ХХ ст. в один із провідних науково-освітніх і культурних центрів країни, де виникли потужні школи, а професори КВГУ відігравали помітну роль у суспільно-культурному житті міста.

Ключові слова: Катеринослав, Вище гірниче училище, наука, освіта, виробництво, міжнародні зв'язки.

Выясняются обстоятельства и факторы стремительного превращения Екатеринослава в начале XX века в один из ведущих центров науки и образования страны, где возникли мощные научные школы, а профессора КВГУ играли заметную роль в общественной и культурной жизни города.

Ключевые слова: Екатеринослав, Высшее горное училище, наука, образование, производство, международные связи.

In the article the circumstances and factors of Katerinoslav's fast turning into one of the country's leading centers of science and education at the beginning of the 20th century are substantiated in the article. It was there where powerful scientific schools arose, and Katerinoslav Higher Mining College's professors played an important role in public and cultural life of the city.

Key words: Katerinoslav, Higher Mining College, science, education, production, international links.

Історія розвитку в нашому краї науки, освіти і культури у першій чверті ХХ ст., безперечно, висвітлювалася як в наукових, так і в краєзнавчих дослідженнях, особливо в останні два десятиліття. Кожен вищий навчальний заклад Дніпропетровська на сьогодні має видання своєї «Історії», різноманітні довідники (головним чином, про своїх професорів), ювілейні видання різного формату. Всі вони у більшій чи меншій мірі закорінені у науково-освітнє життя Катеринослава перших десятиліть ХХ ст. Однак досі ніхто не зробив спроби пояснити незаперечний факт стрімкого піднесення освіти, науки і культурного життя Катеринослава від самого початку ХХ ст. Більше того, мова йде не просто про піднесення науки і освіти, а про серйозні наукові відкриття вчених, великі наукові школи, перспективні напрямки, орієнтовані на вдосконалення виробничих процесів тощо.

Дана стаття є спробою з'ясувати обставини і фактори, що дали можливість провінційному, хоч і губернському і на той час вже великому промислового, місту стрімко перетворитися на один із провідних науково-освітніх центрів Російської імперії, а згодом – СРСР, який постачав не лише партійні радянські кадри вищих щаблів влади, але й слугував кадровим джерелом утворення багатьох освітніх і науково-дослідних установ союзного і республіканського статусу, територіально розташованих як в Катеринославі (Дніпропетровську), так і далеко за його межами, включаючи інші радянські республіки.

Відомо, що різні проекти розвитку вищої освіти в південному регіоні Російської імперії, які з'являлися ще в останній чверті ХVІІІ ст. (університет в Катеринославі, Педагогічний інститут у Кременчуці), не були реалізовані не стільки через збіг несприятливих обставин, скільки через відсутність нагальної потреби у тому. Катеринослав і губернію достатньо забезпечували педагогічними кадрами Харківський, а з 1865 р. – ще й Новоросійський університет. З 60-х рр. ХІХ ст. потреба в освічених кадрах природничої та технічної кваліфікації різко підвищується у зв'язку з виникненням на півдні імперії нових промислових районів (Донбас, Кривий Ріг, Нікополь, нафтоносний Кавказ), майже рівно віддалено і в центрі яких опинився Катеринослав.

Бурхливий розвиток промисловості у багатому природними ресурсами краї імперії пояснюється рядом чинників, як-от: урядовою підтримкою, в тому числі державними замовленнями на продукції металургійних заводів, зростанням попиту на вугілля і залізо, інтенсивним залізничним будівництвом, іноземними інвестиціями у вугільну, гірничорудну та металургійну промисловість тощо. Промислові підприємства потребували у вітчизняних кваліфікованих інженерно-технічних кадрах вищої і середньої ланки. Як зазначив у своїх мемуарах академік АН СРСР О. М. Терпигорев, у 90-ті рр. XIX ст. найбільші вугільні підприємства Донбасу мали всього по 1-2 гірничих інженери, тоді як їх мало бути 8–10 [7, с.39].

Ця проблема вихлюпнулася на шпальти *«Горнозаводского листка»*, інформаційно-аналітичного часопису З'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії. Великий підприємець, гірничий інженер і голова Ради з'їзду А. Ф. Мевіус в об'ємній статті так актуалізував проблему кадрів: «В останні 10–15 років Російська гірничозаводська промисловість, особливо на Півдні Росії, отримала настільки широкий і різнобічний розвиток і настільки привернула на себе увагу громадських діячів, як російських, так і зарубіжних, що з боку уряду ми маємо всі підстави сподіватися на всіляку допомогу і сприяння до подальших успіхів цієї важливої галузі народного господарства... Зрозуміло, що керівна роль у всіх справах такого роду повинна, по справедливості, належати людям, які мають особливу спеціальну освіту, тобто, гірничим інженерам, контингент яких у нас, однак, занадто обмежений і не відповідає дійсній в них потребі; а внаслідок цього часто нам доводиться або запрошувати до себе іноземних інженерів, які не знають ні нашої мови, ні законів, ні звичаїв, що дуже незручно у багатьох відношеннях, або задовольнитися сумнівними послугами різних самородків чи самозванців-техніків, здатних найвірнішу і найвигіднішу справу довести до повного розладу і розорення» [2, 1896, № 3, с. 2467].

Наприкінці XIX ст. вітчизняних інженерів готував тільки Санкт-Петербурзький гірничий інститут, а їх кількість загалом у країні, за сьогоdnішніми уявленнями, була мізерною – всього 650 гірничих інженерів, з яких близько двох сотень займали суто

адміністративні посади по гірничому відомству. Необхідність у значному збільшенні кількості гірничих інженерів була очевидною. Гарячі ж дискусії в пресі та у відомчих управлінських структурах розгорнулося спочатку навколо питання про те, розширити набір студентів до існуючого столичного гірничого інституту чи відкривати ще один вищий навчальний заклад гірничозаводського спрямування. Переважила друга пропозиція, бо як з економічних міркувань, так і з метою організації навчального процесу, в якому виробнича практика студентів мала велику питому вагу, доцільно було відкрити цей навчальний заклад в центрі гірничорудної, вугільної і металургійної промисловості.

Другим дискусійним питанням було визначення з числа претендентів конкретного міста, в якому має відкритися вищий навчальний заклад для підготовки гірничих інженерів. У цьому змаганні переміг Катеринослав, важливими аргументами якого було вигідне розташування, знаходження тут Гірничого управління Півдня Росії, потужна фінансова підтримка місцевих промисловців, а також організаційна активність катеринославської адміністрації, для якої окрім всього іншого, наявність вищого навчального закладу означала підвищення престижу губерньського міста.

Докладені до позитивного вирішення питання про вищий навчальний заклад зусилля, сподівання не тільки незабаром отримати для підприємств вітчизняних інженерів, але й залучити викладацький потенціал до розв'язання проблем міського господарства пояснюють значення, набуте відкритим у 1899 р. Катеринославським вищим гірничим училищем, і відносно швидке підвищення його статусу в системі вищої освіти держави.

Для розуміння умов формування потужного кола науковців і разом з тим культурного осередку не лише Катеринослава, а всього Півдня України, зазначимо кілька важливих обставин. Перший навчальний рік в Училищі працювали всього десять викладачів та один лаборант-хімік (з університетською освітою). Першими професорами новоствореного вищого навчального закладу були В. В. Курилов, Д. М. Синцов, Л. А. Ячевський. Однак вже наступного року викладацький штат поповнився шістьма професорами (Я. І. Грдина, О. М. Терпигорєв, М. О. Пав-

лов, П. Г. Рубін, В. Я. Бурдаков, Я. М. Должанський). У 1901 р. розпочав свою науково-педагогічну діяльність в КВГУ досвідчений вчений-практик, майбутній ректор М. Й. Лебедєв. А вслід за тим сюди прийшла плеяда гірничих інженерів, молодих науковців, які дуже швидко стали визначними вченими, засновниками наукових шкіл (П. М. Леонтовський, В. О. Гуськов, М. М. Протодьяконов, А. В. Лаврський). До них можна долучити також старшого за віком і досвідом роботи Л. М. Фортунато.

Зазначимо цікаву обставину: хоча Петербурзький гірничий інститут ревниво спочатку заперечував необхідність відкриття другого Гірничого інституту, а після відкриття КВГУ – надання йому «повноцінних» прав вищого навчального закладу, але саме він, за невеликим винятком, готував для нового закладу викладацькі кадри. Майже всі вони мали певний досвід роботи безпосередньо на виробництві в якості інженерів, перш ніж Гірничий департамент направляв їх на викладацьку роботу до КВГУ, зауважуємо, за їхньої ініціативи, тобто, вони, керуючи студентською практикою на шахтах, рудниках і заводах, виконували цю функцію зі знанням справи, займалися технічними вдосконаленнями, впровадженням у виробництво своїх або виконаних разом зі студентами теоретичних напрацювань.

З-поміж важливих обставин стрімкого зростання наукових досягнень вчених та авторитету КВГУ як першокласного вищого навчального закладу були організаторські здібності його першого директора Сергія Миколайовича Сучкова, гірничого інженера за освітою, редактора друкованого органу З'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії, «Горнозаводской листок» (Харків). Він особисто передав училищу 2 571 том книг та періодичні видання із власного зібрання, чим було дано початок бібліотеці, яка сьогодні є однією з найбагатших в місті. Завідування бібліотекою здійснювали вчені цього навчального закладу, котрі опікувалися придбанням новітньої навчальної і наукової літератури. Певний час науковою бібліотекою завідував професор О. М. Терпигорєв. (Студентська бібліотека була створена у 1903 р., за Статутом 1903 р. нею управляли самі студенти).

Важливу роль в успішному розвитку КВГУ відіграло створення в ньому на кошти меценатів-промисловців, зацікавлених у

якісній підготовці інженерів для вугільної, рудної і металургійної промисловості, видавничої бази. Це давало можливість оперативно вносити до програм навчальних дисциплін найновіші досягнення науки і практики гірничозаводської справи, друкувати конспекти лекцій, прочитаних професорами і доцентами, а записаних студентами. Самі ж лекції часто являли собою наукові розробки лекторів, які потім перевірялися та уточнювалися під час виробничої практики студентів. Між іншим, у «Положенні» про КВГУ є пункт про те, що його друкована продукція «не підпадає під попередню цензуру», отже оперативність видань була забезпечена. І сьогодні в науковій бібліотеці НГУ зберігаються видані конспекти лекцій, читаних професорами Л. А. Ячевським, П. Г. Рубіним, О. М. Терпигоревим, Я. І. Грдиною, В. О. Гуськовим, С. А. Заборовським, В. В. Куриловим, А. В. Лаврським, М. Й. Лебедевим, П. М. Леонтовським, Л. В. Писаржевським, М. М. Протодьяконовим, М. М. Федоровим та ін. За перші два десятиліття існування вищого навчального закладу вийшли 50 навчальних видань, 6 випусків альбомів і креслень таблиць та атласів, 26 монографій.

Мав вищий навчальний заклад і свій постійний друкований орган для публікації офіційних повідомлень про життя КВГУ (згодом – інституту), звітів про зарубіжні наукові відрядження та відгуків вчених про їх ефективність, а також наукових праць викладачів. З 1905 р. почало виходити солідне видання – *«Известия Екатеринбургского высшего горного училища»* (2 випуски на рік). Високо інформативними для дослідження навчального процесу, розвитку науки, становлення наукових шкіл, життя Училища (інституту), загалом є щорічні друковані «Звіти». Сьогодні річні звіти викладачів чи звіти про відрядження пишуться формально, їх навряд чи хто читає, вони губляться у морі ділових паперів установи. Надруковані ж у «Звітах» конкретні дані були інформацією точною, доступною колегам (а нині – дослідникам). А якщо надрукований звіт конкретної особи торкався зарубіжного відрядження на стажування чи для участі в Міжнародній конференції або виставці науково-технічних досягнень, то він супроводжувався відгуком спеціаліста-вченого про ефек-

тивність поїздки, що ставило високі вимоги до вчених (як відряджуваного, так і рецензента).

Наступним чинником створення науково-освітнього і культурного феномену Катеринослава було те, що новонароджений навчальний заклад мав матеріальну підтримку жителів Катеринослава і, у значно більших обсягах, промисловців регіону, яка проявилася у наданні місцевим дворянством приміщення (Потьомкінський палац) для КВГУ терміном на два роки, значних коштів на будівництво навчальних корпусів і лабораторій. За 15 років (до початку Першої світової війни) в Гірничому інституті вже налічувалося три десятки лабораторій (загальної та фізичної хімії, опору матеріалів, будівельного мистецтва, технічного креслення, прикладної механіки, маркшейдерського мистецтва, металургії та ін.). Звичайно, лабораторії не тільки давали змогу якісного проведення практичних занять і самостійної роботи студентів, але й були матеріально-технічною базою для здійснення наукових розробок, хоча, як свідчать джерела, дослідження вчені часто проводили безпосередньо на заводах, рудниках і шахтах.

Навчальною базою для студентів був і Мінералогічний музей, котрий почав формуватися на самому початку історії КВГУ після звернення С. М. Сучкова до керівників ПГІ, Гірничого департаменту та З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії з проханням надіслати мінералогічні колекції. Тривалий час Мінералогічним музеєм завідував учень академіка В. І. Вернадського, видатний мінералог професор Л. Л. Іванов. А зібрання мінералів музею стало, поряд з краєзнавчим музеєм О. М. Поля, місцем проведення численних екскурсій дорослих і дітей, що вже можна розцінювати як явище не тільки навчальне, а й культурне.

Фінансова підтримка підприємців та далекоглядна політика керівництва КВГУ щодо використання у навчальному процесі і наукових дослідженнях новітніх досягнень світової науки і техніки пояснюють надання викладачам та лаборантам (тоді лаборант мав дещо відмінні від сьогодішніх функції) можливостей отримувати зарубіжні відрядження, зокрема до Німеччини, Франції, Бельгії, Австрії, Англії, Швейцарії, Норвегії, Данії. Мета зарубіжної поїздки вченого була чітко визначена у відряджен-

ні: навчання за відповідною спеціалізацією терміном до 1 року, стажування (2–4 місяці), участь у наукових конгресах (до 1 місяця), міжнародних виставках науково-технічних досягнень (кілька тижнів). Причому такі відрядження не були поодинокими. На конгресі чи на виставці могли одночасно перебувати кілька чоловік. Для наочності наведемо ряд прикладів, добутих з опублікованих звітів та особових справ, що збереглися в архіві НГУ. Так, асистент В. О. Гуськов (згодом – професор) навесні 1903 р. три місяці перебував у Німеччині, Бельгії та Франції з метою «вивчення сучасної постановки гірничої справи на копальнях та рудниках і для ознайомлення з обладнанням шахт електричними установками». Влітку 1910 р. разом з кількома іншими викладачами КВГУ він був на знаменитій науково-технічній виставці у Брюсселі «з метою ознайомлення з постановкою справи механічного збагачення корисних копалин і устаткування лабораторії механічного збагачення в зарубіжних гірничих школах» [9, с. 5].

У 1902 р. П. Г. Рубін відвідав промислову виставку в Дюс-сельдорфі і незабаром опублікував об'ємну працю з оглядом виставки та представленням на ній технічних досягнень. 1903 року в місячному відрядженні до Німеччини і Австро-Угорщини перебував молодий викладач (майбутній академік АН СРСР) О. М. Терпигорєв «для огляду рудників і гірничої дослідної станції в Гельзенкірхені». За результатами поїздки він зробив ґрунтовну доповідь у Катеринославському товаристві гірничих інженерів. У 1909 р. молодий мінералог Л. Л. Іванов, який тільки-но почав працювати в КВГУ, отримав двомісячне відрядження до Швейцарії [1, арк. 3]. Між іншим, через два роки він став членом Німецького мінералогічного товариства.

У канікулярний час 1905 р., коли студенти перебували на виробничій практиці (до осіннього безладу у зв'язку з революційними подіями), в зарубіжних відрядженнях були: директор С. М. Сучков – до Бельгії і Франції на два місяці; асистенти І. Й. Танатар та М. М. Протодьяконов – до Німеччини на чотири місяці; лаборант-хімік М. Д. Аверкієв – до Швейцарії, Норвегії та Данії на два місяці. Професор хімії В. В. Курилов навесні 1906 р. перебував у зарубіжному відрядженні «для ознайомлен-

ня з системою вищої школи Заходу, для спостереження за друкуванням закордоном своїх праць і для поповнення своїх дослідних робіт, при можливості їх обговорення з колегами по хімії», у тому ж році він надрукував ряд книг, статей і брошур німецькою і французькою мовами, зробив кілька доповідей у Львівському університеті та виступив з доповіддю «Про безперервність хімічного ланцюга» на VI Конгресі прикладної хімії у Римі, а також був віце-головою Конгресу, що свідчить про визнання його заслуг у науковому світі. Викладач фізики К. І. Котелов три місяці перебував у Німеччині з метою вивчення методів визначення електропровідності повітря та анезації атмосфери в Геттінгенському університеті, фізичному інституті, інституті прикладної електрики та в Мюнхенському політехнікумі.

У 1906 р. майже півроку асистент Й. І. Танатар стажувався в Фрайберзькій гірничій академії та Мюнхенському університеті, досліджуючи гірські породи за допомогою мікроскопа. Наслідком цього була його нова навчальна дисципліна в КВГУ «Кількісний і якісний аналіз мінералів паяльною трубкою», кілька опублікованих статей та навчальний посібник для студентів «Таблиці для визначення мінералів за зовнішніми ознаками, з допомогою паяльної трубки і мікроскопа» (у 1907–1911 р.) (В літні місяці він також отримував університетську освіту в Мюнхені) [8, с. 16]. Тоді ж вже згаданий лаборант М. Д. Аверкієв мав три місяці зарубіжного відрядження для вивчення досвіду роботи хімічних лабораторій вищих навчальних закладів. Під час цього відрядження він виступив з доповіддю на Міжнародній промисловій виставці у Мілані. Після повернення додому опублікував кілька статей та доповів на засіданні Катеринославського відділення Російського технічного товариства про методи викладання практичних робіт з аналітичної хімії і нові методи хімічної та біологічної очистки стічних вод за матеріалами Міланської виставки [4, с. 34].

Тут названі, звичайно, далеко не всі зарубіжні відрядження співробітників молодого навчального закладу в означений період. Але вже тільки наведені приклади свідчать про значення, яке надавалося таким відрядженням у освітньому і науковому процесі. У свою чергу, вони були можливими ще й тому, що всі з

відряджуваних добре знали дві, а то й три іноземні мови – англійську, французьку, німецьку, а це дозволяло їм вільно спілкуватися з вченими і практиками у відповідній галузі знань, читати фахові зарубіжні праці вчених, реферувати наукові часописи з метою використання їх у навчальних курсах і науковій роботі та самим публікуватися в зарубіжних виданнях. Зауважимо, що вчені КВГУ-КГІ брали участь у різних наукових форумах в межах Російської імперії. Їх участь у з'їздах і виставках сприяла розвитку наукових досліджень та вдосконаленню навчального процесу.

Думаємо, така політика управління КВГУ-КГІ стосовно зарубіжних і вітчизняних відряджень, а також забезпечення їх фінансування пояснюються і тим, що значення і досвід вчених реалізувалися й у конкретних справах життя міста та губернії. Наприклад, завідувач кафедри металургії Л. М. Фортунато у 1905 р. брав участь у роботі Комісії, яка розглядала проект технічних умов поставки рейок для залізниць. У 1906 р. професор В. В. Курилов займався оцінкою земель Слов'яносербського повіту і керував дослідженням у Новомосковському повіті [4, с. 19]. Професор Л. Л. Іванов на запрошення Управління залізничної лінії Мерефа–Херсон у 1913 р. досліджував ґрунт і геологічну будову місцевості в пункті спорудження тунелю та мосту через Дніпро (до річч, він попереджав про небезпеку плавунів поблизу тунелю, де не один раз траплялися пізніше зсуви, в тому числі й у 90-х р. ХХ ст. на масиві Тополя біля залізничного роз'їзду «Зустрічний»). Викладач електротехніки А. В. Круковський був головою експертної комісії по обстеженню міської електростанції Катеринослава. А вже не раз згаданий лаборант М. Д. Аверкієв за завданням міської влади досліджував воду Дніпра у межах Катеринослава та ґрунтові води міста. Він провів ряд хімічних досліджень міського водопроводу, а на губернському з'їзді по боротьбі з холерою (1912 р.) виступив з доповіддю «Питна вода Донецького басейну і методи її покращення». Наступного року він зробив доповідь в Катеринославському управлінні «Про сміттєспалювальні печі (хімічні спостереження і фізичні дослідження)» та підготував до друку свої роботи 1903–1913 рр., присвячені проблемі очистки стічних вод біоло-

гічними методами. З цієї сфери діяльності вчених КВГУ-КГІ також можна наводити багато прикладів.

Як відомо, вчені КВГУ були ініціаторами і організаторами створення Катеринославського наукового товариства (КНТ), проект Статуту якого був затверджений Міністерством 23 березня 1901 р. Його очолював професор В. В. Курилов. У 1905 р. КНТ налічувало вже 250 членів. КНТ своїми діями доводило, що воно виконує статутну мету – стежити за успіхами науки і сприяти розвитку та поширенню наукових знань за допомогою лекцій, читань, нарад з окремих проблем, створення бібліотек, видання науково-популярних праць природничо-технічного і педагогічного змісту. Одним з важливих напрямів діяльності КНТ було всебічне вивчення краю. Тому цілком зрозумілою була велика акція КНТ по створенню у місті природничо-краєзнавчого музею (на базі колекцій старожитностей А. Я. Фабра та О. М. Поля) і запрошення на посаду його директора Д. І. Яворницького, а також видання солідного збірника досліджень з краєзнавства Катеринославщини до XIII Археологічного з'їзду, який відбувся тут в серпні 1905 р. КНТ ініціювало також створення губернської Катеринославської Вченої архівної комісії (1903 р.), яка за час своєї діяльності багато зробила у справі дослідження і збереження історичних джерел з історії краю.

КНТ та реанімоване Катеринославське відділення Російського технічного товариства, а з 1911 р. ще й Товариство сприяння успіхам природничих і технічних наук, розгорнуло серед населення лекційну пропаганду науково-технічних, природничих, історико-літературних та правових знань [6, с. 95]. Цьому ж сприяли організовані викладачами КВГУ вечірні робітничі курси, які виникли формально при КВ РТТ. Одним з найактивніших лекторів на цих курсах був професор О. М. Терпигорєв. Там же викладали на громадських засадах професори О. М. Динник, Г. Є. Євреїнов, Л. Л. Іванов, М. М. Федоров, асистент Е. А. Штебер та ін. [5, с. 42].

Тобто, створення і подальше функціонування у місті тоді єдиного вищого навчального закладу значно пожвавило освітньо-культурне життя в ньому і у всьому промисловому краї. А якщо говорити про науку, то, безперечно, це відкрило дорогу

для наукових досліджень, переважно, природничого і технічного характеру, але ж не тільки.

Розглянуті обставини і факти, вкупі з співпадінням перших двох десятиліть історії КВГУ-КГІ з загальним злетом світової науки в цей період в значній мірі пояснюють виникнення і розвиток в КВГУ-КГІ наукових шкіл, пов'язаних з гірничою справою і металургійним виробництвом. Так, О. М. Терпигорєв став засновником наукової школи гірничої справи, він розробляв наукові методи визначення розміру систем розробок і елементів розкриття родовищ, встановлення законів управління гірничим тиском, рухом повітря на шахтних виробітках. У багатотомній монографії «Опис Донецького басейну» О. М. Терпигорєв детально проаналізував стан гірничої техніки та економіки Донбасу. А разом з професором М. М. Протодьяконовим вони розробляли проблеми гірського тиску та рудникового кріплення. Сам же М. М. Протодьяконов став засновником іншої наукової школи – в галузі гірського тиску, відносної міцності гірських порід і виявлення законів управління тиском.

Із наукового напрямку гірничої школи О. М. Терпигорєва незабаром оформилася окрема наукова школа в галузі теорії і розрахунку підйомних канатів, стійкості форм та пружності рівноваги, вчення про тиск гірничих порід, сформована професором О. М. Динником (пізніше – академіком), який працював у КГІ від 1913 до 1941 р. та, за сумісництвом, в університеті, що виник у 1918 р.

У рамках цієї статті маємо обмежитися лише переліком існуючих у зазначений період наукових шкіл, як-то: проектування шахт та гірського тиску, аналітичного методу у гірничій справі (Л. В. Шевяков), гірничої механіки (М. М. Федоров), стратиграфії Донбасу (М. Й. Лебедев), рудної справи (Й. І. Танатар), регіональної мінералогії (Л. Л. Іванов), маркшейдерії (П. К. Соболевський, П. М. Леонтовський), електронної хімії і теорії каталізу гальванічних елементів (Л. В. Писаржевський). Основоположником вчення про динаміку живих організмів, на основі якого пізніше виникла біокібернетика як наука, був професор Я. І. Грдина. А наукові дослідження Е. А. Штебера, вже в радянський час розвинені академіком І. М. Губкіним, мали наслідком від-

криття ряду багатючих родовищ і горючих газів у Кримсько-Кавказькій геологічній провінції.

Перші два десятиліття XX ст. в історії Катеринослава – це ще й піднесення його суспільно-політичного і культурного життя, в якому далеко не останню роль відігравали викладачі та студенти КВГУ-КГІ (демонстрації, поширення прокламацій, сходки, літні вчительські курси на базі КВГУ, утворення у 1910 р. Учительського інституту, діяльність «Просвіти» тощо). Складовою частиною цієї активізації була боротьба прогресивних діячів міста, вчених, жіноцтва за розвиток освітньої справи. Кілька років вирішувалося порушене вченими питання про відкриття в Катеринославі Вищих жіночих курсів, що викликало досить помітний суспільний інтерес, адже жінки тоді мали змогу отримувати вищу освіту лише в зарубіжних країнах. Офіційно відкриття ВЖК при Гірничому інституті відбулося 15 вересня 1916 р. Серед його фундаторів були ректор КГІ М. Й. Лебедєв, професори Л. Л. Іванов, С. А. Заборовський, С. Б. Шарбе, Я. М. Должанський та ін. Фінансову підтримку ВЖК мали від купця М. С. Копилова.

В «Автобіографії» професора Л. Л. Іванова з його «Особової справи» є такі відомості: «З 1913 р. був в організаційній групі по створенню в Катеринославі Вищих жіночих курсів, а з їх відкриттям в порядку організації обіймав посаду професора по мінералогії. З перетворенням курсів на Університет Радюю останнього був переобраний на ту ж посаду, в якій і перебував у перетвореному з Університету інституті народної освіти («ІНО») до жовтня 1929 р.» [1, арк. 73].

Як відомо, Катеринославські ВЖК давали вищу освіту жінкам за двома напрямками – медичним (лікарі, медсестри, фельдшери) та освітнім (вчителі). Відповідно, організаційно ВЖК складали два факультети – медичний і фізико-математичний. Цікаво, що в 1917 р. до ВЖК вже приймали не лише жінок, а й чоловіків. ВЖК дали початок Катеринославському університету та медичному інституту, діяльність яких виходить за хронологічні рамки даної статті.

Помітний на тлі загального життя міста громадський інтерес мало питання про відкриття Політехнічного інституту для отримання вищої технічної освіти чоловіків.

мання технічної та економічної освіти людьми іудейського віросповідання. Його офіційне відкриття відбулося наприкінці 1917 р., а заняття розпочалися 1 лютого 1917 р. (у 1921 р. цей інститут був приєднаний до КГІ).

Зазначимо суттєву обставину, що стосується теми даної розвідки. У всіх навчальних закладах і наукових установах брали участь (активне «ядро» колективу) одні й ті ж діячі. Проте, поява вищого навчального закладу в Катеринославі наприкінці XIX ст. стала важливим фактором його освітнього, наукового і культурного життя у перші два десятиліття минулого століття.

Бібліографічні посилання

1. Архів Національного гірничого університету. – Оп. 1, спр. 1332.
2. Горнозаводской листок. – 1888–1909.
3. Отчет Екатеринославского Высшего Горного Училища за 1905 год. – Екатеринослав, 1906.
4. Отчет Екатеринославского Высшего Горного Училища за 1906 год. – Екатеринослав, 1907.
5. Отчет правления Екатеринославского Научного общества. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1.
6. Професори Національної гірничої академії України. – Д., 1999.
7. Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера / А. М. Терпигорев. – М., 1956.
8. Швидько А. К. Криворожский Галилей / А. К. Швидько. – Д., 2006.
9. Швидько Г. К. Технологія збагачення / Г. К. Швидько // Бористен. – 2008. – № 5. – С. 4–6.

Надійшла до редколегії 17.05.2013

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О. М. КРАСНОСЛОБОДСЬКОЇ В КАТЕРИНОСЛАВІ

Присвячено культурно-просвітницькій діяльності катеринославського діяча, працівника Катеринославської міської бібліотеки О. М. Краснослободської у 20-ті рр. XX ст.

Ключові слова: Катеринослав, гурток художніх оповідачів, читання, О. М. Краснослободська.

Посвящено культурно-просветительской деятельности екатеринославского деятеля, сотрудника Екатеринославской городской библиотеки О. М. Краснослободской в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: Екатеринослав, кружок художественных рассказчиков, чтение, О. М. Краснослободская.

The article is devoted to O. M. Krasnoslobodskaya, a famous cultural figure of Katerynoslav O. M. Krasnoslobodskaya's activity in Katerynoslav public library in the 20s of the XX th century is shown.

Key words: Yekaterinoslav, a circle of stokyters, reading, O. M. Krasnoslobodskaya.

Висвітлення історії культури 20-х рр. XX ст. є вагомим добробком у дослідженні історії України зазначеного періоду. Повернення імен людей, які мешкали та працювали в Катеринославі у буремні історичні часи, є необхідною складовою виховання молоді та вшанування пам'яті катеринославських культурних діячів. Для науковців життя та діяльність бібліотечних працівників є важливим напрямком вивчення історії Катеринославщини, зокрема висвітлення невідомих подій та фактів з історії місцевого бібліотекознавства.

Ольга та Лев Краснослободські – брат і сестра, що переїхали до Катеринослава з Москви після революції 1917 р. У склад-

ний революційний період та під час громадянської війни країна поринула у вир економічної розрухи, голоду, хвороб, ідейних пошуків. Джерелом для визначення ролі, яку відігравала Ольга Михайлівна в розвитку культурно-освітнього простору Катеринослава, зокрема в історії міської бібліотеки, став некролог, написаний директором Катеринославської міської бібліотеки В. О. Дикаревим. У ньому висвітлюється яскрава постать молоді дівчини, яка знайшла себе в бібліотечній справі, постійно підвищувала свій професійний рівень, співпрацювала з молодими читачами Катеринослава, та висловлені слова вдячності і поваги до бібліотечного працівника та культурного діяча міста. Віктор Олександрович Дикарев наголошує на тому органічному зв'язку між літературною організацією та бібліотечним осередком, у центрі подій яких постійно знаходилася Ольга Михайлівна [1, с. 14]. На жаль, ми не маємо інформації про її життя до переїзду в Катеринослав. Однак відомо, що Ольга закінчила університет у Москві, була постійним членом московських культурних гуртків, що дозволило їй бути у курсі культурно-просвітницьких подій у країні.

Ім'я Ольги Михайлівни Краснослободської тісно пов'язано з діяльністю Катеринославської міської бібліотеки та Катеринославського гуртка художніх оповідачів (*Екатеринославский кружок художественных рассказчиков*). Як театральний діяч Ольга була обізнаною людиною в галузі літератури та мистецтва. Саме вона виступила ініціатором відкриття у Катеринославі гуртка художніх оповідачів у 1921 р. Катеринослав став другою духовною батьківщиною Ольги Михайлівни. Вона закінчила бібліотечні курси Губнаросвіти, які визначили її професію й подальшу долю. Бібліотечна робота, зокрема літературно-агітаційні та масові форми, стала її покликанням. Навіть у період громадянської війни вона продовжувала підвищувати культурно-освітній рівень шляхом читання книг та періодики, стежила за новинками художньої літератури [1, с. 15].

Ставлячись з любов'ю до обраної професії, своє службове приміщення Ольга перетворила на гостинний куточок. Домашні килими, меблі, художні картини знаходили свої місця у приміщенні міської бібліотеки. Наполеглива молода жінка брала активну участь в організаційній роботі гуртка: створенні статуту, плану, програми. Водночас вона з великим завзяттям та захоп-

ленням працювала над власними оповіданнями. Перші спроби у цьому напрямку були невдалими, але талант чутливої та тонкої оповідачки розвивався, і вона вже звертається до жанру казки. Тому виступи Ольги Михайлівни на заняттях гуртка викликали читацький інтерес, мали одностайне схвалення його членів, що й визначило її шлях як активного культурного діяча Катеринослава [1, с. 20].

Основну увагу Ольга Михайлівна приділяла дитячій читацькій аудиторії Катеринослава. Простота, душевність і водночас майстерність художнього виконання допомагали їй вивчати складну дитячу психологію. За словами колег, вона мала хист до роботи з дітьми та підлітками, шукала шляхи залучення населення до читання художньої літератури. Молоді імпонували тонкий гумор, людяність, професіоналізм Ольги. Свою любов до книги та читання діяч прагнула передати саме дитячій аудиторії, яка завжди захоплено чекала нової цікавої інформації.

Бажання знайти власний індивідуальний стиль дитячого оповідання спонукало до самовдосконалення та поглибленого вивчення бібліотечної практики. Наступним кроком діяльності Ольги стала підготовка репертуару для дорослої читацької аудиторії. Завдяки унікальній пам'яті, О. М. Краснослободська протягом години могла засвоїти чотири–сім сторінок прози. Значний успіх вона мала у читанні побутового жанру, але її цікавила й любовна лірика. Характер спілкування з читачами визначали щирість та життєрадісність самої Ольги Михайлівни [1, с. 17].

Культурно-просвітницьку роботу О. М. Краснослободська старанно поєднувала з бібліотечною діяльністю, яка допомагала їй спілкуватися з активними культурно-освітніми діячами, виступаючи ініціатором багатьох літературно-мистецьких заходів. І в бібліотеці головну увагу Ольга приділяла роботі з дітьми. Її заслуга полягала в організації бібліотечної ради, мета діяльності якої – навчити дітей шанувати і поважати книгу, залучати малечу до читання. Популярністю серед катеринославців користувалися літературні вечори, складені за дитячими програмами. Безмежна любов до дітей була проявом материнського інстинкту, але, на жаль, матір'ю Ольга Михайлівна так і не стала [1, с. 17].

Важливим інструментом бібліотечної діяльності є культура мовлення, якому діяч відводила перше місце, зокрема вона постійно працювала над підвищенням рівня декламаторського мис-

тецтва. О. М. Краснослободська була справжнім знавцем художньої літератури, працювала у колі однодумців, надійних друзів. В. О. Дикарев порівняв Ольгу з чеховською Сонею, яка повністю присвятила своє життя громадській та культурній діяльності. Її ерудиція, вміння донести до читача складні життєписи літераторів, художників початку ХХ ст. перетворювали зустріч на свято. Усі радощі, успіхи й невдачі членів гуртка Ольга Михайлівна переживала як власні.

Активна діяльність *«Екатеринославского кружка художественных рассказчиков»* припадає на літо-осінь 1921 року. У цей період кожний тиждень три члени гуртка проводили три-чотири зустрічі, у тому числі й Ольга Михайлівна. Проблеми різного характеру спричинили певну кризу в діяльності гуртка. Люди зневірювалися в доцільності своєї праці. Проте О. М. Краснослободська зробила все від неї залежне для позитивного рішення. У цей період жінка залишалась вірною його завданням, знаходила час і можливості для активної діяльності у вирішенні нарізних проблем [1, с. 19].

Сучасники запам'ятали Ольгу Михайлівну як багатогранну та душевну натуру. За свою роботу вона отримала високу нагороду – любов колег та пошану мешканців Катеринослава. Під час проведення художніх читань бібліотечному працівникові допомагали витончений смак, естетичний такт, виразний та колоритний стиль переказу. Гурток під керівництвом О. М. Краснослободської постійно працював над художніми пошуками нових форм популяризації літератури. Ольга була взірцем порядності та чесності, душею гуртка. М'яка, жіночна натура Ольги Михайлівни сприяла створенню навколо неї затишної атмосфери. Катеринославський діяч працювала на бібліотечній ниві віддано та безкорисливо. Надзвичайна працездатність та постійна готовність виконувати різну роботу свідчать про рідкісні та неоціненні якості громадського діяча. Важливим напрямком її культурно-просвітницької діяльності були починання, що стали важливими у процесі культурного зростання населення міста на початку ХХ ст.

Крім того, не залишалися поза її увагою й дрібниці повсякденності. У складні часи вона допомагала читачам збагнути чудовий світ художньої літератури. Мета її роботи полягала у популяризації змістовної художньої літератури та її поширення серед народних мас. Це була тонка, ерудована, талановита опо-

відачка з простою широю мовою читання художнього твору. Теми зустрічей з читачами торкалися актуальних питань, що виникли у 20-ті рр. XX ст., і тому викликали живий інтерес відвідувачів гуртка [1, с. 23].

Молодий працівник стикалася і з труднощами, зокрема складання репертуару для різної читацької аудиторії (за віком та соціальним станом). У цьому вона виявляла кращі риси досвідченого педагога, який умів працювати з дітьми-читачами. Її вміння майстерно прочитати казку мало значний успіх і діти відповідали широкою симпатією. Бібліотечний діяч любила творчість О. Блока, І. Буніна, Л. Толстого, А. Чехова. Її літературні смаки знаходили відображення в репертуарі художніх читань. Перелік творів містив кращі оповідання та яскраво ілюстровані казки Л. Андрєєва, І. Буніна, Р. Кіплінга, В. Короленка, В. Немировича-Данченка, Ф. Сологуба, Л. Толстого, А. Чехова.

3 лютого 1922 р. гурток художніх оповідачів працював у помешканні О. М. Краснослободської по вул. Польовій (зараз – пр. Кірова). З моменту відкриття й до останніх днів життя його організатор виконувала всю адміністративно-господарську роботу, обіймала посаду секретаря гуртка, використовувала різні форми пропаганди художнього слова. Керівництво знало Ольгу як людину виняткової скромності. Вона брала участь у 41 читанні, що проходили в міській бібліотеці, клубах, профспілках, студентських гуртках, дитячих будинках, трудових школах Катеринославщини. Останній виступ Ольги Михайлівни відбувся 11 червня 1922 року в клубі «Юний Пролетарій» і був присвячений оповіданню І. Буніна *«Илья Пророк»* (сучасна назва «Жертва») [1, с. 21].

За джерелом, у 1922 р. водночас з голодом у Катеринославській губернії спалахнули холера і тиф. Катеринославщина займала четверте місце в Україні по захворюванню холерою, а Катеринослав – перше за смертністю в губернії. Сумна доля спіткала і катеринославського бібліотечного діяча. Передчасна смерть припинила культурну діяльність О. М. Краснослободської. Вона померла у молодому віці 4 липня 1922 р. У спогадах залишилась людиною чесною, порядною, відданою бібліотечній справі [2; 4, с. 383-384].

Ольга Михайлівна мала брата Льва – талановитого художника-живописця, молодого поета, людину з широким світогля-

дом. Л. М. Краснослободський помер 5 липня 1922 р., на другий день після сестри. Після смерті Ольги та Льва Краснослободських члени Катеринославського гуртка художніх оповідачів звернулися з проханням до Губполітпросвіти про присвоєння культурному осередку їх імені. Керівництво прохання задовольнило. На черговому засіданні 5 серпня 1922 р. у Центральній міській бібліотеці гуртківці вшанували пам'ять Ольги та Лева Краснослободських. Зустріч була присвячена спогадам друзів та колег, які продовжили їх справу з організації літературних читань [3].

Таким чином, дослідження діяльності Катеринославського гуртка шанувальників художньої літератури у 20-ті рр. XX ст. допомогло виявити чинники та проаналізувати форми популяризації творів російських, українських і зарубіжних письменників XIX – початку XX ст. серед дитячого та дорослого населення міста. У цьому важливому процесі вагоме місце посідала Катеринославська міська бібліотека та її працівники. Висвітлення діяльності катеринославської жінки О. М. Краснослободської дозволило розширити межі і зміст регіональної історії бібліотечної справи, визначити роль особистості в процесах заохочення до читання книг та підвищення рівня знань мешканців Катеринослава. Ім'я О. М. Краснослободської має право гідно представляти широке коло бібліотечних працівників, які зробили вагомий внесок у розвиток книжкової та бібліотечної справи Катеринославщини, зокрема сприяли зростанню художнього смаку до читання та розповсюдженню художньої літератури в губернії.

Бібліографічні посилання

1. Венок на могилу Ольги и Льва Краснослободских. – Екатеринослав, 1923.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 193. Метричні книги, 1921-1922 рр.
3. Звезда. – 1922. – № 6. – 26 июля. – С. 4.
4. Історія міста Дніпропетровська / наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.

Надійшла до редколегії 25.03.2013

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІНО У 1920-х РОКАХ (за матеріалами втрачених фондів ДАДО)

На основі матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області висвітлює окремі аспекти діяльності Катеринославського (Дніпропетровського) Інституту народної освіти у 1920-х роках. На увагу заслуговує список викладачів цього навчального закладу, який публікується у додатку.

Ключові слова: Інститут народної освіти, факультет, відділ, педагогічна конференція, практика, робітничий факультет.

На основании материалов Государственного архива Днепропетровской области освещаются отдельные аспекты деятельности Екатеринославского (Днепропетровского) Института народного образования в 1920-х годах. Внимание заслуживает список преподавателей данного учебного заведения, который публикуется в приложении.

Ключевые слова: Институт народного образования, факультет, отделение, педагогическая конференция, практика, рабочий факультет.

The article considers the various aspects of the activities of Katerynoslav (Dnipropetrovsk) Institute of public education in the 1920s on the basis of archival materials of the State archive of the Dnipropetrovsk region. The list of teachers of this educational institution, which is published as Supplement, deserves attention.

Key words: Institute of education, faculty, department, pedagogical conference, practice, workers' faculty.

Останнім часом істориками Дніпропетровська чимала увага приділяється історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара у різні періоди його існування. Світ побачили спеціальні ювілейні видання про даний вищий навчальний заклад, два бібліографічних довідника, присвячені професорам університету [11; 23]. Також спостерігається інтерес до вивчення життя та наукової спадщини окремих учених [1; 2; 19;

20]. Все це відбувається на фоні загального зацікавлення становленням радянської освітньої системи, особливостей її функціонування [13; 15; 16; 21].

Однією з проблем висвітлення всіх сторін існування названого навчального закладу у 20–30-х рр. ХХ ст. є брак джерел, який пояснюється в тому числі й їх втратою у вирі буремних подій минулого століття. У даній статті ми наважуємось звернути увагу дослідників на описи справ деяких втрачених фондів Державного архіву Дніпропетровської області, які містять хоч і скромну, та все ж іноді уточнюючу інформацію.

Слово «наважуємось» нами використано не випадково, адже автор не є фахівцем з історії науки й освіти. У своїх статтях з іншої проблематики ми вказували на інформаційні можливості фонду 1684 «Катеринославська губернська архівна комісія», який містить описи справ втрачених фондів. Працюючи з матеріалами ХVІІІ ст., авторка не могла відмовити собі у бажанні переглянути описи, які стосуються її рідного навчального закладу. Наскільки їх інформація зацікавить вузьких спеціалістів з проблеми, наскільки вони можуть допомогти в уточненні тих чи інших фактів, ми не беремось сказати, але сподіваємось, що їх активне впровадження до наукового обігу все ж стане в пригоді.

Отже, серед значної кількості справ названого фонду, які стосуються навчальних закладів різного рівня і територіального розміщення, є три справи, які у своїй назві мають безпосереднє посилання на Катеринославський (Дніпропетровський) інститут народної освіти [7; 8; 9]. Найбільш інформативною є справа 1317. «Інформативність» її, звісно, відносна – ми нічого не можемо сказати про вирішення тих чи інших проблем, оскільки відсутні власне самі документи. Але ми можемо вести мову про наявність у складі ВНЗ тих чи інших структурних підрозділів, папери яких тут зберігалися.

Як відомо, у більшості випадків, ІНО ділилися на факультети соціального виховання і професійної освіти з різними відділами з терміном навчання 4-5 років. Факультет професійної освіти мав відділи: фізико-математичний, хімічний, природничий, географії та геології, соціально-історичний, відділ мови та письменства, які з 1925 р. скоротили до трьох – техноматемати-

чний, агробіологічний і соціально-економічний [11, с. 58]. На факультеті соціального виховання функціонували дошкільний, суспільствознавчий, виробничий з індустріально-технічним ухилом і виробничий з аграрно-біологічним ухилом.

У записах наявні: соціально-економічний відділ (1926 р. – *зазначаємо роки, під якими фіксуються записи у описі справ*)), фізико-хімічний відділ (1929 р. – *як видно назва побутувала саме така*), агробіологічний (1927 р.), літературний відділ (1929 р.) [7, арк. 8 зв., 9, 10, 13 зв.]. Також згадується діяльність таких предметних комісій: агробіологічної, математичної, фізико-хімічної, соціально-економічної, педагогічної [7, арк. 9, 10, 10 зв.].

Навчання спочатку було платне, що не завжди було доступно для робітників і селян, на які мали орієнтуватися ВНЗ країни. Поступово частина студентів звільняється від оплати, про що є згадка і у вказаних документах. Ще один вид допомоги – «пільгове придбання підручників», запис є за 1927 р. [7, арк. 6].

Дослідники історії вищої освіти в Україні наголошують на вкрай незадовільному економічному становищі викладачів ВНЗ. Якщо у 1923-1924 р. стипендія робітфаківця складала 12 крб, то зарплатня професора – 25 крб [17, с. 88; 22, с. 55]. Для задоволення хоча б основних потреб у Наркомосі було прийнято рішення про виділення так званих «академпайків», які до того ж могла отримати лише певна частина професури [22, с. 55]. Під 1923 р. у справах ДІНО наявний запис про «зарахування викладачів на постачання академічним пайком» [7, арк. 1].

Ситуація «зрівнялівки» не надавала працівникам вищої школи ніяких преференцій, особливо представникам дореволюційної генерації – у справі бачимо красномовні назви колишніх збірок документів – «Комісія по боротьбі з розкошами», «Циркуляр наркомфіна про боротьбу з надуживаннями при обладнанні установ та квартир» у 1925 р. [5, арк. 13 зв.]. Та, не дивлячись на матеріальну скруту, за попередніми освітніми традиціями порушувалися питання і про екскурсії, і про наукові відрядження, в тому числі за межі України [7, арк. 3, 14].

У жовтні 1923 р. при Катеринославському ІНО був відкритий робітфак, який мав готувати абітурієнтів до вступу [11, с. 59]. Вже у записах 1924 р. присутня інформація про затвер-

дження учбових програм і планів для робітфаку [7, арк. 2 зв.]. В умовах «пролетаризації» студентства випускники робітфаку не складали вступних іспитів до ІНО. При цьому виняткової ваги набирали характеристики і рекомендації радянських органів. Окрема тека колишнього зібрання ДІНО так і називалася «Списки та характеристики студентів робітфаку, які пройшли студентську комісію в 1928/1929 учбовому році» [7, арк. 13 зв.].

Викладачів катастрофічно не вистачало, частково цю проблему мала вирішити заснована 1925 р. аспірантура [11, с. 62]. За 1929 р. наявні «вимогові відомості» на стипендію аспірантам [7, арк. 14].

У фонді «Катеринославська архівна комісія» за вказаний період є також окремі справи освітянських управлінських структур регіону, а саме – справи 1213 та 1221 – «Катеринославський губернський відділ народної освіти» та «Катеринославська окружна інспектура народної освіти». Ці одиниці діяли в першій половині 20-х рр. і другій відповідно. Зокрема, окружній інспектурі, створеній у 1926 р., були підвідомчі школи, лікнепи, технікуми, інститути, бібліотеки, музеї, друкарні, клуби [4, с. 341]. Всі названі установи згадуються у документах інспектури.

Декілька разів бачимо й ІНО з різних питань. Примітні справи по українізації, наприклад «Акти обслідування стану українізації Катеринославського ІНО. 1925-1926», яка складала 111 арк. [6, арк. 61]. Як зазначають фахівці, українізація ВНЗ у промислових центрах ішла неоднозначно. Якщо кількість українців-студентів зростала, то викладачі «українізовувалися» не надто охоче, для них українська мова була службовою. Те ж стосувалося і Дніпропетровського ІНО. Відомий дослідник історії освіти вказаного періоду М. М. Кузьменко зазначав, що у 1925 р. з семи завідуючих кафедрами цього закладу шість українською мовою не володіли [14, с. 75]. Влада тримала справу на контролі, змушуючи і керівництво ДІНО «проробляти питання», про що містила інформацію наявна колись у зібранні інституту «Справа про українізацію викладавців та співробітників інституту» 1931 р. на 142 арк. [7, арк. 7 зв.].

З 1923 р. впроваджується педагогічна практика, обов'язкова робота студентів у лікнепах [3, с. 106]. Про цю діяльність свід-

чать згадки про засідання «стажировочної комісії», яка розглядала списки «закінчивших інститут» та їх «проходження стажу» [7, арк. 11 зв.]; комісії «практики та стажу» 1929 р., яка з цього приводу видавала посвідчення [7, арк. 11зв.]. Також Катеринославський ІНО неодноразово проводив міжвузівські педагогічні конференції: червень 1922 р. [7, арк. 1], періодично з 1928 по 1931 р. [7, арк. 7 зв.]. У межах інституту працювали однорічні педагогічні курси – є запис за 1927 р. [7, арк. 5].

Підбірка документів ІНО за номером 1319 колись містила особові справи, вірогідно, студентів даного навчального закладу. Так, на 35 аркушах перелічено 1 779 позицій, але насправді – 1 787 справ колись зберігалося тут (існує нумерація, наприклад, 16; 16а; 16б.) [9, арк. 2–35]. Не зрозуміло, до якого конкретно періоду належать записи – у самій справі на початку вказані 1922–1930 рр. Але для пошуку конкретної інформації про перебування тієї чи іншої особи у якості студента, список придатний.

У справі 1318 колись зберігалися копії дипломів 1921–1930 рр. – 173 на прізвища з літери «А» до «Л» і 181 – з «М» до «Я», а також книга про видачу дипломів [8]. Прізвища дипломників не вказуються. Зафіксовано, що тут же зберігалося 137+60 аркушів – відомостей про успішність студентів [8]. Примітною є і «рідна» назва справи, яка не в описі Катеринославської губерньської архівної комісії, а в самих документах звучить так: *«Опись архивных дел и других материалов Днепропетровского Института Народного Образования и Ново-Московского педагогического Института 1922–1935 гг.»*.

Головне ж багатство охарактеризованих описів – поіменний перелік особових справ 108 викладачів [7, арк. 15–19 зв.], 2 255 студентів [7, арк. 21–102]; 99 екстернів [7, арк. 103–107]. Зі справи 1317 (список викладачів за його невеликим обсягом подаємо у додатку до статті).

З приводу викладацького списку дещо зауважимо. Він фактично відповідає тій цифрі, про яку говорять дослідники, апелюючи до роботи одного з ректорів університету М. М. Кашкарова (1923–1926 рр.), який зазначав, що на 1926 р. ІНО мав 107 викладачів, з них – 15 штатних професорів [23, с. 69]. У наведеному нами списку 108 осіб. Належав він, очевидно, до років

перебування на посаді ректора Кашкарова, оскільки його прізвище у списку є, а прізвища його наступника Н. Л. Александрова немає.

До речі, якщо згадуємо ці імена, то примітною є ще одна із колишніх справ цього архівного зібрання – «Акт передачі справ інституту ректором Кашкаровим знов призначеному ректору Александрову» [7, арк. 7 зв.]. Цікаво, що дата акта – червень 1927 р., тоді як офіційне призначення датується 1 грудня 1926 р. [11, с. 64].

У справі 1213 Катеринославського губернського відділу освіти також наявний реєстр працівників освіти за 1923 р. – 1 805 осіб (вказані прізвище, ініціали) [5, арк. 25 зв. – 89 зв.]. Порівнявши ці два списки, ми знайшли 10 осіб, зафіксовані в обох. Це може означати, що вони або є «старожилами» ІНО, за умови, що саме губвідділ акумулював справи усіх працівників освіти, або ж названі люди працювали за сумісництвом ще в якихось закладах, підпорядкованих губернському відділу. Вказані в списках дати їх працевлаштування та немає свідчень, на які місця і у які установи. Всі влаштувалися на роботу в лютому–травні 1923 р. Це такі особи: Анзін М. П., Бутович Н. Г., Герасимов Ф. Я., Гоф В. В., Коренєв В. В., Кузнєцов Б. Г., Соловйов О. С., Терпигорієва К. О., Шереметьєв І. М., Еварницький (Яворницький) Д. І. [5, арк. 26, 31 зв., 37, 38, 49 зв., 54, 75, 79 зв., 86 зв., 88 зв.].

Порівнюючи наведений нами список із відомостями бібліографічного довідника «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 1918–2008», ми бачимо 14 професорів. З наявного архівного списку п'ятнадцятим був, очевидно, М. С. Єршов [19, с. 185]. Крім того, дослідники, пишучи про педагогічну діяльність Ціммермана С. П., Злотникова М. Ф., зазначають, що в цей час вони також працювали в ДІНО. Але, як бачимо, у списку викладачів вони відсутні [18, с. 177, 539; 10, с. 256].

Прізвища та імена подаються то російською мовою, то українською, відповідно нами так і публікуються. Наостанок, можемо висловити сподівання, що надана нами інформація буде корисною для фахівців із вказаної проблематики, конкретизує іс-

торію Дніпропетровського університету у напрямку її персоніфікації.

Бібліографічні посилання

1. *Волкова С. П.* З історії розвитку науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському з 1926 р.) інституті народної освіти (1921–1930 рр.) / С. П. Волкова // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнар. наук. конф. 17-18.05. 2002 р. – Луганськ, 2002. – С. 87–91.
2. *Волкова С. П.* Професор Катеринославського (з 1926 Дніпропетровського) ІНО М. Ф. Злотніков: сторінки біографії та наукової творчості / С. П. Волкова // Зап. осередку Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка у Дніпропетровську: зб. наук. праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 1. – С. 100–106.
3. *Дем'яненко Н.* Педагогічна практика в педвузах України 20-х років / Н. Дем'яненко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 102–111.
4. Державний архів Дніпропетровської області. Путівник: у 2 т. / відп. ред. Киструська Н. В. – Д., 2009.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684: Катеринославська губернська архівна комісія. – Оп. 2. – Спр. 1213: Катеринославський губернський відділ народної освіти (Губнаросвіта, ГубВНО). 1920–1925 рр.
6. Там само. – Спр. 1221: Катеринославська окружна інспектура народної освіти (Окріно) Дніпропетровська. 1922–1926 рр.
7. Там само. – Спр. 1317: Катеринославський інститут народної освіти. Дніпропетровський інститут народної освіти 1920–1930 рр.
8. Там само. – Спр. 1318: Народный комиссариат Просвещения УССР. Опись архивных дел и других материалов Днепрпетровского института Народного образования и Ново-Московского педагогического института с 1922 по 1935 г.
9. Там само. – Спр. 1319: Народный комиссариат Просвещения УССР. Опись архивных дел и других материалов Днепрпетровского института Народного образования за годы с 1922 по 1935 год (личные дела).
10. *Іваненко В.* Біль і звиягя: ХХ століття в українському вимірі / В. В. Іваненко. – Д., 2003.
11. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – Вид. 4-е, переробл. і доповн. – Д., 2008.
12. Історія міста Дніпропетровська / наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.

13. *Кузьменко М. М.* Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. ... докт. іст. наук / М. М. Кузьменко. – Х., 2005.
14. *Кузьменко М. М.* Система освіти в УСРР 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 66–80.
15. *Липинський В. В.* Становлення і розвиток нової системи освіти у УСРР у 20-ті роки: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. В. Липинський. – Х., 2001.
16. *Осмоловська О. Ю.* Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. Ю. Осмоловська. – Донецьк, 2004.
17. *Прилуцький В. І.* Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 86–101.
18. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: бібліограф. довідник / голова редкол. М. В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д., 2008.
19. *Савчук В. С.* Наукова інтелігенція в системі радянської влади в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. на Дніпропетровщині: на прикладі Катеринославського (Дніпропетровського) університету / В. С. Савчук // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. Серія «Історія». – О., 2006. – С. 182–190.
20. *Савчук В. С.* Політична і освітня діяльність ректорів ДІНО М. М. Кашкарова та Н. Л. Александрова у 1920-ті роки / В. С. Савчук // Пробл. політ. історії України. – Д., 2010. – Вип. 5. – С. 179–185.
21. *Стрижак С. М.* Кадрове забезпечення середньої та вищої освіти УСРР: історичний досвід 1920–1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / С. М. Стрижак. – Черкаси, 2008.
22. *Тарнавська С.* Організація та діяльність науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті рр. / С. Тарнавська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – К., 2010. – № 99. – С. 54–60.
23. *Ченцова Н. В.* Публікації вчених-природознавців на сторінках наукових записок Дніпропетровського ІНО / Н. В. Ченцова // Історія та культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. – Д., 2012. – Вип. 9. – С. 67–73.

Додаток

/Арк.15/

Особисті справи викладавців Дніпропетровського Інституту народної освіти*:

А

1. Аверкиев Николай Дмитриевич
2. Акинфиева Анна Евдокимовна
3. Анзін Мефодій Петрович
4. Аптекарь Эсфирь Марковна
5. Аптекман Матвій Якович
6. Аржанов Сергій Петрович
7. Ашкіназі Маріам Соломоновна
8. Афанасьев Константин Сергеевич
9. Афанасьев Алексей Сергеевич

Б

10. Балеева Наталия Александровна
11. Белая Мария Павловна

/Арк 15 зв./

12. Бокачева Надежда Гавриловна
13. Буров Георгий Федорович
14. Будович Нина Георгиевна
15. Бутов Виктор Васильевич

В

16. Виноградов Андрей Павлович

Г

17. Габинский Яков Ошеревич
18. Гамм Давид Германович
19. Герасимов Федор Яковлевич
20. Герман Эсфирь Яковлевна
21. Гембицкий Сергей Самойлович
22. Гехтман Ілля Юрович
23. Глухенькая Людмила Ивановна

* ДАДО. – Ф. 1684, оп. 2, спр. 1317. У дужках навпроти прізвища нами вказана сторінка, на якій розміщена біографічна довідка про зазначену особу у біобібліографічному довіднику «Професори Дніпропетровського університету імені Олеся Гончара. 1918–2008»

24. Гоф Всеволод Викторович

/Арк.16/

25. Грушевский *(так у документах – без ініціалів)*

26. Грибановская Лия Викторовна

27. Грузинцев Григорий Алексеевич (с. 116)

28. Грдина Ярослав Иванович (с. 108)

Д

29. Дайн Борис Якович

30. Дернова-Ярмоленко Августа Олександрівна

31. Дикарев Віктор Олександрович

32. Домбровська-Чиж Ольга Олександрівна

33. Долгополова Вера Митрофановна

34. Дубянський В. А.

/Арк. 16 зв./

Е

35. Евстафьев Алексей Евстафьевич

36. Ерохин Петр Михайлович

37. Ершов Михаил Семенович

38. Ефремов Петр Александрович (с. 158)

39. Ефременко Тихон Исаакович

З

40. Заржевский Моисей Михайлович

41. Зарембо Евгений Цезаревич

42. Захаров Николай Алексеевич

И

43. Ивакин Алексей Андреевич

44. Ильин Борис Сергеевич

45. Иванов Леонід Макарович

/Арк.17/

К

46. Казанский Семен Федорович

47. Карпов Владимир Порфирьевич (с. 196)

48. Кашкаров Николай Николаевич

49. Кириленко Нина Владимировна

50. Коновалов Дмитрий Петрович (с. 224)

51. Коршун Юрий Васильевич (с. 234)

52. Коренгольд Мария Ефимовна

53. Коренев Вячеслав Васильевич

- 54. Красильников Юрий Васильевич
- 55. Краснободский Михаил Иванович
- 56. Кузнецов Борис Григорьевич
- Л
- 57. Лебский Мирон Иосифович

/Арк. 17 зв./

- 58. Лебедев Николай Иосифович (с. 259)
- 59. Лещенко Николай Карпович
- 60. Лукьянченко Глеб Иванович
- 61. Ляшков Константин Сергеевич
- 62. Л'етъен Валерьян Оттович
- М
- 63. Малиновский Андрей Эдуардович (с. 279)
- 64. Мартынова (Гуськова) Нина Владимировна
- 65. Миць Микола Якович
- 66. Монастырская Елена Григорьевна
- Н
- 67. Немировский Михаил Яковлевич
- 68. Ножицкий Григорий Осипович
- 69. Новак Андрей Васильевич

/Арк.18/

- О
- 70. Осташевская Анна Леонидовна
- П
- 71. Панасенко Агафья Яковлевна
- 72. Павлов Владимир Евгеньевич
- 73. Пашковский Александр
- 74. Понизовский Михаил Петрович
- 75. Полонский Илья Борисович
- 76. Погодина Варвара Ивановна
- Р
- 77. Ройтер Владимир Андреевич (с. 424)
- 78. Рогинский Семен Залманович
- 79. Ролл Клара Владимировна (с. 425)
- 80. Рубин Павел Германович (с. 427)
- 81. Рудницкий Мстислав Квинтилианович
- 82. Руновский Николай Павлович

/Арк. 18 зв./

83. Рубашевська Серафіма Давидовна

С

84. Саватьев Андрей Иванович

85. Салтыков Владимир Александрович

86. Сапожников Михаил Иванович

87. Сидельковская Эсфирь Ивановна

88. Скрыпников Константин Аристархович

89. Слуцкий Александр Иванович

90. Соловйов Олександр Сергійович

91. Степанов-Григорьев Иван Иванович

92. Стародубровский Павел Петрович

Т

93. Терпигорієва-Олексієва Валентина Олександрівна

94. Тиблек Ольга Николаевна

95. Тимощенко Степан Федорович

/Арк. 19/

96. Триодіал Павло Дмитрович

У

97. Уединова Антонина Николаевна

Ф

98. Филипов Володимир Олександрович

99. Фохт Юрий Альфредович (с. 526)

100. Франк Давид Берович

Ц

101. Цейтлин Марк Самойлович

Ч

102. Чернышев Борис Исидорович

103. Чернявский Григорий Григорьевич

104. Чукмасов Сергей Федорович

Ш

105. Шарбе Сергей Баканович (с. 556)

106. Шереметьев Иван Михайлович

/Арк. 19 зв./

107. Ширман Олимпиада Ивановна

Э

108. Эварницкий Дмитрий Иванович (с. 577)

Надійшла до редколегії 10.04.2013

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
Д. Ф. КРАСИЦЬКОГО
(до 95-річчя заснування ДНУ
імені Олеся Гончара)**

Проаналізовано «університетський» сюжет у науково-педагогічній діяльності праонука Т. Г. Шевченка – Д. Ф. Красицького, визначено його внесок у становлення історичного факультету ДДУ та підготовку перших випусків істориків повоєнного часу.

Ключові слова: Д. Ф. Красицький, історичний факультет, студент-історик, іспит, етнографічна експедиція.

Проанализирован «университетский» сюжет в научно-педагогической деятельности правнука Т. Г. Шевченка – Д. Ф. Красицкого, определен его вклад в становление исторического факультета ДГУ и подготовку первых выпусков историков послевоенного времени.

Ключевые слова: Д. Ф. Красицкий, исторический факультет, студент-историк, экзамен, этнографическая экспедиция.

The university storyline in scientific and pedagogical activity of Shevchenko's grandson – D. F. Krasitskiy is analyzed in the article, his contribution in historical faculty's formation and preparation of first graduates-historians in postwar period are defined.

Keywords: D. F. Krasitskiy, historical faculty, student-historian, exam, ethnographic expedition.

Ця публікація є своєрідним продовженням двох попередніх студій «Добре слово про найстарішу кафедру ДНУ» та «Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випуски (1945-1946 рр.)», які були надруковані відповідно у № 10 (2011 р.) та № 1 (2012 р.) часопису «Бористен» [12; 13]. Стаття присвячена Дми-

тру Филімоновичу Красицькому – праонуку Т. Г. Шевченка, проректору ДДУ з навчально-наукової роботи (1943-1944 рр.), декану історичного факультету (1943–1946 рр.), завідувачу кафедри історії народів СРСР (1943–1946 рр.).

На жаль, ця непересічна особистість, його внесок в організацію навчального і наукового процесу як на історичному факультеті, так і університеті в цілому, підготовку перших повоєнних випусків істориків 1945-1946 рр. тривалий час залишались поза увагою дослідників. Про перебування в ДДУ Д. Ф. Красицького лише побіжно згадувалося в біографічних довідниках 70–80-х рр. ХХ ст. [2; 11; 25]. Творчість Д. Ф. Красицького, передусім, як письменника-шевченкознавця, ретельно аналізувалась переважно на сторінках літературознавчих оглядів, що з'явилися на початку ХХІ ст. [1; 3; 4; 26]. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба у залученні маловідомих джерел з метою більш ґрунтовного вивчення т. з. «університетської» доби у біографії Д. Ф. Красицького, яка була пов'язана з історичним факультетом ДДУ повоєнного часу (1943–1946 рр.).

Перша згадка про Д. Ф. Красицького була знайдена авторами у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара, де зберігається 6 дипломних робіт випускників історичного факультету 1945 р., відгуки наукових керівників та рецензії викладачів. Серед них певний інтерес викликають дві рецензії завідувача кафедри історії народів СРСР Д. Ф. Красицького, який нерідко підписував документацію як «завідувач кафедри історії народів СРСР та України» [14; 20]. Згодом у Музеї історії ДНУ імені Олеся Гончара була виявлена особова справа доцента Дмитра Филімоновича Красицького, де міститься невідома раніше інформація щодо його науково-педагогічної діяльності в ДДУ та історичному музеї імені Д. І. Яворницького.

Д. Ф. Красицький народився у 1901 р. у родині селян-бідняків в с. Зелена Діброва на Черкащині [24, арк. 1]. Генеалогічне древо Д. Ф. Красицького свідчить, що його прабабкою була Катерина Григорівна Шевченко (1806–1850) – старша сестра геніального Кобзаря, яка у 1823 р. взяла шлюб з Антоном Григоровичем Красицьким (1794–1848). У них народилося 12 дітей, з яких до повноліття дожило лише четверо: Федір, Степан, Яким

та Максим. Яким Антонович був дідом Д. Ф. Красицького по лінії батька Филімона Якимовича [6, с. 7].

У 1924 р. Дмитро закінчив Київський Інститут Народної Освіти. У 1925–1927 рр. заочно навчався у Комуністичному університеті імені Я. М. Свердлова. У роки Великої Вітчизняної війни (1941 – листопад 1943 р.) служив у лавах Червоної Армії, де отримав звання майора. За проявлену мужність та героїзм Дмитро Филімонович був нагороджений орденом Червоної Зірки [24, арк. 1].

У характеристиці Д. Ф. Красицького від 20 листопада 1946 р., яку підписав ректор держуніверситету Л. Й. Сафонов, йде мова про те, що з 1 листопада 1943 р. по 1 березня 1946 р. Дмитро Филімонович працював у ДДУ в якості доцента і завідувача кафедри історії народів СРСР. Зазначалось, що він викладав лекції *«хорошим, популярним языком на высоком теоретическом уровне»*, користувався авторитетом серед колег і студентів університету, нерідко виступав з лекціями перед трудящими міста та області [24, арк. 1].

Відповідно до нормативних вимог того часу перед дипломуванням студенти повинні були обов'язково складати державні іспити. Серйозним випробуванням для 16 випускників історичного факультету 1944/1945 н. р. став державний іспит з дисципліни «Історія СРСР», який відбувся 12 липня 1945 р. Головою ДЕК був доцент І. Кропотва, екзаменатором – завідувач кафедри історії народів СРСР, доцент Д. Ф. Красицький [15, арк. 4].

Протоколи засідань ДЕК 1944-1945 рр. свідчать, що всі без винятку питання в білетах були сформульовані Д. Ф. Красицьким українською мовою, яку він досконало знав ще з дитячих років як справжній патріот і нащадок Т. Г. Шевченка. Проте переважна більшість студентів-істориків давала відповідь російською. Екзаменаційний білет складався з трьох питань і хронологічно охоплював період від найдавніших часів до 1945 р. [15, арк. 4–6].

Саме в цей період Дмитро Филімонович працював директором Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького. У 1944 р. він організував і очолив етнографічну екс-

педицію по Дніпру, до якої увійшли наукові співробітники музею і п'ять студентів ДДУ. У звіті про цю експедицію Д. Ф. Красицький підкреслював, що за п'ятнадцять днів під час пішої подорожі від Дніпропетровська до Запоріжжя було виявлено 700 знахідок, з них – 500 унікальних. Вони стали підґрунтям для запланованих трьох публікацій: 1) «Понад Дніпром» (Д. Красицький); 2) «Кромлехи середньої течії Дніпра» (М. Карлов); 3) «Слов'янські кладовища на березі середньої течії Дніпра» (Д. Красицький, С. Нокельський) [5, арк. 4]. На жаль, особова справа Д. Ф. Красицького не дає інформації про його подальший життєвий шлях. Є лише довідка від 19 вересня 1947 р. про його роботу в ДДУ з 1 листопада 1943 по 1 березня 1946 р., яка завірена печаткою і особистим підписом секретаря заповідника «Києво-Печерська Лавра» Левченком [23, арк. 3].

Як надалі склалася доля Д. Ф. Красицького? У 1946 р. він оселився в Києві. Працював директором, а згодом – заступником директора з наукової роботи Будинку-музею Т. Г. Шевченка. 23 роки був членом редколегії журналу «Людина і світ», членом методичної ради товариства «Знання», надрукував понад 500 статей і нарисів з літературознавства та шевченкознавства [3, с. 3-4].

Помер у 1989 р. Похований у Києві [3, с. 5]. Пам'ять про батька зберігає його донька Тамара Красицька, випускниця Київського університету, географ за фахом. Вона мешкає в Севастополі. Племянниця Дмитра Филімоновича – Людмила Красицька є президентом Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду Т. Г. Шевченка [6, с. 7].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що Дмитро Филімонович Красицький навіть у нелегкі повоєнні часи, перебуваючи на відповідальних посадах проректора ДДУ з навчально-наукової роботи (1943-1944 рр.), декана історичного факультету (1943–1946 рр.), завідувача кафедри історії народів СРСР (1943–1946 рр.), залишався справжнім патріотом України. Він зробив вагомий внесок в організацію навчального і наукового процесу як на історичному факультеті, так і в університеті в цілому, в підготовку перших повоєнних випусків істориків 1945–1946 рр. У міру своїх сил Дмитро Филімонович зберігав

та примножував традиції українського народу, пам'ятаючи про свого славетного пращура Т. Г. Шевченка.

Бібліографічні посилання

1. Дзюба Г. І. Дмитро Филімонович Крasiцький: біограф. довідка / Г. І. Дзюба // Люди і долі: худож.-публіц. вид. – Черкаси, 2001. – С. 38–40.
2. Дмитро Крasiцький // Письменники України у Великій Вітчизняній: біобібліогр. довід. – К., 1980. – С. 178.
3. Дмитро Филімонович Крasiцький // Літературно-мистецький вернісаж Черкащини: метод.-бібліогр. матер. – Вип. 9. – Черкаси, 2011. – С. 3–5.
4. Дмитро Крasiцький: біограф. довідка // Криничка: антол. творів письм. Черкащини для дітей та юнацтва. – Черкаси, 2009. – Т. 1. – С. 103–112.
5. Звіт експедиції по Дніпру під керівництвом Д. Ф. Крasiцького 1944 р. // Музей історії ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 4.
6. Іваськів Л. Про нащадків Тараса Шевченка / Л. Іваськів // Свобода. – № 34. – С. 7.
7. Крasiцький Д. Ф. Гілки Шевченкового роду / Д. Крasiцький, Л. Крasiцька // Літературна Україна. – 1987. – 17, 24 вересня; 12, 19 листопада, 3 грудня.
8. Крasiцький Д. Ф. Дітям про Тараса Шевченка / Д. Ф. Крasiцький. – К., 1962.
9. Крasiцький Д. Ф. Т. Г. Шевченко – борець проти релігії / Д. Ф. Крasiцький. – К., 1956.
10. Крasiцький Д. Ф. Юність Тараса. Рассказы о юности Т. Г. Шевченко / Д. Ф. Крasiцький. – М., 1964.
11. Крasiцький Дмитро Филімонович // Письменники Радянської України: бібліограф. довід. – К., 1981. – С. 134.
12. Мирончук В. Д. Добре слово про найстарішу кафедру ДНУ / В. Д. Мирончук // Бористен. – 2011. – № 10. – С. 28–29.
13. Мирончук В. Д. Історичний факультет ДДУ: перші повоєнні випуски (1945–1946 рр.) / В. Д. Мирончук, В. Ю. Медяник // Бористен. – 2012. – № 1. – С. 22–24.
14. Отзыв-рецензия о работе ст-ки IV курса истор. ф-та ДГУ т. Нины Сергеевны Ефимовой на тему «Оборона Севастополя 1854–1855 гг.» зав. каф. истории народов СССР, доц. Д. Крasiцкого от 07.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

15. Протокол № 2 засідання Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета от 12.07.1945 г. Экзамен по дисциплине «История СССР» // Архів ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 4–6.

16. Протокол № 3 засідання Государственной экзаменационной комиссии исторического факультета Днепропетровского госуниверситета по защите дипломных работ от 16.07.1945 г. // Архів ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 7.

17. Протокол № 4 засідання Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 24.06.1946 г. Экзамен по дисциплине «История СССР» // Архів ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 11–16.

18. Протокол № 6 засідання Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 27.06.1946 г. // Архів ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 22–24.

19. Протокол № 10 засідання Государственной экзаменационной комиссии по историческому факультету ДГУ от 30.06.1946 г. // Архів ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, арк. 26–27.

20. Рецензия о работе ст. К. Авиловой на тему «Реформы Петра» зав. каф. истории народов СССР, доц. Д. Красицкого от 15.07.1945 г. // Відділ рідкісної книги Наукової бібліотеки ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

21. Список студентов-выпускников за 1944/45 учебный год // Архів ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1-л, 57 арк.

22. Справка доц. Красицкому Д. Ф. от 21 января 1944 г. // Музей історії ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 2.

23. Справка тов. Красицкому Д. Ф. от 19 сентября 1947 г. // Музей історії ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

24. Характеристика на доцента Красицкого Дмитрия Филимоновича // Музей історії ДНУ імені Олесея Гончара. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

25. Хінкулов Л. Ф. Красицкий Дмитро Филимонович / Л. Ф. Хінкулов // Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. – С. 237.

26. 100 років з дня народження письменника-шевченкознавця Д. Ф. Красицкого // Календар пам'ятних дат Черкащини на 2001 рік. – Черкаси, 2001. – С. 38–40.

Надійшла до редколегії 15.01.2013

ЗАОЧНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ СЕРЕДИНИ 1940-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х рр.

Розглядається ситуація з підготовкою спеціалістів для сільського господарства у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах аграрницького профілю в республіці в контексті політики держави по відродженню сільського господарства у перше повоєнне десятиріччя.

Ключові слова: Україна, повоєнна відбудова, сільськогосподарська освіта, заочна освіта, підготовка кадрів.

Рассматривается ситуация с подготовкой специалистов для сельского хозяйства в высших и средних специальных учебных заведениях аграрного профиля в республике в контексте политики государства по восстановлению сельского хозяйства в первое послевоенное десятилетие.

Ключевые слова: Украина, послевоенное восстановление, сельскохозяйственное образование, заочное образование, подготовка кадров.

It is examining the situation with the preparation of the specialists for agriculture of republic in the contexts of the state politic by restoration of agriculture on the forst after-war decade.

Key words: Ukraine, after-war restoration, agricultural education, correspondence course, preparation of the staff.

Повоєнна відбудова сільського господарства України має солідну історіографію [1; 8; 10; 11; 12]. Проте предметом основної уваги дослідників, це особливо стосується періоду до 1991 р., був показ успіхів по відродженню матеріально-технічної бази галузі [2; 11; 22]. Через це цілий ряд проблем, у тому числі й така як забезпечення кадрового потенціалу галузі, ослабленого за роки війни, не знайшли свого висвітлення. Тож пропонуване повідомлення має на меті до певної міри заповнити існуючу нау-

кову прогалину. Предметом дослідження виступає заочна сільськогосподарська освіта республіки, її місце та роль у вирішенні проблем по забезпеченню кадрових потреб сільського господарства в умовах політики держави по збільшенню продуктивності аграрного виробництва.

Ситуація, яка склалася в аграрному секторі економіки України в повоєнний період, потребувала напруження всіх сил та залучення всіх можливостей для відбудови галузі, в тому числі й такої, як інтелектуалізація керівництва виробничими процесами в колгоспах та в обслуговуючих його сферах. Проте заходи, які були вжиті для цього керівництвом країни, не дали належних результатів. Так, у результаті курсу на «покращення підготовки кадрів» сільське господарство й одна з його важливих складових, а саме – підготовка кадрів, опинилися в різних відомствах. У 1946 р. всі сільськогосподарські вузи були виведені з підпорядкування Міністерства сільського господарства СРСР і передані Міністерству вищої освіти Союзу, а пізніше – Міністерству культури (в результаті їх злиття).

Цей захід, здійснений з метою оптимізації управління вищою освітою, не виправдав сподівань. По-перше, з передачею в інше відомство інститутів була втрачена можливість оперативного керування ними у відповідності з власними потребами галузі. По-друге, з переходом до Міністерства культури матеріальний стан вузів не став кращим у порівнянні з їх перебуванням у «рідному» міністерстві. Адже обидва відомства фінансувалися за залишковим принципом. У результаті вкрай повільно відбувався процес відновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів та їхніх навчальних господарств, відбудови навчальних корпусів, лабораторій, майстерень, гуртожитків, мали місце серйозні проблеми з забезпеченням літературою, наочними приладами, організацією виробничої практики, що серйозно позначалося на якості й кількості підготовки фахівців.

У той же час, на тлі незадовільного ставлення держави до проблем швидкого відродження довоєнного матеріально-технічного, наукового, навчального потенціалу вищої і середньої сільськогосподарської школи, висувалися до них вимоги по розширенню підготовки спеціалістів, оскільки гостро стояла проблема заповнення вакансій, викликана демографічними втратами першої половини 1940-х рр. На існуючій матеріальній основі навча-

льні заклади мусили збільшувати учнівські та студентські контингенти. Але саме їх матеріально-технічні можливості стримували таке нарощування і в кількісному, і в якісному плані. І не давали змоги задовольнити всезростаючі потреби аграрного виробництва у фахівцях.

Наприклад, у 1947 р. у технікумах налічувалося 28 835 учнів, що становило 161 % довоєнного рівня, а в 1952 р. їх кількість зросла до 30 678 чол., тобто, – лише на 6,4 % [12, арк. 10]. Відповідними до темпів підготовки були і темпи забезпечення галузі фахівцями. Так, якщо в 1947 р. випуск всіх середніх спеціальних закладів республіки становив 7 290 молодих спеціалістів, то через 6 років, тобто в 1953 р., – лише на 500 більше [13, арк. 335]. Незважаючи на те, що майже всі випускники технікумів залишалися в розпорядженні Міністерства сільського господарства України і розподілялися в його системі, таких об'ємів підготовки їх було недостатньо. Так, при незначних випусках спеціалістів з вищою освітою і ще менших кількостях їх отримання галуззю виходило, що на 10 інженерів, агрономів і зоотехніків, які прибували в сільське господарство республіки, припадало лише 15–17 спеціалістів середньої кваліфікації [3, арк. 10].

Ситуація у вищій школі була не менш складною. Вона визначалася, в першу чергу, підпорядкованістю сільськогосподарських вузів непрофільному міністерству, яке, до того ж, знаходилося поза межами України і для якого приділення уваги саме питанням підготовки спеціалістів для сільського господарства не було основним.

Саме з таких позицій і здійснювалася діяльність по підготовці кадрів для сільського господарства республіки. Але така система управління кадровим забезпеченням виявила свою неповороткість і негнучкість. Так, хоч і відбувалося розширення підготовки спеціалістів, але цей процес відбувався повільно, без урахування постійно зростаючих потреб матеріально-технічної бази колгоспного виробництва республіки, його вимог щодо кількісних характеристик, рівня професійної, профільної підготовки працівників різних ланок, структур, організацій галузі. Це сприяло серйозним диспропорціям у задоволенні потреб аграрного виробництва республіки в них. Так, протягом першої повоєнної п'ятирічки повільно зростали прийоми в інститути, що, відповідно, визначало й незначні, порівняно з потребами, випус-

ки молодих спеціалістів. Лише в 1950 р. уперше було зроблено набір, який міг вважатися таким, що відповідає потребам. Було прийнято на 100 % більше, ніж в 1940 р., але випуск у тому році лише на 40 % перевищував довоєнний (13 600 чол.), що аж ніяк, при зростаючих потребах, не могло бути задовільним [4, арк. 3]. Це свідчило, що фактично в нових умовах підходи керівництва Міністерства культури щодо підготовки спеціалістів аграрної сфери мало в чому змінилися в порівнянні з довоєнним часом, коли основним призначенням інститутів вважалася підготовка кадрів для роботи в науково-дослідницькій сфері, плануючих і контролюючих організаціях.

При таких підходах на тлі домінування загальнодержавних інтересів, як це розуміли керівники центральних відомств союзного рівня, вирішення проблеми кадрового забезпечення сільського господарства України віддалялося. Адже внаслідок такої політики відповідних міністерств за період з 1946 по 1953 р. за межі України з підготовлених її вузами молодих спеціалістів сільського господарства було направлено 50,4 % [21, арк. 35].

Таким чином, у нових умовах у вирішенні кадрових питань надавалася перевага старим схемам підготовки й розподілу спеціалістів, що супроводжувалося неврахуванням місцевих потреб. Певним виходом з ситуації, що склалася з кадровим забезпеченням сільського господарства, могла бути підготовка спеціалістів заочним шляхом. За умов організаційних та структурних зрушень повоєнного часу, що відбувалися в суспільстві, в економіці, культурі, в тому числі в освіті, система заочної підготовки фахівців сільського господарства продовжувала функціонувати в довоєнному режимі. Тоді нею з 1935 р. (початку регулярних випусків спеціалістів) по 1941 р. було підготовлено всього 1 249 чол. [19, арк. 15]. У повоєнний період ситуація не змінилася. Всього в масштабах Радянського Союзу заочним шляхом щорічно продовжувало готуватися в середньому по 175 чол. [19, арк. 15]. Фактично цей напрямок підготовки фахівців знаходився в тіні, через що був мало популярним у молоді, а з іншого боку, – не користувався підтримкою з боку керівників сільськогосподарських організацій та управлінських структур галузі.

У результаті, в умовах зростаючого попиту на випускників вузів і технікумів, така форма їх підготовки була незатребуваною в аграрній галузі. Так, у 1947/1948 н. р. заочники в сільськогос-

подарських вузах становили 17 % студентських контингентів, у той час як у технічних вищих навчальних закладах ця категорія дорівнювала 50 %, а в гуманітарних – 60,3 % [15, арк. 39]. Однією з причин такого стану було те, що підготовка заочним шляхом спеціалістів здійснювалася в обмеженій кількості вузів і розширення її відбувалося вкрай повільно. Наприклад, в Україні у 1947/1948 н. р. було лише 6 заочних відділень з контингентом студентів у них 758 чол. Випуск же в тому році зробили тільки 4 вузи і становив він всього 61 чол. [20, арк. 151]. Підготовки ж заочним шляхом спеціалістів сільського господарства середньої кваліфікації в країні взагалі не існувало.

Міністерство вищої освіти, користуючись підвищеною увагою до проблем сільського господарства, що мала місце в країні після лютневого 1947 р. пленуму партії, який поставив завдання пришвидшити відбудову сільського господарства, зробило спробу зорієнтувати державне керівництво на можливість активізації потенціалу заочної системи підготовки фахівців для аграрної галузі. З цією метою була подана на ім'я Г. Маленкова, який в Політбюро ЦК КППС відповідав за питання сільського господарства, аналітична записка *«Об укреплении и развитии высшего и среднего заочного сельскохозяйственного образования»*, в якій змальовувався стан справ у цій галузі навчання.

Зроблений аналіз засвідчував, що ситуація, яка склалася із заочною сільськогосподарською освітою, була опосередкованим відображенням ставлення держави до села і всієї сільськогосподарської галузі, в тому числі і до системи, яка готувала фахівців для аграрного виробництва. Записка констатувала факт вкрай обмеженої матеріальної бази, організаційних, методичних, фінансових тощо можливостей заочних відділень сільськогосподарських ВНЗ, а також – певну дискримінацію їхніх студентів порівняно з заочниками навчальних закладів інших профілів. Так, у них значно коротшими виявилися відпустки на екзаменаційні сесії, на підготовку дипломних проєктів, і вони до того ж не оплачувалися, на відміну від інших ВНЗ [19, арк. 19].

У проєкті постанови, що додавалася до записки, були викладені пропозиції щодо вдосконалення системи заочної сільськогосподарської освіти і підвищення її ефективності. Але з усього комплексу рекомендацій вище керівництво країни взяло до уваги лише організаційний блок, проігнорувавши соціально-еко-

номічний, чим і була визначена, в кінцевому результаті, половинчастість вирішення проблеми. Тобто, знову була віддана перевага традиційним для правлячої верхівки кількісним підходам у вирішенні проблеми.

Восени 1949 р. у країні започатковується заочна форма підготовки спеціалістів середньої кваліфікації. Але, через недостатність уваги з боку відповідних структур, її робота налагоджувалася дуже складно. Протягом років так і не вдалося вийти на встановлювані норми прийому. В 1949/1950 н. р. при плані по країні 5 208 чол. було набрано лише 76,1 %, в наступному 1950/1951 н. р. з 5 029 – 86,6 %, а в 1952/1953 н. р. – при плані 7 250 частка зарахованих становила 76,2 % [16, арк. 7]. Аналогічні процеси відбувалися і в Україні. Так, у 1952/1953 н. р. з запланованих 2 700 чол. було прийнято лише 85,2 % [18, арк. 16].

З 1950 р. у вищій сільськогосподарській школі було розширено мережу заочних відділень і збільшено прийом в них. У 1952/1953 н. р. на її відділеннях у сільгоспвузах республіки вже навчалася 2 873 чол. [6, арк. 8–10], тобто в 4 рази більше порівняно з 1947 р. Але, як показала практика, таке збільшення не могло задовольнити потреби галузі. Адже в середньому на відділення припадало 260 чол. А в ряді навчальних закладів ці показники були значно нижчими. Наприклад, у Білоцерківському сільськогосподарському інституті навчалася 85 чол., в Житомирському – 131, у Харківському інституті механізації сільськогосподарства – 100 [20, арк. 152]. Така їх нечисленність визначалася планами набору, що встановлювалися для кожного вузу і по кожній спеціальності конкретно Міністерством вищої освіти СРСР за вказівкою Держплану та Ради Міністрів Союзу, які і визначали доцільність розширення підготовки спеціалістів по тих чи інших спеціальностях, виходячи зі свого розуміння такої доцільності.

Фактично здійснені урядом заходи мало позначилися на роботі заочної системи по підготовці спеціалістів, оскільки торкалися лише кількісного боку справи і не зачіпали організаційних питань, пов'язаних з роботою заочних відділень, їх матеріальної бази, фінансування, статусу даної структури в системі сільськогосподарських ВНЗ, всієї методичної роботи їх, а також соціально-економічних проблем, пов'язаних з навчанням студентів. Так, уряд не ліквідував несправедливість стосовно компенсації їм

витрат на період екзаменаційних сесій та дипломування, не було збільшено і строк на відпустки, фактично вони не були зрівняні в правах у цьому плані з тими, хто навчався у вузах і технікумах інших профілів.

Через неналежну увагу до проблем внутрішньої організації навчальних закладів становище заочних відділень було досить невизначеним. Вони розглядалися керівництвом вузів і різних їхніх підрозділів, фактично, як окрема структура, що організаційно вимушено прилучена до навчальних закладів. Результатом такого стану речей було те, що заочні відділення не мали необхідної навчальної бази і мусили орендувати її як у інститутах і технікумах, так і у інших установах. Викладання в них не входило в науково-педагогічне навантаження професорсько-викладацького складу навчальних закладів. І в умовах погодинної оплати, що діяла в той час у вищій школі, кваліфіковані викладачі в основному читали на стаціонарі, а на заочних відділеннях – ті, кому потрібно було ще набувати викладацького досвіду – молоді кандидати наук, асистенти, аспіранти.

Як говорив у своєму виступі на одній з нарад працівників сільськогосподарських вузів директор Всесоюзного сільськогосподарського інституту заочної освіти В. Зирянов, *«директора ряда стационарных сельскохозяйственных институтов смотрят на студентов-заочников подчас как на обузу и не уделяют заочным отделениям необходимого внимания»* [7, арк. 115]. Через таке ставлення до заочних відділень вузівської адміністрації, фінансування їх здійснювалося в мізерних розмірах, штати були вкрай недостатніми, оплата – відповідною, що не давало можливості їхнім працівникам виконувати свої функції належним чином. Наприклад, в Одеському СГІ при контингенті 540 чол. в 1952 р. була введена лише одна ставка секретаря відділення (методиста – за сучасною термінологією) з посадовим окладом 380 крб, в Харківському СГІ – лише одна ставка завідуючого відділенням. І він мав у своїй особі поєднувати обов'язки і керівника підрозділу, і технічного працівника [20, арк. 165].

Результати ж такої непорядкованості позначилися на роботі заочних відділень і визначали досить незначну ефективність їхньої діяльності по підготовці спеціалістів. Щорічно мали місце значні відрахування студентів за неуспішність, особливо на молодших курсах. Через це лише одиниці з прийнятих на перший

курс закінчували навчальний заклад. Не допомагала навіть широко застосовувана в сільськогосподарських вузах практика залишення на повторний курс – так зване «другорічництво», оскільки переважна більшість студентів полишала навчання на першому курсі, що не давало їм права на продовження навчання. Так, у 1950/1951 н. р. з 2 768 заочників, що навчалися у вузах республіки, майже 62 % становили студенти першого курсу і 31 % – другого. На всі інші курси припадало лише 7 %. Причому на четвертому навчалася лише 29 чол., що становило 0,9 % всього складу заочників [20, арк. 153]. Тобто, по республіці заочна система підготовки спеціалістів щорічно випускала по декілька десятків чоловік. Це аж ніяк не задовольняло потреби її сільськогосподарської галузі.

Неефективність роботи заочної сільськогосподарської освіти була очевидною. Це розуміли відповідальні особи на регіональному рівні, але могли лише констатувати проблему. Так, у грудні 1952 р. начальник Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР М. Коваль у доповідній записці в ЦК КП(б)У зі всією відвертістю змалював стан заочної сільськогосподарської освіти і зробив однозначний висновок, що «масштаби заочної підготовки в сільськогосподарських вузах совершенно недостаточны. Учitando, что с каждым годом в народное хозяйство будет направляться все больше и больше молодежи, оканчивающей средние школы и техникумы, крайне необходимо расширить заочное образование» [20, арк. 153].

Тобто заочна школа, як і в цілому вищі і середні сільськогосподарські навчальні заклади, в повосінний період не була зорієнтована на необхідну кількісну і якісну підготовку спеціалістів аграрного виробництва. Незважаючи на заходи, здійснені урядом країни по активізації її діяльності, в першу чергу, через їх обмеженість, вона продовжувала функціонувати в «неспішному» режимі, через що не могла стати джерелом забезпечення гостро потребуваного спеціалістів аграрного виробництва України.

Бібліографічні посилання

1. *Вербицкая О. М.* Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Середина 40-х – начало 60-х гг. / О. М. Вербицкая. – М., 1992.

2. *Вылцан М. А.* Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958) / М. А. Вылцан. – М., 1976.
3. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028.
4. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 332.
5. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 310.
6. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 8, спр. 723.
7. ДАРФ. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1029.
8. *Завальнюк О. М.* Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004.
9. *Игнатовский Л. А.* Крестьянство и экономическая политика партии в деревне / Л. А. Игнатовский. – М., 1971.
10. *Ізмайлова С. І.* Управління аграрним виробництвом: шляхи і уроки реформ 40-х – сер. 50-х рр. ХХ ст. / С. І. Ізмайлова // Україна ХХ ст.: історія і право. – 1996. – № 1. – С. 172–185.
11. *Панченко П. П.* Сторінки історії України ХХ ст. (українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – К., 1995.
12. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 7486, оп. 17, спр. 3164.
13. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2022.
14. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 695.
15. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 1, спр. 7572.
16. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 17, спр. 2055.
17. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3164.
18. РДАЕ. – Ф. 7486, оп. 18, спр. 3164.
19. РДАСП. – Ф. 17, оп. 138, спр. 110.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 30, спр. 2834.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 3322.
22. *Юрчук В. Б.* Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. Б. Юрчук. – К., 1965.

Надійшла до редколегії 16.04.2013

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ

УДК 351.853(477)

Л. М. Голубчик

*Дніпропетровський обласний центр з охорони
історико-культурних цінностей*

ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ТЕРИТОРІЙ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Показано на прикладі Дніпропетровської області один із головних напрямів пам'яткоохоронної роботи – визначення меж територій пам'яток: територій, які забезпечують збереженість і функціонування пам'яток.

Ключові слова: Державний реєстр пам'яток, землевпорядкування, землі історико-культурного призначення, охорона пам'яток, пам'ятка археології, територія пам'ятки.

Описано на прикладі Днепропетровской области одно из главных направлений работы по сохранению объектов культурного наследия – определение границ территорий памятников: территорий, которые обеспечивают сохранность и функционирование памятников.

Ключевые слова: Государственный реестр памятников, землеупорядочение, земли историко-культурного назначения, охрана памятников, памятник археологии, территория памятника.

One of the main areas of monuments guarding were shown - delimitation of the monuments areas territories that ensure the safety and functioning of the monuments, the example of the Dnepropetrovsk region.

Key words: archaeological monument, land management, lands of historical and cultural purposes, monuments guarding, State register of monuments, the area of the monument.

На державному обліку в Дніпропетровській області нині перебуває 5 799 пам'яток археології, історії та монументального мистецтва, які включають 11 145 об'єктів (без урахування пам'яток архітектури). Усі ці пам'ятки були взяті на облік у 1970–1990-х рр. і включені до переліку пам'яток. Відповідно до п. 3 розд. X Прикінцевих положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» об'єкти, включені до переліку пам'яток історії та культури, згідно з чинним законодавством зберігають статус пам'яток [3].

Кожна пам'ятка, занесена до чинного переліку пам'яток області, має назву, адресу розміщення, хронологічну дату, короткий опис та посилання на рішення органу державної влади про взяття на облік. Але кожна пам'ятка, як нерухомий об'єкт, займає певну площу – територію. Територія пам'ятки – це земельна ділянка, на якій пам'ятка розташована, яка пов'язана з нею історично і функціонально. На жаль, територія, зайнята пам'ятками, ніколи не визначалася геодезично, а на картах позначалася досить умовно. Отже, можемо сказати, що список пам'яток був віртуальним.

В основному сучасному нормативно-правовому акті пам'яткоохоронної галузі – Законі України «Про охорону культурної спадщини», у повноваженнях, що закріплені за органами охорони культурної спадщини обласного рівня, наголошено на необхідності визначення меж територій пам'яток місцевого значення [3, ст. 6, п. 4]. Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає, що землі, на яких розташовані пам'ятки, «...належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації» [3, ст. 34].

Поняття «територія пам'ятки», «землі історико-культурного призначення» уперше були введені в обіг тільки сучасним пам'яткоохоронним законодавством.

Згаданий закон, не обмежуючи форму власності на інші види пам'яток, визначив тільки державну форму власності як для пам'яток археології, так і для земель, зайнятих ними [3, ст. 17]. Тому питання визначення меж територій пам'яток у реаліях неза-

лежної України особливо гостро стосувалося пам'яток археології, які здебільшого розташовуються на землях сільськогосподарського призначення, піддавались оранці, а тому – руйнуванню.

Як підкреслює Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини (Лозаннська хартія, 1990 р.) «археологічна спадщина – нестійке і невідновлюване культурне багатство. Тому сільське господарство і землекористування повинні регламентуватися і розвиватися так, щоб скоротити до мінімуму руйнування археологічної спадщини» [4]. Але бурхливе проведення земельної реформи в Україні в 1990-х рр., на жаль, ніяк не сприяло збереженню археологічної спадщини. Так, якщо станом на 1 січня 1991 р. усі земельні угіддя знаходилися у державній власності, то з прийняттям у березні 1992 р. Земельного кодексу України [1] почались процеси роздержавлення, паювання і приватизації земель. На той час чинний перелік пам'яток археології області вже був сформований і включав 7,5 тис. об'єктів, але недосконалість прийнятого земельного законодавства дозволила роздержавлювати та віддавати землю у приватну власність разом із пам'ятками археології.

Так, у ст. 1 першої редакції Земельного кодексу наголошувалось, що головним завданням «земельного законодавства є ... створення умов раціонального використання та охорони земель...», а у ст. 33 декларувалась недопустимість вилучення особливо цінних земель, зайнятих пам'ятками археології. У той же час у ст. 34 Кодексу не передбачалась участь пам'яткоохоронців у погодженні питань вилучення (викупу) земель [1]. Це становище зберігалось довгих 10 років до 1 січня 2002 р. [2; 3]. Таким чином, на початок 2000-х рр. склалася колізія, за якою чинний перелік пам'яток області, що пройшли процедуру обліку, існував, а земель історико-культурного призначення в кадастрі земель області не було.

Ось чому робота з визначення меж територій пам'яток, а особливо пам'яток археології, стала першочерговою в пам'яткоохоронній галузі Дніпропетровської області. Тільки визначивши територію пам'ятки, ми можемо зберегти та забезпечити її функціонування. Така робота була розпочата в 2002 р. З 2003 р. вона проводилася в рамках виконання затвердженої Кабінетом Мініс-

трів України Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр. [5], а з 2011 р. – на виконання регіональної програми розвитку культури в Дніпропетровській області на 2009–2012 рр. [6]. Видатки на фінансування робіт щорічно передбачалися обласним бюджетом і дозволяли за рік визначити межі територій від 1 до 1,5 тис. пам'яток.

Роботи із визначення меж територій пам'яток виконувалися на договірних засадах ліцензованими землепорядними підприємствами, але у супроводі археологів та пам'яткоохоронців, які під час польових робіт проводили моніторинг облікованих пам'яток археології та виявляли нові – з візуальними ознаками.

При виконанні робіт були проведені вимірювання центрів пам'яток за допомогою високочастотного радіонавігаційного обладнання *GPS* комплексом приймачів *Trimble 4600 LS* у режимі швидкої статистики з похибкою $\pm 0,1$ м для кожної точки. При виконанні вимірювань базова станція (стаціонарний приймач *Trimble 4600 LS*) знаходилася на відстані не більше 10 км від об'єктів зйомки, на пунктах полігонометрії з визначеними координатами. Польовими вимірами визначалися параметри пам'яток археології та координата центру кожної пам'ятки в державній системі координат 1963 р.

Щодо кожної сільської/селищної ради готувалася технічна документація у трьох примірниках, до складу якої входили:

- пояснювальна записка, складена виконавцем;
- технічне завдання, яке складалося й затверджувалося замовником, тобто Дніпропетровським обласним центром з охорони історико-культурних цінностей (далі – Центр);
- карти-схеми району в розрізі сільських/селищних рад (1 : 100 000);
- карти-схеми сільської/селищної ради з нанесеними пам'ятками археології (1 : 25 000);
- ситуаційного плану-схеми розташування кожної пам'ятки (1 : 10 000, зменшена в 2 рази), з винесенням усіх даних по цій пам'ятці: номер, параметри, площа без охоронної зони та з охоронною зоною, а також координати розміщення;
- такої самої схеми розташування кожної пам'ятки в розрізі паїв.

Інформація готувалась у паперовому та електронному варіантах.

У 2012 р. роботи з визначення меж територій пам'яток археології з візуальними ознаками (курганів) у цілому в усіх 22 районах області нарешті завершені. Уже розпочато роботу з проведення археологічних досліджень на місцях облікованих та щойно виявлених пам'яток археології, які не мають візуальних ознак (стоянки, поселення, ґрунтові могильники та ін.), з метою підтвердження наявності культурного шару, його потужності та меж. Території цих пам'яток будуть підлягати геодезичній зйомці тільки після отримання результатів археологічних робіт. На порядку денному також стоїть питання щодо визначення меж територій пам'яток історії, монументального мистецтва.

Робота з координування та визначення меж пам'яток археології дала можливість провести повну інвентаризацію археологічної культурної спадщини Дніпропетровської області, що цілком відповідає вимогам Міжнародної хартії з охорони та використання археологічної спадщини (Лозаннська хартія), яка підкреслює, що інвентаризація археологічного потенціалу «є основним знаряддям розробки стратегії в галузі збереження археологічної спадщини» і основною умовою «охорони й використання археологічної спадщини» [4].

Завдяки проведеному моніторингу території області кількість пам'яток археології з візуальними ознаками збільшилась удвічі за рахунок щойно виявлених і становить на теперішній час близько 14 тис. об'єктів, тобто збільшився джерельний банк даних для наукових досліджень. Отримана в результаті роботи інформація дала можливість комплексно вирішувати питання охорони пам'яток археології, а саме: складаються уточнені переліки пам'яток археології, які є основою Державного реєстру нерухомих пам'яток України, готується уніфікована облікова документація на кожну пам'ятку. Документація з визначення меж територій пам'яток надсилається головам райдержадміністрацій з вимогою, відповідно до ст. 20 Земельного кодексу України, визначити категорію земель під пам'ятками – землями історико-культурного призначення. Наразі категорія земель під

пам'ятками визначена в 4 районах області (Верхньодніпровському, Криворізькому, Новомосковському, Юр'ївському).

Документація з визначення меж територій пам'яток уможливило повернення роздержавлених земель під пам'ятками археології в державну форму власності шляхом вилучення їх з паїв, що передбачається ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини». Зазначена робота здійснюється завдяки допомозі правоохоронних органів.

Державницький підхід передбачає логічне завершення проведеної роботи: винесення меж земель історико-культурного призначення в натурі на місцевості та закріплення їх довгостроковими межовими знаками встановленого зразка. Але ця норма виписана землевпорядним законодавством і знаходиться поза межею компетенції пам'яткоохоронної галузі.

Таким чином, визначення меж територій пам'яток археології в Дніпропетровській області проводилось комплексно і послідовно. Отримана документація має велике практичне значення як для пам'яткоохоронної справи, так і для правового вирішення питань власності на землі історико-культурного призначення, зайняті пам'ятками археології.

Робота з визначення меж територій пам'яток археології була актуалізована розташуванням пам'яток археології Дніпропетровської області здебільшого на орних полях. Останнім часом у суспільно-політичній полеміці дуже активно порушується питання зняття мораторію з продажу земель сільськогосподарського призначення. А отже, своєчасне визначення меж пам'яток археології дозволить уникнути порушень пам'яткоохоронного законодавства в умовах дії ринку сільськогосподарської землі та зберегти наші культурні надбання.

Бібліографічні посилання

1. Земельний кодекс України : Закон України від 18 груд. 1992 р. № 561-ХІІ. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

2. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

3. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-III. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

4. Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини // Охорона культурної спадщини : зб. міжнар. документів. – К.: АртЕк, 2002. – 136 с.

5. Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки : Постанова Кабінету Міністрів України № 1330 від 9 верес. 2002 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

6. Про Програму розвитку культури у Дніпропетровській області на 2009 – 2012 роки: Рішення сесії Дніпропетровської обласної ради № 548-19/V від 10 черв. 2009 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.dp.ua/official-records/decisions/7/276>.

Надійшла до редколегії 16.11.2012

ДО 80-РІЧЧЯ ДНІПРОГЕСІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1927–1932 рр.

Розглянуто історію створення та діяльності першої вітчизняної новобудовної експедиції з дослідження пам'яток археології в зоні будівництва Дніпровського Надпоріжжя.

Ключові слова: археологія, матеріальна культура, новобудовна експедиція, пам'ятки, Дніпрогес.

Рассмотрена история создания и деятельности первой отечественной новостроечной экспедиции по исследованию памятников археологии в зоне строительства Днепрогэса и Днепровского Надпорожья.

Ключевые слова: археология, материальная культура, новостроечная экспедиция, памятники, Днепрогэс.

The history of creation and activity of the first new-building expedition, devoted to the research of archeological artefacts of Dnepr Nadporizhzhia and territories of Dneprogess building, is studied.

Key words: archeology, material culture, new-building expedition, monuments, Dneprogess.

Серед бурхливих подій наукового життя радянської України кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. провідне місце належить вперше здійснюваним у вітчизняній та світовій практиці комплексним дослідженням території будівництва Дніпровської гідроелектростанції, пов'язаних із нею металургійних заводів та узбережжя Дніпра і славнозвісних порогів на 90-кілометровому відрізку між містами Дніпропетровськом та Запоріжжям.

Головною складовою цих досліджень стала Дніпрогесівська археологічна експедиція, підпорядкована Управлінню наукою, згодом – Головнауці Наркомпросу УРСР. Ініціював її створення видатний учений, неперевершений знавець історії та природи Надпоріжжя, на той час чл.-кор. Української АН Дмитро Іванович Яворницький, котрого активно підтримав Всеукраїнський Археологічний комітет (далі – ВУАК). Особлива роль у наступ-

них дослідженнях відводилась безпосередньо пов'язаному із районом Надпоріжжя Дніпропетровському крайовому історико-археологічному музею, співробітники якого вже мали досвід археологічних розкопок у місцевих умовах.

Оскільки роки замовчування чи соромливого напівзгадування діяльності та імен співробітників (у більшості репресованих чи, як Д. І. Яворницький, відлучених від науки) залишилися позаду, сучасна історіографія, присвячена Дніпрогесівській експедиції, достатньо репрезентативна [5; 6, с. 4–13; 17; 18; 21]. Це звільняє від необхідності дотримуватися послідовності у викладенні обставин створення та діяльності Дніпрогесівської археологічної експедиції і зосередитися на окремих, менш досліджених питаннях.

Д. І. Яворницький у листі від 10 лютого 1926 р., тобто за рік до офіційного затвердження експедиції, повідомляє ВУАК про створення ним Комісії для складання плану *«предстоящих археологических исследований в районе работ по электрификации Днепра»*, до складу котрої ввійшли: від музею – проф. В. О. Пархоменко, Д. І. Яворницький; від крайової Інспектури з охорони пам'яток історії та культури – П. А. Козар; представники від Гірничого інституту, Катеринославського та Запорізького окривконкомів, Управління водного транспорту. До завдань входило обстеження Надпоріжжя навесні 1926 р. з метою визначення пам'яток археології, які мають цінність для подальших розкопок [20, арк. 33–34]. На підставі розвідки, до останніх було віднесено острови Таволжаний, Перун, Стрільчу Сkelю, Дубовий; особливої уваги, за висновком комісії, потребував район сел. Кічкас, «де були розсіяні сотні давніх курганів і де вже починались земляні роботи» [9, с. 73–85]. У наступному, 1927 р. майже весь тягар польових досліджень, за нестачею наукових кадрів, було покладено на дніпропетровських дослідників.

Що являв собою славнозвісний Катеринославський музей ім. О. М. Поля в ці роки? З листа Я. П. Новицького, датованого 28 січня 1924 р., відомо, що «палац (музей. – І. К.) ...тепер з вибитими вікнами, обкрадений, знищений» [3, с. 406]. Сам Д. І. Яворницький писав в листі від 10 грудня 1926 р.: *«Музей принес в моей жизни великое утешение и великое горе: в последние годы его три раза обокрали воры, чем убили меня морально и физически»* [4, с. 204]. Можна лише здогадуватися, скільки

мужності було потрібно від ученого, щоб усупереч труднощам цього часу продовжити самовіддано працювати над відновленням музею і впорядкуванням нових надходжень – більше 8 тис. експонатів, про які згадував П. А. Козар у статті, присвяченій 20-річчю музею: «Буржуазія тікала, кидаючи все, а музей, не дрімаючи, збирав все це» [8, с. 5–24].

Симптоматично, що Дніпропетровський музей не був представлений на першому післяреволюційному зібранні археологів країни, яке відбулося в Керчі в 1925 р. з метою відновити колишні археологічні з'їзди. Польові дослідження музею було обмежено за нестачею коштів розвідкою та рятівними дослідженнями зруйнованих пам'яток. Так, у 1924 р. Д. І. Яворницьким разом із П. А. Козарем було проведено обстеження решток Новобогородицької (Богородицької) фортеці, збудованої в 1688 р. на правому березі р. Самара (зараз – сел. Шевченка м. Дніпропетровська) та Запорозьких Січей. У звіті музею за 1926 р. згадуються також дослідження кургану з похованнями бронзової доби поблизу сел. Перещепине [15, арк. 2]. Однак саме музей разом із Крайовою інспектурою з охорони пам'яток історії і культури прийняли на себе тягар з організації польових досліджень Дніпрогесівської експедиції.

На спільному засіданні Раднаркому, Економічної Ради УРСР та Комітету сприяння Дніпрострою 17 лютого 1927 р. було затверджено документ на створення Дніпрогесівської комплексної археологічної експедиції [20, арк. 131]. Для керування нею було запрошено Д. І. Яворницького: *«Зная Вас, как лучшего знатока археологии и истории Запорожья, Наркомпрос УССР назначает Вас ответственным руководителем постоянного археологического надзора и археологических раскопок на территории Днепростроя»* [20, арк. 61]. У зверненні керівництва ВУАК до Д. І. Яворницького йшлося: *«Считая своей обязанностью предложит Вам руководство в археологическом обследовании Днепростроевской территории, как крупнейшему знатоку Запорожья, ВУАК считает, что Ваше участие в исследованиях и Ваше руководство не должны ограничиваться одною археологией и историей, а должны распространяться и на другие отрасли»* [1, арк. 17].

Питання стосовно джерел та обсягів фінансування залишалися найгострішим протягом усієї діяльності експедиції. Між

Наркомпросом і Правлінням Дніпрострою відбувалася навколо цього боротьба, яка призвела до остаточної відмови останнього від фінансування на тій підставі, що «археологічні дослідження не пов'язані із будівництвом» [20, арк. 23, 47]; подальше фінансування здійснювалося за рахунок коштів Наркомпросу, Комітету сприяння Дніпрострою та Дніпропетровського окрісполкому. Особливо слід відзначити внесок останнього у фінансування рятувальних робіт у зоні затоплення пониззя р. Самара 1933 р., коли Дніпрогесівську експедицію було офіційно скасовано. Усього протягом 1927–1932 рр. на рахунок експедиції надійшло 104 тис. крб, що ледь-ледь забезпечувало проведення розкопок, залишаючи без камеральної обробки, вивчення та введення до наукового обігу здобуті матеріали. Зауважимо, що ці обставини мали надалі дійсно трагічні наслідки, а саме розпорошення унікальних колекцій по музейних сховищах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси, Києва, Харкова, що призвело до значних втрат та утруднило їх ідентифікацію й вивчення.

Не менш складним виявилось кадрове питання, про що досить багато було сказано в попередніх працях автора [5; 7]. Склад науковців і техперсоналу – креслярів, художників, фотографів – не був постійним, однак у ньому завжди було присутнє так зване дніпропетровське ядро, до якого входили професори Д. І. Яворницький, В. О. Пархоменко, М. В. Бречкевич, наукові співробітники П. А. Козар, П. Е. Матвієвський, В. В. Білий, В. А. Грінченко, А. І. Ходак, асистенти – переважно студенти Дніпропетровського ІНО – Л. А. Пасько, І. М. Шаповал, художники В. С. Соляник, І. Ю. Черниш, фотографи Е. І. Федорович і М. М. Залізник. За ініціативи Д. І. Яворницького [20, арк. 6, 9] Наркомпросом були надіслані запрошення до знаних археологів та музейних працівників України взяти участь у дослідженнях Дніпрогесівської експедиції [16, с. 26]. На запрошення відгукнулися як відомі представники старшого покоління – С. С. Гамченко, А. В. Добровольський, І. Ф. Левицький, М. А. Міллер, М. Я. Рудинський, О. К. Тахтай, П. І. Смоличев, І. М. Самойловський, Т. М. Кіранов, так і молодь, серед якої аспіранти Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури в м. Харкові Н. Г. Авраменко і Т. Т. Тесля та ін. [10, с. 14–27]. Усі вони в різні роки працювали в експедиції, але лише окремі пройшли з нею через усі випробування того часу.

Згідно з існуючою періодизацією в діяльності Дніпрогесівської експедиції виокремлено три етапи [5]. Початковий – 1927–1929 рр. – позначений як організаційний у всіх сферах її діяльності. Розпочаті роботи Дніпробуду випереджали археологічні дослідження. Листи А. В. Добровольського, П. А. Козара до Д. І. Яворницького, а останнього – до Наркомпросу засвідчують майже катастрофічну ситуацію, що склалася в 1927-1928 рр. Розкопки доводилося вести одночасно в багатьох місцях, що, за словами П. І. Смолічева, *«лишало их планомерности и придавало им нервозный характер»* [13, арк. 2]. А. В. Добровольський зазначає: *«Роботами Дніпрельстану руйнуються пам'ятки зразу в різних місцях <...> вороже до нашої справи ставляться грабарі (землекопи. – І. К.), вони не дивлячись на мої прохання, не заявляють про знахідки. <...> Доводиться працювати майже 12 годин, про своєчасне оформлення щоденників говорити не доводиться»* [3, с. 178–180].

Про умови життя дізнаємося з листів В. С. Соляника: *«Ні за які гроші неможливо знайти підводу <...> Це ж із квартирою»*. П. І. Смолічева: *«...работать было негде, а относительно обработки материала и говорить невозможно»*. В. А. Грінченко: *«Живу как на бивуаке... Сегодня тут, а завтра там. Нигде места не согреешь и даже письма не могу получить»* [14, арк. 4; 1, арк. 88]. Однак усупереч труднощам, за 4 місяці робіт 1927 р. було досліджено 32 кургани, 13 слов'янських землянок та неолітичне поселення на острові Середній Стіг. Наступного, 1928 р. умови праці не змінилися – дослідники ледь встигали за будівельниками. В. А. Грінченко пише: *«Під час перерв наїжджав на лівий берег піднімати інвентар з поруйнованих землянок»* [12]. С. С. Гамченко, відмовляючись від праці в експедиції, пише В. А. Грінченку: *«Дуже тяжко переживати трагедію Дніпрельстану, пекло, що утворилося, конче треба ліквідувати, але засоби для того поза межами Києва. Дослідити треба не тільки малі могили <...> але це за межами коштів експедиції»* [11, арк. 1-2].

Розкопками 1928 р. було охоплено узбережжя Дніпра від сел. Кічкас до Вільного Порога включно, острови Дурна Скеля, Хортиця, Похилий, урочища Собачки, Сагайдачного, Великий Луг, численні дніпрові балки. Колекції склали 13 650 одиниць знахідок. Суттєво покращилася методика польових досліджень, визначилася спеціалізація науковців, за якою було створено

окремі загони та наукову, що координувала їх роботу, Раду. Початковий етап у діяльності експедиції залишився позаду.

Середній етап, 1929-1930 рр., позначений розширенням території досліджень, культурного діапазону пам'яток, зростанням майстерності, зокрема рівня фіксації та стратиграфічних спостережень. Пожвавилася наукова робота, у 1929 р. вийшов «Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею» з публікаціями відкриттів експедиції.

Уперше в Надпоріжжі були відкриті й досліджені поселення та могили чорняхівської культури поблизу с. Привільне, Ново-Олександрівка; керамічна майстерня та поселення аланосалтівської культури у балці Канцирка. Разом з тим «стахановські» темпи будівництва призводили до руйнації пам'яток. Розгорталася будівництво металургійного комплексу Дніпрозаводбуд та міста Велике Запоріжжя, на площах котрих знаходилося більше ніж 100 курганів. Польові роботи 1930 р. було розпочато «по снігу» – у березні. Дирекцією будівництва було надано 100 землекопів для прискорення робіт, якими керували В. А. Грінченко, М. А. Міллер, П. І. Смолічев, А. К. Тахтай. Було досліджено унікальну пам'ятку, так званий Вознесенський скарб, насправді ж – воїнське поховання, здійснене шляхом тілоспалення у супроводі численних дорогоцінних речей та зброї, стосовно культурної належності котрої до сьогодення дискутують учені. Усі ці успіхи було досягнуто у вкрай важких побутових умовах, викликаних відселенням жителів придніпровських сіл, нестачею продуктів, житла, транспорту. За відсутністю часу та робочих рук археологи вимушені були «пробігати» по берегах, обмежуючись поверховим оглядом.

Заключний етап охоплює 1931-1932 рр. Значно поширився фронт робіт, які велися територією від Запоріжжя до Дніпропетровська. Постаła загроза затоплення гирла р. Самара, що потребувало збільшення коштів і дослідників. Виникали труднощі із найманими робітниками через відселення та розпочате утворення колгоспів. Тим часом наближення пуску Дніпрогесу загрожувало знищенням як ще не досліджених пам'яток, так і тих, що потребували подовження терміну розкопок. Це особливою мірою стосувалося вперше відкритих експедицією палеолітичних поселень Надпоріжжя, для вивчення котрих було створено окремий загін у складі Г. А. Авраменка, Т. Т. Теслі, геологів

І. А. Лепікаша та В. В. Різніченка під керівництвом І. Ф. Левицького. Сенсацією стало відкриття А. В. Добровольським ранньопалеолітичної стоянки у балці Сажевці поруч з с. Старі Кодакі. Дослідженням численних неолітичних пам'яток Надпоріжжя займався загін під керівництвом А. В. Добровольського разом із М. О. Міллером. Загін В. А. Грінченка продовжував розкопки черняхівських поселень та могильників, ремісничого центру в балці Канцирка. Досліджувалися дніпрові острови, зокрема Ігренський, де були відкриті численні поселення від неоліту по козацькі часи.

Наукове значення відкриттів Дніпрогесівської експедиції неосяжне, до нього постійно звертаються нові покоління дослідників. Уже в 1932 р. в листі до Комітету сприяння Дніпробуду керівництво Наркомпросу повідомляло: «Вже сьогодні можливо сказати, що 40 тисяч здобутих експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи, і тому весь вчений світ так уважно стежить за працями експедиції» [19, л. 14].

Дніпрогесівській експедиції належить важлива роль у підготовці наукових кадрів; вона стала тією школою, через яку пройшли в наступному знанні професійні археологи, а також студентська молодь Дніпропетровського ІНО, Київського інституту пролетарського мистецтва, Харківського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури. Досвід проведення широкомасштабних археологічних досліджень в умовах індустріального будівництва, отриманий Дніпрогесівською експедицією, знайшов втілення як у законодавстві з охорони пам'яток історії та культури, так і в практиці наступних новобудовних експедицій. Не можна також обійти мовчанням того емоційного впливу, який викликало в суспільстві без перебільшень героїчне служіння науковців експедиції українській науці, що сприяло піднесенню престижності професії історика-археолога.

Бібліографічні посилання

1. Архів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі – Архів ДНІМ). – Оп. 1, спр. 32, 773.
2. Архів ДНІМ. – Оп. 1, спр. 52.

3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Д., 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / укл. С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. І. Перкова. – Д., 2005. – Вип. 4: Листи Яворницького до діячів науки та культури.
5. Ковалева І. Ф. Днепровгэсовская археологическая экспедиция НАРКОМПроса УРСР 1927–1932 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / І. Ф. Ковалева. – Д., 1971.
6. Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // ПАП. – Д., 2003. – С. 4–13.
7. Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепргэсовской археологической экспедиции НКПроса 1927–1932): учеб. пособ. / І. Ф. Ковалева. – Д., 1980.
8. Козар П. А. Катеринославський краєвий музей: до 20-річчя існування. 1905–1925 рр. / П. А. Козар // Збірник ДКІАМ. – Д., 1929. – С. 5–24.
9. Козар П. А. На Дніпрельстан через пороги: вибране / П. А. Козар. – Д., 2000.
10. Ляшко С. Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // ПАП. – Д., 2003. – С. 14–27.
11. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 3, спр. 109, арк. 1–2.
12. НА ІА НАНУ. – Ф. 11.
13. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК / Дн. –18, спр. 2, арк. 2
14. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК / Дн. –18, спр. 5а, арк. 4
15. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК / Дн. –18, спр. 109, арк. 2
16. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК / Дн. –18, спр. 594, арк. 26
17. Руденко Г. Г. Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина ХІХ – початок 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Г. Г. Руденко. – Д., 2011.
18. Струкуленко А. С. Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / А. С. Струкуленко. – Д., 2011.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ) – НАРКОМПрос УРСР. – Ф. 166, оп. 10, спр. 576.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, оп. 6, спр. 1308.
21. Яременко І. І. Археологія в житті і в науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / І. І. Яременко. – Д., 1994.

Надійшла до редколегії 17.11.2012

О. В. Ромашко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УЛАМКИ КАЗАНА СКИФСЬКОГО ЧАСУ З ФОНДІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Присвячено публікації нового екземпляру скифського бронзового казана з горизонтальними ручками, який походить з фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Ключові слова: скифська культура, казан, Північне Причорномор'я, Дніпропетровський національний музей ім. Д. І. Яворницького.

Посвящено публикации нового экземпляра скифского бронзового котла из фондов Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого.

Ключевые слова: скифская культура, котел, Северное Причерноморье, Днепропетровский национальный музей им. Д. И. Яворницкого.

The article is devoted to publishing a new instance of the Scythian bronze cauldron of funds Dnipropetrovsk National Historical Museum of D. Yavornitsky.

Key words: Scythian culture, the boiler, the Northern Black Sea region, Dnipropetrovsk National Museum of D. I. Yavornitsky.

Археологічні колекції Дніпропетровського національного історичного музею налічують не одну тисячу різноманітних типових та унікальних артефактів різних періодів історичного розвитку як Придніпров'я, так і інших регіонів України. За допомогою багатовимірних колекцій музею перед кожним дослідником старовини постає безмежна перспектива відтворення макро- і мікропроцесів у межах історичних реалій за допомогою методів історичного та археологічного пізнання. Через конкрет-

ний артефакт, через аналіз його формально-типологічних та технологічних характеристик стає можливим визначення не тільки хронологічного, а й соціального навантаження предмета в межах конкретного історичного суспільства.

До кола таких артефактів належать металеві казани культур номадів Євразії. Не зважаючи на досить широкий ареал та широкі хронологічні межі, що охоплюють період з раннього залізного віку до сьогодення, роль казанів майже не змінилася. Їх функціональне призначення – посудини для приготування їжі на конкретний колектив, чисельність якого варіюється залежно від розміру казана. Ще з часів скіфської архайки казан наділяється сакральними функціями, серед яких об'єднання колективу навколо соціально виділеної особи, ранг якої і підкреслюється наявністю посудини серед поховального інвентаря. У скіфсько-сарматському середовищі казани зустрічаються не тільки в похованнях, а й на різноманітних культових місцях.

Хоча казани й доволі широко використовувались у скіфсько-сарматському середовищі, загальна їх кількість є незначною. Одним із чинників цього є велика кількість пограбованих поховань із слідами перебування казанів та цінність бронзи, через що велика частка виробів ішла на переплавку. Таким чином, кожен новий екземпляр цієї категорії матеріальної культури кочових суспільств доповнює потенційну базу майбутніх археологічних досліджень.

Уламки скіфського казана з фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького репрезентовано двома частинами корпусу з горизонтальними ручками (А-1496; А-1497)*. На жаль, конкретне місце знахідки даного виробу невідоме.

Обидва уламки походять з різних боків корпусу, що надає нам можливість реконструювати його форму (див. рисунок). Ка-

* Автор висловлює велику подяку старшому науковому співробітнику ДНІМ ім. Д. І. Яворницького М. Й. Сердюк за надання консультацій та можливості праці з археологічними фондами музею.

зан мав круглий у плані, напівсферичний, скоріш за все закритий корпус із чітко вираженими вінцями. Піддон відсутній. Горизонтальні ручки, розміщені під невеликим кутом відносно поверхні тулуба казана під потовщеними вінцями. Зовнішня та внутрішня поверхні посудини мають сліди «вискаблювання форми» або «розчеси»*. Потовщені вінця після завершення процесу лиття мають сліди повторної обробки (рис. 1, 4). Скоріше за все, ці сліди створено в результаті використання технології холодної проковки після відлиття казана по восковій моделі. Розміри уламків становлять 29х16 см та 25,5х18,5 см, товщина стінок дорівнює 0,9 см, товщина вінця – 1,4 см, розміри ручки – 7х4 см, мінімальний діаметр – 1,1 см, максимальний – 2,5 см.

Даний казан належить до нечисленної групи казанів з горизонтальними ручками (група А) [14, с. 13-14]. Головною таксономічною ознакою при виокремленні цієї групи є спосіб розміщення ручок на корпусі виробу. У даному випадку мова йде про горизонтальні ручки на корпусі, що об'єднує в одну групу 16 виробів. Загалом за цією ознакою всі казани скіфської культури розподіляються на три групи: казани з горизонтальними ручками (група А) [14]; з горизонтальними та вертикальними ручками (група В) [12]; з вертикальними ручками (група С) [13].

В існуючих класифікаціях казани з горизонтальними ручками не виокремлюються в окремий тип, але виступають у ролі підтипів [8, с. 150; 15, с. 42; 3, с. 170; 4, с. 261]. Так, у типології М. А. Боковенко, яка розроблена для казанів азіатського степу, казани з горизонтальними ручками належать до різновиду другого типу [2, с. 42–51]. Стосовно власне матеріалів Північного Причорномор'я названий автор виокремлює казани з горизонтальними ручками у варіант третього типу [3, с. 170; 4, с. 261].

* Термін, який був використаний Ю. В. Болтриком та Є. Є. Фіалко для характеристики аналогічного елемента на казанах Рогачинського поля [6]. У праці Р. С. Мінасян такий технологічний прийом отримав назву «розчеси» [9].

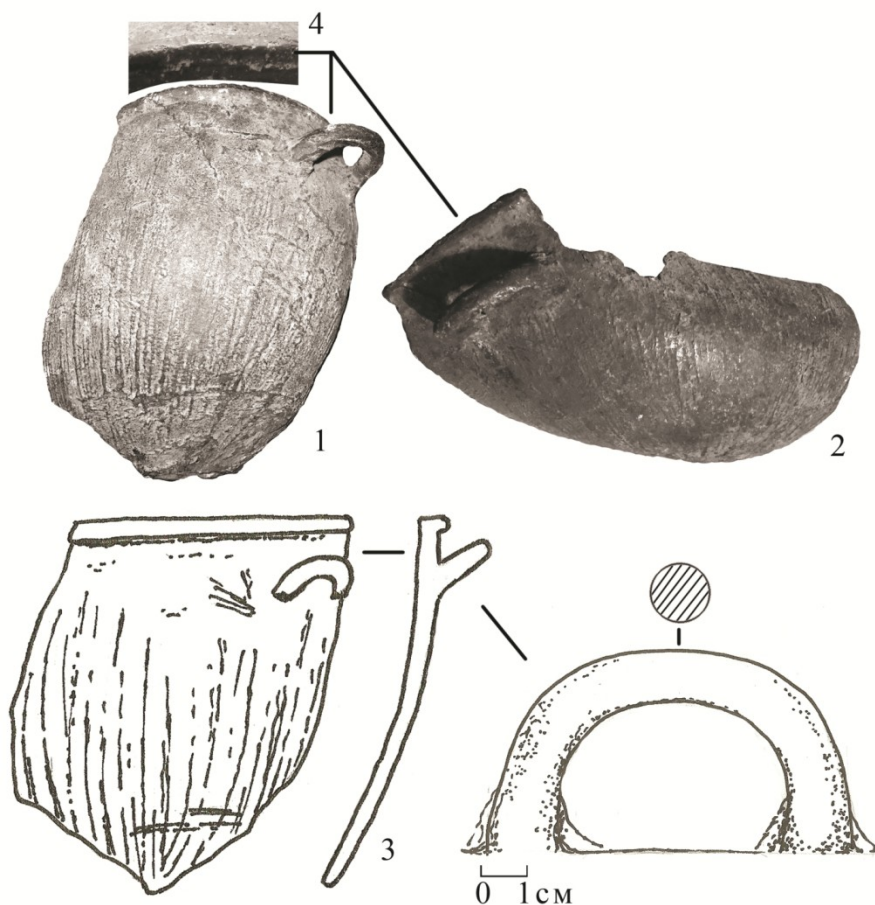

Рис. Уламки казана скіфського часу з фондів
Дніпропетровського національного історичного
музею імені Д. І. Яворницького

За головними морфологічними ознаками (розміщення ручок на корпусі, форма корпусу у плані, форма корпусу) можна навести ряд найближчих аналогій до екземпляра, що публікується. Мова йде про казани з кургану Близнюк – 2 (V ст. до н. е.) [11, рис. 23]; з п. № 2 кургану № 2 біля с. Минівка (V ст. до н. е.) [10, с. 89]; з к. 12 Стеблівського могильника (друга половина V ст. до н. е.) [16, рис. 45]; з 15 та 16 курганів у с. Микільське (V ст. до н. е.) [1]; з Південної гробниці Бердянського кургану (V-IV ст. до н. е.) [5, с. 69–78]; з кургану Мреснута Могила (V-IV ст. до н. е.) [17, р. 203]; з кургану № 1 біля аулу Уляп (IV ст. до н. е.) [7, с. 122, 188, кат. 62]. Усі наведені вище аналогії походять з чітко датованих комплексів V-IV ст. до н. е., причому домінують вироби V ст. до н. е. [14, с. 16]. У світлі наведених вище аналогій уламки казана з фондів ДНІМ можуть бути датовані в межах V-IV ст. до н. е.

Ще одним доказом такого датування може служити наявність слідів «вискаблювання форми» на тулубі казана. За даними Р. С. Мінасян, ці сліди є характерними для деяких виробів саме V-IV ст. до н. е. і можуть виступати в ролі хронологічного та регіонального індикатора посудини [9, с. 68]. «Розчеси», на думку Р. С. Мінасян, утворилися в результаті процесу лиття за моделлю, що вигорає під час лиття. Такі «розчеси» могли з'явитися на поверхні казана лише в тому разі, якщо в тілі його моделі була якась конструкція. Напрямок розміщення «розчесів» на корпусі казана в цьому випадку має чітку систему та напрямок – від низу тулуба казана до його вінець. Самі ж «розчеси» – у формі вертикальних ліній, що не перехрещуються й «не порушують стійкого ритму» [9, с. 68]. Р. С. Мінасян наголошує на притаманності цієї схеми виготовлення казанів для всіх екземплярів класичної скіфської культури [9, с. 68-69].

Цікавим у технологічному плані є і спосіб холодної проковки металу, який використано при постливарній обробці вінець та ручок казана. Досить часто поза увагою дослідників залишаються технологічні особливості виготовлення металевих казанів, що призводить до відсутності інформації щодо слідів застосування

засобу холодної проковки на виробі. Тому наявність подібних засобів можлива лише при візуальному повторному огляді посудин. Загалом питання технології виготовлення скіфських казанів та хронологічно-локальні особливості цього процесу потребують окремого дослідження.

Таким чином, уламки казана з фондів ДНІМу можуть бути датовані часом поширення в Північному Причорномор'ї класичної скіфської культури. На превеликий жаль, установити точне місце знахідки та приблизний об'єм посудини не виявляється можливим. Але, не зважаючи на це, аналіз даного музейного експоната дав поштовх для перегляду деяких питань технології виготовлення казанів скіфсько-сарматського часу Північного Причорномор'я.

Бібліографічні посилання

1. *Агульников С.* Исследования курганов на Левобережье Днестра / С. Агульников, Е. Сава. – Кишинев, 2004.
2. *Боковенко Н. А.* Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в азиатских степях / Н. А. Боковенко // Пробл. западносибирской археологии. Эпоха железа. – Новосибирск, 1981. – С. 42–51.
3. *Боковенко Н. А.* Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) / Н. А. Боковенко // Древние памятники Кубани (матер. семинара). – Краснодар, 1990. – С. 166–235.
4. *Боковенко Н. А.* Этюд о бронзовых котлах Северного Причерноморья / Н. А. Боковенко // Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. – Л., 1991. – С. 256–263.
5. *Болтрик Ю. В.* Бердянский курган / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко, Н. Н. Чередниченко // РА. – 1994. – № 3. – С. 140–156.
6. *Болтрик Ю. В.* Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // Stratumplus. – 2010. – № 3. – С. 289–323.
7. *Канторович А. Р.* Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи / А. Р. Канторович, В. Р. Эрлих. – М., 2006.
8. *Манцевич А. П.* Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Исслед. по археологии СССР. – Л., 1961. – С. 145–150.

9. Минасян Р. С. Литье бронзовых котлов у народов степей Евразии (VII в. до н. э. – V в. до н. э.) / Р. С. Минасян // АСГЭ. – 1986. – № 27. – С. 61–78.

10. Мухопад С. Е. Новые материалы скифского времени из Приорелья / С. Е. Мухопад // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981. – С. 88–93.

11. Ромашко В. А. Блинец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье / В. А. Ромашко, С. А. Скорый. – Днепропетровск, 2009.

12. Ромашко О. В. Скiфськi бронзовi казани Пiвнiчного Причорномор'я (з горизонтальними та вертикальними ручками) / О. В. Ромашко // Наддiпряньска Украiна: iсторичнi процеси, подiї, постатi: зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 415–421.

13. Ромашко О. В. Скiфськi бронзовi казани Пiвнiчного Причорномор'я з вертикальними ручками / О. В. Ромашко // Пробл. истории и археологии Украины: матер. VII Междунар. науч. конф.: 28-29 окт. 2010 г. – Харьков, 2010. – С. 35.

14. Ромашко О. В. Скiфськi казани з горизонтальними ручками з Пiвнiчного Причорномор'я / О. В. Ромашко // Археологiя. – 2010. – № 3. – С. 13–22.

15. Синицын М. В. Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии / М. В. Синицын // ЗОАО. – 1967. – Т. 2. – С. 37–59.

16. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье / С. А. Скорый. – К., 1997.

17. Treasures from the Black sea coast. Catalogue of the exhibition at the National Muzem in Cracow. – Cracow, 2006.

Надiйшла до редколегiї 16.11.2012

ДАТУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ САМАРІ НА ПІДСТАВІ НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК

На підставі нумізматичних матеріалів, знайдених на території посаду Новобогородицької фортеці, уточнено місцезнаходження та підтверджено датування козацької пам'ятки – містечка Самарь.

Ключові слова: археологія, нумізмати́ка, розкоп, козацька пам'ятка, закриті комплекси, фортеця.

На основании нумизматических материалов, найденных на территории посада Новобогородицкой крепости, уточнено расположение и подтверждена датировка козацкого памятника – городка Самарь.

Ключевые слова: археология, нумизматика, раскоп, казацкий памятник, закрытые комплексы, крепость.

The dislocation of Cossack monument Samar' is specified and date of its creation is verified on the base of numismatic materials, found on the territory of posad of Novobogoroditskaya fortress.

Key words: archeology, numismatics, excavation, Cossack monument, closed complexes, fortress.

Протягом десяти років дослідниками Лабораторії археології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара проводяться розкопки поблизу сел. Шевченка, де до сьогодення збереглися залишки перевозу через р. Самара та вали Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Мета досліджень – встановити місцезнаходження «містечка старовинного Самарь із перевозом», відомості стосовно розташування та часу виникнення якого вкрай обмежені [1; 6, с. 73–77].

Перші офіційні згадки про Самарь належать до XVI ст. і пов'язані з грамотою польського короля (1576–1586) Стефана Баторія від 1576 р. на пожалування козакам володінь по р. Самара. Оскільки грамота відома лише за копією, що знаходилася свого часу в зібранні А. А. Стемпковського, дослідники вважали її підробкою часів Богдана Хмельницького [19, с. 28].

За роки розкопок було здобуто численні сфрагістичні та нумізматичні матеріали, які датуються в межах XIV–XVIII ст. [5, с. 78–82; 8, с. 49–56; 9, с. 187–190; 14, с. 109–113]. Монети золотоординського часу датують виникнення перевозу кінцем XIV ст. [17, с. 92–104]. У 2005 р. поряд із перевозом відкриті залишки шинку. Нумізматичними знахідками засвідчено, що наприкінці XVII ст. він припинив існування. Цю подію нами пов'язано із будівництвом Новобогородицької фортеці [7, с. 30–31].

У подальшому, при аналізі нумізматичних знахідок (понад 700 екземплярів), було помічено, що монети XVII ст. найчастіше зустрічалися в південній частині посаду фортеці, у той час як монети XVIII ст. сконцентровані в межах фортечних валів і на північ від них [14, с. 109–113; 15, с. 401–407]. Такий розподіл знахідок свідчить на користь знаходження в південній частині поселення, що хронологічно передувало будівництву фортеці. Ще одним доказом на підтримку розташування саме тут містечка Самарь служив невеликий скарб монет першої половини XVII ст., знайдений у напрямку на північний захід від фортечних валів [16, с. 107–109]. Він складався з російських дротяних копійок Михайла Федоровича (1613–1645) та європейського білона початку XVII ст. Такий склад монет є типовим для грошового обігу України того часу [12; 16, с. 107–109].

У 2008 р. територію посаду було тотально прошурфовано і найбільшу потужність культурного шару виявлено в шурфах уздовж вулиці Пензенської сел. Шевченка. У подальшому розвідки посаду було продовжено, але розташування в південній частині посаду сучасних городів та засміченість території ускладнювали пошуки. Навесні 2012 р. велику концентрацію артефактів, насамперед монет XVII ст., було зафіксовано у 70–100 м від південно-західного бастіону Новобогородицької фортеці. Саме тут закладено розкоп площею 320 м², що отримав порядковий номер VIII. Тут досліджено три заглиблені у ґрунт будівлі та одинадцять сміттєвих ям, котрі добре датуються за численними знахідками монет.

Усього з розкопу VIII походять 133 монети, серед яких російського карбування – 90 екз. та західноєвропейського – 43 екз. До XVI ст. належать дві срібні монети номіналом «денга», перша з яких карбована на московському монетному дворі за часів правління Івана IV (1533–1584). Дата монети визначається

1547 роком, виходячи з літер на ній, розміщених під ногами вершника [10, с. 41, табл. 1, № 16]. Друга монета, карбована за царя Федора Івановича (1584–1598), не має конкретної дати [10, с. 53, табл. 2, № 3].

До XVII ст. належать 10 екз. срібних копійок царя Михайла Федоровича (1613–1645), з них: 3 цілі та 7 розрізаних уздовж, так званих різанців [10, с. 275–285]. Правління царя Олексія Михайловича (1645–1676) представлено 32 копійками, з яких 21 срібна (з них 10 цілих, 11 різанців) та 11 мідних (10 цілих, 1 різанець). Цікавим прикладом підробки може бути мідна копія [10, с. 291–294]. До часів правління царя Федора Олексійовича (1676–1682) належать усього 8 срібних копійок, з яких лише одна ціла, решта – різанці. [10, с. 295–296].

Російські монети кінця XVII ст. представлені 12 копійками спільного правління Івана та Петра Олексійовичів (1682–1696), з них – 11 копійок (6 цілих, 3 різанці) [3, с. 24–31], та одна монета номіналом «денга», яка дуже рідко зустрічається через незначний обсяг випуску.

Окремо слід відзначити 2 екземпляри севських чехів – монет, що карбувалися в м. Севськ за наказом московського уряду в 1686–1687 рр. Вони призначалися для вжитку в Україні разом із старими польськими півтораками, які були найбільш поширеною розмінною монетою на українських землях. Для більшої схожості імена й титули царів Івана та Петра подано латинськими літерами. Через те, що вміст срібла в севських чехах був значно менший, ніж у польських, їх не прийняв ринок і уряд був змушений вилучити неповноцінну монету з обігу [2, с. 232, 241–242]. Ще 19 різанців із копійок XVII ст. точно не атрибутовано через фрагментарність написів і зображень.

Закінчуючи огляд монет російського карбування, слід зазначити, що початком XVIII ст. датуються 4 екземпляри срібних дротяних копійок правління Петра I, а серединою – лише одна мідна денга 1751 р. [4; 13].

Усі західноєвропейські монети в кількості 43 екземпляри датуються XVII ст. Переважна більшість із них польські – Сигізмунда III (1587–1632) номіналом «грош» – 2 екз: гданський 1625 р. та литовський 1626 р. [12, с. 248, 255]. Також знайдено півтораки – 31 екз., серед них 20 – мідні підробки. У попередні роки досліджень фальшиві півтораки неодноразово було знай-

дено на території фортеці та її посаду, що наводить на думку стосовно їх місцевого виробництва [18, с. 104–107].

Правління Яна II Казимира (1649–1668) представлено лише мідними солідами – «боратинками», які карбувалися величезним накладом протягом 1659–1668 рр. Будучи кредитною монетою, вони активно підроблялися, і тому відрізнити гроші державного карбування можливо тільки за більш ретельного виготовлення. Серед знахідок 2012 р. з 4 екземплярів боратинок – 2 явно фальшиві [11, с. 68–112].

Шведські монети репрезентовані білоновими драйпелькерами Густава Адольфа (1621–1632) – 5 екз. та Христини Августини (1632–1654) – 1 екз. Соліди Христини ризького карбування – 2 екз. та Карла X Густава (1654–1660) – 1 екз. [12, с. 288–289].

На підставі вищерозглянутого матеріалу можна стверджувати, що життєдіяльність на ділянці розкопу VIII датується, починаючи з середини XVI ст., а відкриті житлові комплекси функціювали протягом XVII ст. Після спорудження фортеці досліджувана територія правила за так звану мертву зону, що прилягала до укріплень рову та валу, і завдяки цьому залишилася неперекритою культурним шаром із матеріалами XVIII ст. Таким чином, розкопками 2012 р. доведено існування в напольній частині мису, утвореного злиттям річок Самара та Кримка, поруч із садибами сучасного сел. Шевченка – решток «козацького старовинного містечка Самарь з перевозом», згадуваного в грамоті Стефана Баторія. Це подає надію на подальші відкриття при дослідженні.

Бібліографічні посилання

1. *Бінкевич В. В.* «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом»: красноречивые рисунки про памятники Надпорожжя / В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
2. *Зайцев В. В.* Некоторые вопросы чеканки и обращения севских чехов / В. В. Зайцев // Нумизматика в историческом музее. Нумизматический сб. – 4. XIV. – М., 2001. – С. 230–248.
3. *Клешинов В. Н.* Реконструкция и классификация штемпелей проволочных копеек совместного правления царей Ивана и Петра Алексеевичей (1682–1696 гг.) / В. Н. Клешинов, И. В. Гришин // Междунар. нумизмат. альманах «Монета». – Вологда, 1995. – Вып. 2. – С. 24–31.
4. *Клешинов В. Н.* Определитель лицевых сторон проволочных копеек царя Петра Алексеевича / В. Н. Клешинов, И. В. Гришин. – М., 1992.

5. Ковальова І. Ф. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. – Д., 2008. – С. 78–83.

6. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. – Д., 2008. – С. 73–78.

7. Ковальова І. Ф. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Січеславський альманах: [зб. наук. пр. з історії україн. козацтва]. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.

8. Ковалева І. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Пробл. археологии Поднп-ров'я. – 2003. – С. 49–56.

9. Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археолог. літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Вип. 1; 2003. – Вип. 2. – С. 187–190.

10. Мельникова Л. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Л. С. Мельникова. – М., 1989.

11. Новосельцев В. Н. Боратинки. История чеканки и каталог / В. Н. Новосельцев // Нумизмат. – М., 1992. – Сб. 2. – С. 68–112.

12. Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты / В. Н. Рябцевич. – Минск, 1977.

13. Спасский И. Г. Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л., 1970.

14. Шалобудов В. М. Монети з розкопок та зборів Богородицької фортеці та її посаду в 2009 році / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 109–113.

15. Шалобудов В. М. Монети з Самарі – Новобогородицької фортеців контексті датування пам'ятки / В. М. Шалобудов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2010. – С. 401–407.

16. Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. – Д., 2008. – С. 107–109.

17. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія «Історія та археологія». – Д., 2007. – Вип. 15. – С. 214–226.

18. Шалобудов В. М. Фальшиві півтораки з території Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. – Д., 2008. – С. 104–107.

19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1–3.

Надійшла до редколегії 16.11.2012

НАШІ АВТОРИ

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії Дніпродзержинська.

Голубчик Лідія Миколаївна – історик, директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, заслужений працівник культури України.

Грищенко Катерина Станіславівна – магістр історії, аспірантка кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Драч Оксана Олександрівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Дриганюк Ольга Валеріївна – магістр історії, аспірантка кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Жукова Анастасія Миколаївна – магістр історії, випускниця історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Козирев Олег Сергійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Кравченко Олена Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Української державної академії залізничного транспорту (м. Харків).

Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Медведовська Анна Федорівна – магістр історії, аспірантка кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Медяник Вадим Юрійович – магістр історії, аспірант кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри російської історії історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мороз Володимир Степанович – історик-краєзнавець, член Національної спілки журналістів України та Дніпропетровської регіональної спілки письменників України, заслужений працівник культури України.

Нікілєв Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікітенко Анастасія Ігорівна – магістр історії, аспірантка кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Посунько Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Прокопенко Леонід Львович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України.

Прокопенко Сергій Леонідович – спеціаліст-історик, аспірант кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Репан Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ромашко Олександра Володимирівна – археолог, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Сердюк Жанна Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Сусоров Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету.

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник НДІ «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми регіональної історії України ХІХ–ХХ ст.» кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Штаталов Денис Валерійович – магістр історії, аспірант кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ), заслужений діяч науки і техніки України.

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Яковенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Інституту українського козацтва Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ.....	6
Репан О. А. Церковне життя Богородичного – Старої Самарі.....	6
Шаталов Д. В. Реакція козацтва Степової України на соціо-культурні зміни середини XVIII ст.	15
Литвинова Т. Ф. Освітні стратегії і соціальна відповідальність дворянства Лівобережної України в першій половині XIX ст.	26
Грищенко К. С. Закордонні мандрівки як складова дворянської культури першої половини XIX ст. (на матеріалах родини Герсєванових).....	37
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ.....	44
Світленко С. І. Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. XIX ст.....	44
Жукова А. М. Київ у житті Кобзаря.....	58
Дяченко О. В. Вплив творчості Т. Г. Шевченка на світогляд О. Я. Кониського.....	65
Нікітенко А. І. В. Антонович та К. Мельник: у контексті подружнього життя та наукової співпраці.....	74
Мороз В. С. Історик Мар’ян Дубецький: наукова та громадська діяльність.....	85
Козирев О. С. Політична програма «Вольный союз» – «Вільна спілка» як віддзеркалення політико-правових поглядів Володимира Мальованого.....	96
Сусоров С. В. Соціал-революційний рух в українському селі на початку XX століття у контексті освітянської діяльності.....	106
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА ДОБРОЧИННОСТІ.....	118
Прокопенко Л. Л. Роль Катеринославської гімназії у духовно-культурному житті Наддніпрянської України в першій половині XIX ст.....	118
Шляхов О. Б., Дриганюк О. В. Освіта на Катеринославщині очима губернаторів кінця XIX ст.	127
Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції і регіональні особливості.....	137
Яковенко Г. Г. Домашні вчителі у харківських гімназіях у другій половині XIX – на початку XX ст.....	148

Сердюк Ж. М. Переваги та недоліки комерціалізації середньої освіти Півдня України на межі XIX-XX ст.	160
Прокопенко С. Л. Розвиток матеріальної бази Катеринославської класичної гімназії у другій половині XIX – на початку XX ст. ...	169
Кравченко О. В. Особистість в історії доброчинності або чий імена носили дитячі притулки в Україні у XIX – на початку XX ст. ...	178
Яценко В. Я. Питання освіти в діяльності Катеринославської міської думи восени 1917 р.	189
НАДДНІПРЯНЩИНА XIX-XX ст. У КОНТЕКСТІ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ	199
Буланова Н. М. Специфіка церковно-релігійного життя православних мешканців Катеринославщини у другій половині XIX ст.	199
Бойко О. В. Свято-Миколаївська (Брянська) церква: до історії закриття в 1920-ті роки.	209
Медведовська А. Ф. Образ митрополита А. Шептицького в сучасній суспільній думці України.	221
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ, ОСВІТНІ ТА НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ XX ст.	229
Швидько Г. К. Науково-освітній і культурний феномен Катеринослава першої чверті XX ст.	229
Лучка Л. М. Культурно-просвітницька діяльність О. М. Краснослободської в Катеринославі.	243
Посунько О. М. Дніпропетровський ІНО у 1920-х роках (за матеріалами втрачених фондів ДАДО).	249
Медяник В. Ю, Мирончук В. Д. Дніпропетровський університет у науково-педагогічній діяльності Д. Ф. Красицького (до 95-річчя заснування ДНУ імені Олеся Гончара).	261
Нікілев О. Ф. Заочна сільськогосподарська освіта України в контексті аграрної політики держави середини 1940-х – першої половини 1950-х рр.)	267
АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ ...	276
Голубчик Л. М. Визначення меж територій пам'яток археології у Дніпропетровській області: практичний аспект.	276
Ковальова І. Ф. До 80-річчя Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1932 рр.	283
Ромашко О. В. Уламки казана скіфського часу з фондів Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.	291
Шалобудов В. М. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок.	298
НАШІ АВТОРИ	303

Наукове видання

**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 11

**Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації
серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.**

Редактор А. В. Нечай
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор А. В. Нечай
Комп'ютерна верстка Ю. А. Святець

Підписано до друку 25.10.2013. Формат 60х84¹/₁₆. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 17,9. Ум. фарбовідб. 17,9. Обл.-вид. арк. 18,36.
Тираж 100 прим. Вид. № 1781. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010